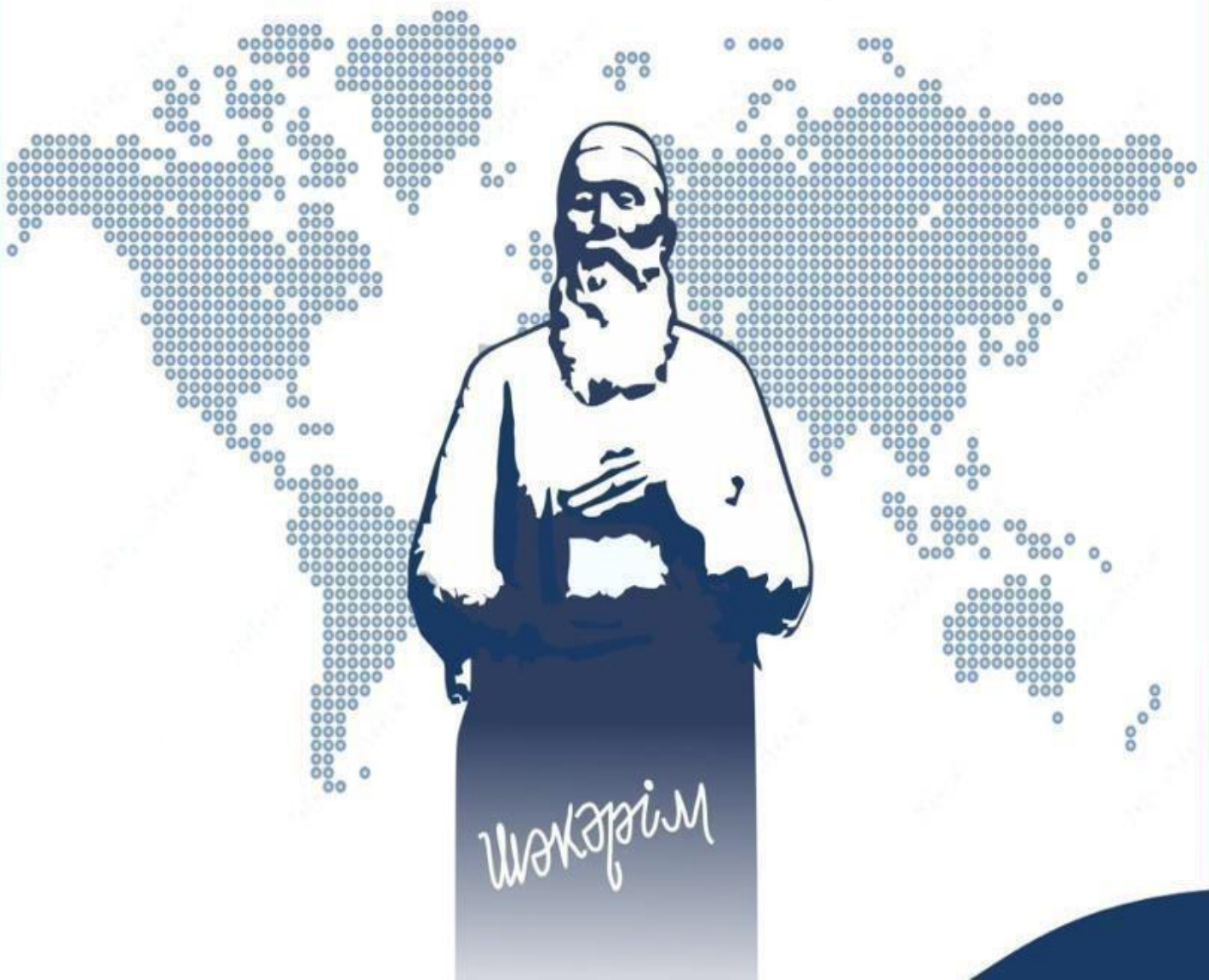

SHAKARIM UNIVERSITY

1934

SHAKARIM JOURNAL OF HISTORY

Бас редактор:
Атантаева Бақыт Жумагазықызы,
тарих ғылымдарының докторы, профессор,
Шәкәрім университеті,
Семей, Қазақстан

Редакция алқасы:
ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫ

Атантаева Бақыт	т.ғ.д., проф., Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан
Байсарина Қымбат	т.ғ.д., Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан
Енсенов Қанат	т.ғ.к., қауым. профессор, ҚР БҒМ Ғылым комитетінің Мемлекет тарихы институты
Финке Петер	д.и.н., Universität Zürich, Швейцария
Томохико Ямаха	д.и.н., Хоккайдо университет, Саппоро, Япония
Құрманғалиева-Ерджиласун Гүлжанат	т.ғ.д., Анкара Хаджи Байрам Вели университеті, Түркия
Азаматова Гульназ	т.ғ.д., профессор, Политехникалық университет, Мәскеу, Ресей
Жанбосинова Альбина	т.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Щеглова Татьяна	т.ғ.д., профессор, АГПУ, Барнаул, Ресей
Каримов Мұхтарбек	т.ғ.к., Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан
Исин Амантай	т.ғ.к., Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан

Редакцияның мекенжайы: 071412, Қазақстан, Семей қ., Глинка к-сі, 20А.

E-mail: history@vestnik.shakarim.kz

Техникалық хатшы: +77089285850

Shakarim Journal of History

Меншіктенуші: «Шәкәрім университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғам

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Тиражы: 100 дана.

Типографияның мекенжайы: 071412, Қазақстан, Семей қ., Глинка к-сі, 20А.

Editor-in-Chief:

Atantayeva Bakyt Zhumagazyevna,
Doctor of Historical Sciences, Professor
Shakarim University
Semey, Kazakhstan

Editorial Board:

HISTORICAL SCIENCES

Atantayeva Bakyt	Doctor of Historical Sc., Professor, Shakarim University, Semey, Kazakhstan, Semey, Kazakhstan
Baisarina Kymbat	Doctor of Historical Sc., Shakarim University, Semey, Kazakhstan
Ensenov Kanat	Candidate of Historical Sc., Associate Professor, Institute of State History, Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan
Finke Peter	Doctor of Historical Sc., Universität Zürich, Switzerland
Tomohiko Uyama	Doctor of Philosophy, Professor, Hokkaido University, Sapporo, Japan
Kurmangaliyeva-Erdzhasun Gulzhanat	Doctor of Historical Sc., Ankara Hacı Bayram Veli University, Turkey
Azamatova Gulnaz	Doctor of Historical Sc., Professor, Polytechnic University, Moscow, Russia
Zhanbossinova Albina	Doctor of Historical Sc., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Shcheglova Tatiana	Doctor of Historical Sc., AGPU, Barnaul, Russia
Karimov Mukhtarbek	Candidate of Historical Sciences, Shakarim University, Semey, Kazakhstan
Isin Amantay	Candidate of Historical Sciences, Shakarim University, Semey, Kazakhstan

Editorial Address: 071412, Kazakhstan, Semey city, Glinki Street, 20A.

E-mail: history@vestnik.shakarim.kz

Technical Secretary: +77089285850

Shakarim Journal of History

Owner: Non-profit Joint Stock Company "Shakarim University"

Publication Frequency: 4 times a year.

Circulation: 100 copies

Printing House Address: 071412, Kazakhstan, Semey city, Glinki Street, 20A

Главный редактор:

Атантаева Бакыт Жумагазыевна,
доктор исторических наук, профессор,
Шәкәрім Университет,
Семей, Казахстан

Редакционная коллегия:
ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Атантаева Бакыт	д.и.н., профессор, Шәкәрім Университет. Семей, Казахстан
Байсарина Кымбат	д.и.н., Шәкәрім Университет, Семей, Казахстан
Енсенов Канат	к.и.н., ассоциированный профессор, Институт истории государства Комитета науки МОН РК
Финке Петер	д.и.н., Universität Zürich, Швейцария
Томохико Ямаха	д.и.н., Хоккайдо университет, Саппоро, Япония
Құрманғалиева-Ерджиласун Гүлжанат	д.и.н., Анкара Хаджи Байрам Вели университет, Турция
Азаматова Гульназ	д.и.н., профессор Политехнический университет, Москва, Россия
Жанбосинова Альбина	д.и.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Щеглова Татьяна	д.и.н., профессор, АГПУ, Барнаул, Россия
Каримов Мухтарбек	к.и.н., Шәкәрім Университет, Семей, Казахстан
Исин Амантай	к.и.н., Шәкәрім Университет, Семей, Казахстан

Адрес редакции: 071412, Казахстан, г. Семей, ул. Глилки, 20А.

E-mail: history@vestnik.shakarim.kz

Технический секретарь: +77089285850

Shakarim Journal of History

Учредитель: Некоммерческое акционерное общество «Шәкәрім Университет»

Периодичность: 4 раза в год.

Тираж: 100 экземпляров.

Адрес типографии: 071412, Казахстан, г. Семей, ул. Глилки, 20А.

МАЗМҰНЫ/ CONTENT/ СОДЕРЖАНИЕ
ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫ – HISTORICAL SCIENCES – ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

О. Мұхатова (Алматы, Қазақстан), **А. Доскарева** (Алматы, Қазақстан), **А. Жиренов** (Алматы, Қазақстан)

XVI ғасырдың соңы-XVII ғасырдағы қазақ-орыс қатынастары.....

О. Мұхатова (Алматы, Казахстан), **А. Доскарева** (Алматы, Казахстан), **А. Жиренов** (Алматы, Казахстан)

Казахско-русские отношения конца XVI-XVII веков.....

О. Mukhatova (Almaty, Kazakhstan), **А. Doskarayeva** (Almaty, Kazakhstan), **А. Zhirenov** (Almaty, Kazakhstan)

Kazakh-russian relations in the late XVIth and XVIIth centuries.....

8

Виктор Деннингхаус (Люнебург, Германия)

«Жаңа тәртіптің» авангардында: комсомол және неміс жастары (1918-1930 жж.).....

Виктор Деннингхаус (Люнебург, Германия)

В Авангарде «нового порядка»: комсомол и немецкая молодежь (1918-1930 гг.).....

Viktor Denninghaus (Lüneburg, Germany)

At the Vanguard of the “new order”: the komsomol and german youth (1918-1930).....

24

Т. Щеглова (Барнаул, Ресей)

XIX ғасырдың екінші жартысындағы дала өлкесіндегі Ресей-Азия жәрмеңкелік сауда жүйесінде Семей және Шар көтерме саудасының орны.....

Т. Щеглова (Барнаул, Россия)

Место Семипалатинских и Чарских оптовых торгов в ярмарочной сети Российско-Азиатской торговли Степного края во второй половине XIXв.....

T. Shcheglova (Barnaul, Russia)

The role of Semipalatinsk and Charsk wholesale trade in the fair network of Russian-Asian commerce in the Steppe region in the second half of the XIXth century.....

36

Б. Габдулина (Астана, Қазақстан), **А. Сунчалиев** (Астана, Қазақстан), **А.Балтабаева** (Семей, Қазақстан)

Қазақ хандығы мен Жоңғар хандығы арасындағы қатынастар.....

Б. Габдулина (Астана, Казахстан), **А. Сунчалиев** (Астана, Казахстан), **А.Балтабаева** (Semey, Kazakhstan)

Взаимоотношения Казахского и Джунгарского ханства.....

V. Gabdulina (<i>Astana, Kazakhstan</i>), A. Sunchaliev (<i>Astana, Kazakhstan</i>), A. Baltabayeva (<i>Semey, Kazakhstan</i>) <i>The relationship between the Kazakh and Dzungarian khanates.....</i>	47
К. Болатова (<i>Семей, Қазақстан</i>) <i>XIX ғасырдың екінші жартысындағы Шығыс Қазақстан аймағындағы білім беру және оқу-ағарту салаларының алғышарттары мен дамуы.....</i>	
К. Болатова (<i>Семей, Казахстан</i>) <i>Предпосылки и развитие системы образования и просвещения в Восточном Казахстане во второй половине XIX века.....</i>	
K. Bolatova (<i>Semey, Kazakhstan</i>) <i>Prerequisites and development of the system of education and enlightenment in East Kazakhstan in the second half of the XIXth century.....</i>	57
Б. Аманова (<i>Баку, Әзербайжан</i>) <i>Гянджа қаласы халқының қонақжайлық дәстүрлері туралы.....</i>	
Б. Аманова (<i>Баку, Азербайджан</i>) <i>О традиции гостеприимства населения города Гянджа.....</i>	
B. Amanova (<i>Baku, Azerbaijan</i>) <i>Hospitality customs of the Ganja city population.....</i>	74
З. Каримбаева (<i>Алматы, Қазақстан</i>) <i>Қазақстан Республикасының ұлттық музейі қорындағы дәнекерленген конусы бар сырғалар.....</i>	
З. Каримбаева (<i>Алматы, Казакстан</i>) <i>Серьги с припаянным конусом из коллекции национального музея Республики Казахстан.....</i>	
Z. Karimbayeva (<i>Almaty, Kazakhstan</i>) <i>Earrings with a soldered cone from the collection of the national museum of the Republic of Kazakhstan.....</i>	82
Г. Абенова (<i>Семей, Қазақстан</i>), Ә. Қабижанов (<i>Семей, Қазақстан</i>) <i>Семей облысындағы дәстүрлі қазақ шаруашылығына нарық қатынастарының әсері (XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. басы).....</i>	
Г. Абенова (<i>Семей, Казахстан</i>), Ә. Қабижанов (<i>Семей, Казахстан</i>) <i>Влияние рыночных отношений на традиционную казахскую экономику в Семипалатинском регионе (вторая половина XIX – начало XX веков).....</i>	
G. Abenova (<i>Semey, Kazakhstan</i>), A. Kabizhanov (<i>Semey, Kazakhstan</i>) <i>The impact of market relations on the traditional Kazakh economy in the Semipalatinsk region (second half of the 19th – early 20th centuries).....</i>	89

МРНТИ 03.23.55

XVI ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ-XVII ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ-ОРЫС ҚАТЫНАСТАРЫ

О. Мұхатова,^{1*} А. Доскараева,² А. Жиренов³

^{1,2} Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан

³ ҚР ҒЖБМҒК «Ғылым ордасы» РМК, Алматы, Қазақстан

E-mail: Orazgul7@rambler.ru^{1*}

doskaraeva@gmail.com²

seikhuni.kz@mail.ru³

¹<https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>

²<https://orcid.org/0000-0002-0035-1623>

³<https://orcid.org/0000-0003-2914-0659>

Андатпа. XVI ғасырдың соңы мен XVII ғасырдағы қазақ-орыс елшілік қатынастарының тарихы талданады. XVII ғасырда екі ел арасындағы сауда, дипломатиялық байланыстар өрістеді. Мәселені тың ұстанымдар ауқымында зерделеуде XVI-XVII ғасырлар Орыс мемлекетінің елшілік материалдарын бірегей дерек ретіндегі қолдану ерекше маңызға ие. Елшілік құжаттары Қазақ хандығы мен Ресей мемлекеті арасындағы байланыстардың дамуы мен үзілуі туралы құнды мәліметтер береді. Бұл мәселенің советтік кезеңде зерттелгеніне қарамастан оның әлі де болса терең әрі шынайы қарастырылуға тиіс қырларын ашудың маңызы зор. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – XVI ғасырдың соңы мен XVII ғасырлардағы қазақ-орыс қатынастарының даму үрдісін талдау; XVI ғасырдың соңындағы қазақ-орыс қарым-қатынастарының ерекшеліктерін зерделеу; XVII ғасырдың басында қазақ-орыс қатынастарындағы уақытша тоқтауының себептерін анықтау; XVII ғасырдың соңында Қазақ хандығы мен Орыс мемлекеті арасындағы саяси және экономикалық байланыстарының қайта жандануын көрсету. *Нәтижелер.* Мақалада орыс елшілері есептерінің мәліметтері бойынша XVI ғ. соңы мен XVII ғасырдағы қазақ-бұхар қарым-қатынастарының бағытын, мәнін, саяси-тарихи маңызын, ерекшеліктері мен сипаты анықталды. Орыс дипломатиялық құжаттарындағы мәліметтер Орталық Азия аймағындағы геосаяси жағдайды, тарихи оқиғалардың шынайылығын айқындауға, жаңа ғылыми тұжырымдар мен қорытындылар жасауға, мүмкіндікті арттыратындығы дәйектелді. XVI ғасырдың соңынан XVII ғасырға дейінгі кезеңде Қазақ хандығы мен Орыс мемлекеті арасындағы қарым-қатынастар тұрақты және біркелкі сипатта болған жоқ. Екі елдің сыртқы саяси жағдайларының тікелей тәуелді болды. Тәуекел хан билігі кезінде орнатылған дипломатиялық байланыстар екі мемлекеттің арасындағы сауда және экономикалық қатынастардың қалыптасуына және дамуының негізін қалады. Бұл кезеңде екі тарап та өзара ынтымақтастықты нығайтуға қызығушылық танытып, саяси күн тәртібінде өзара байланыстарды кеңейту мәселесі қойылды. Алайда, сыртқы және ішкі саяси факторлардың ықпалымен қарым-қатынастардың дамуы тұрақсыз сипатқа ие болып, кейбір кезеңдерде қазақ-орыс қарым-қатынастары үзіліп, қайта жанданып отырды. *Қорытынды.* XVI–XVII ғасырлардағы қазақ-орыс қатынастарының дамуы екі елдің саяси мүдделері мен сыртқы жағдайларының өзара ықпалдасуы аясында қалыптасты және бұл үрдіс екі мемлекеттің саяси-экономикалық байланыстарын тереңдетуге бағытталған маңызды тарихи кезең ретінде қарастырылады. Аталға мәселенің зерттелуі қазіргі уақытта Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының арасындағы өзара ынтымақтастық пен достық қарым-қатынастарының тарихи сабақтастығын көрсете отырып, болашақта одан әрі дамуына үлесін тигізеді.

Түйін сөздер: қазақ-орыс қатынастары, дипломатиялық байланыстар, Елшілік приказы, Қазақ хандығы, Ресей, Тәуекел хан, Тәуке хан.

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «XVI ғ. соңы – XVIII ғасырлардағы Қазақстанның сыртқы саясаты тарихының беймәлім беттері (шетелдік архив материалдары негізінде)» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: АР 26194453).

Кіріспе

Отандық тарихнамада XVII ғасырдағы қазақ-орыс қарым-қатынастары әлі күнге дейін арнайы әрі кешенді түрде зерделенбеген тақырыптардың бірінен саналады. Қазақ хандығы мен Мәскеу мемлекетінің арасындағы сауда байланыстары XVI ғасырда әсіресе Тәуекел ханның тұсында Ресей мен Қазақстанның өзара дипломатиялық қатынастары күшеє түскен. Бұл үдеріс XVII ғасырдың бас кезінде өз жалғасын тапты. Алайда Еуразиядағы халықаралық жағдайдың шиеленісуіне байланысты көршілес екі ел арасындағы байланыстар әлсіреді. Дипломатиялық қатынастар тек осы ғасырдың соңына қарай қайта жанданды. Отандық тарих ғылымында бұл мәселе советтік кезеңде біршама зерттеліп, арнайы және қосалқы түрдегі еңбектер жарық көрді. Халықтар достығы, «аға ұлттың қамқорлығы» аясында қарастырылған еңбектер өз заманы үшін маңызды болғанымен қазіргі уақытта сын көзбен қайта қарауды талап ететіні хақ. Тәуелсіздік жылдары Қазақстанның сыртқы байланыстары қарастырылғанымен қазақ-орыс қатынастары арнайы зерттеу нысанына айнала қоймады. Мұндай жағдайдың өзіндік себептері де жоқ емес. Басты себептердің бірі – қазақ-орыс қатынастарының тарихы бойынша деректердің негізінен ресейлік архивтердің қорларында сақталуы. «Мәдени мұра», «Архив – 2025» мемлекеттік бағдарламалары аясында Қазақстан тарихы бойынша орыс деректері анағұрлым қолжетімді бола түсті. Бірақ соңғы жылдары орын алған саяси жағдайлар қазақстандық ізденушілер үшін архив құжаттарына қолжетімділікті біршама қиындатты. Мәселенің арнайы зерделенбеуінің екінші себебі Қазақ хандығының сыртқы саясаты біртұтас бөлінбейтін күрделі құрылым ретінде зерттеліп келеді. Осы тұста тек қазақ-бұхар, қазақ-хиуа қатынастары жеке қарастырылды.

Замануи еуроазиялық одақтастықтағы Қазақстан мен Ресей Федерациясы арасындағы байланыстардың тарихын білу үшін оның өткенін тың тарихи деректер негізінде ғылыми ой елегінен өткізудің маңызы зор. Осы орайда XVII ғасырдағы қазақ-орыс қатынастарының тарихын жаңа тарихи таным тұрғысынан зерделеу көкейкесті болып табылады. Қазіргі әлемдік саяси аренада мемлекетаралық шиеленістер мен әскери қақтығыстар көбейген күрделі саяси жағдайда Қазақстанның тәуелсіздігін нығайту, шекараның тұтастығын, ұлттық қауіпсіздікті сақтау маңызды. Сол себепті Қазақстан бейбітшілік пен ынтымақтастық, бітімгерлік пен келісім сияқты ұстанымдарға басымдық танытуда. Аталған мәселені тың тарихи деректер негізінде талдау көрші екі ел арасындағы қатынастардың тарихынан тағлым алу дегенді білдіреді. Сондай-ақ қазақ-орыс дипломатиялық байланыстарының түрін, мазмұнын айқындауға жол ашады. Қазақ-орыс сыртқы саяси байланыстарын зерттеу Отан тарихындағы тағы бір ақтаңдақ тақырыпты ашуға мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер

XVII ғасырдағы Қазақ хандығының сыртқы саясатына, қазақтарға тікелей және жанама түрде қатысты әртүрлі құжаттар Мәскеу мемлекетінің Елшілік приказының қорларында, XVII ғасырдың орта кезіндегі құжаттар шекаралық Еділ өңірі және Сібір қалалары: Қазан, Астархан, Түмен, Том, Тобылдың воеводалық кеңселерінде жинақталды. Осында ең алдымен Даланың әртүрлі хабаршылары келіп, өздерімен бірге хандары мен сұлтандарының хат-хабарларын жеткізген. Алайда Мәскеу мен Батыс Сібір қалаларындағы өрттің салдарынан ағаш ғимараттарда сақталған елшілік материалдардың көпшілігі жойылып кеткен. Сол себепті XVI-XVIII ғасырдың I-ширегіндегі Қазақстан тарихына қатысты орыс елшілік құжаттарының Мәскеу мен Санкт-Петербуркте орналасқан және бірнеше Ресейдің федералды архивтерінде

шашыраңқы орналасқан сирек құжаттарды қоспағанда, бүгінде аздаған құжаттары ғана қалған. Солардың біразы Қазақстан Республикасының «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында «Орыс деректеріндегі Қазақстан тарихы. XVI-XX ғғ» атты он томдық құжаттар мен материалдар жинағының I томына «Орыс мемлекетінің елшілік материалдары XV-XVII ғасырлар» деген атаумен енгізілді (История Казахстана в русских источниках, 2005). I-томның материалдарын құрастыру, курсивті транскрипциялау, мәтіндерді арнайы редакциялау, кіріспе мақала, түсініктемелер, көрсеткіштік сөздіктерді құрастыру жүйелеу жұмыстарын ғалым А. Исин атқарған. Жинаққа мемлекетаралық хат-хабар мәтіндерінен үзінділер, елшіліктердің ресми іс қағаздары, елшілердің баяндаулары, воеводалардың есептері, сондай-ақ Мәскеу мемлекетінің (1604-1671 ж.) Орталық Азия хандықтарымен, Парсы және Еуропа елдерімен қарым-қатынасы туралы елшілік кітаптары топтастырылған. Сондай-ақ (1627-1697 ж.) Үлкен Сызба кітабынан Сібір жерлері сызбасының сипаттамалары, елшілердің іс қағаздары, баяндау сөздері, Сібір приказы, Тобыл архиві қорларынан алынған құжаттар, Үркіт (Иркутск) приказ үйінен Г.Ф. Миллер жинақтаған материалдар (1687–1700 ж.) берілген. Солардың арасында қазақ-орыс қатынастарына қатысты құжаттар бар. Олар XVII ғасырдағы қазақ-орыс елшілік қатынастарының сипатын, мәнін, мазмұнын, үзілуі мен жандануының себептерін анықтауда бірегей дерек болып саналады.

XVII ғасырдағы қазақ-орыс қатынастары бойынша құжаттар советтік кезеңде жарық көрген «XVI-XVIII ғасырлардағы қазақ-орыс қатынастары» (Казахско-русские отношения, 1961), «Орталық Азиядағы халықаралық қатынастар (XVII-XVIII ғ.)» (1989), екі бөлімнен тұратын «Цин империясы және қазақ хандығы. XVIII ғ. II-жартысы – XIX ғ. I-ширегі» (1989) атты архив құжаттары мен материалдар жинақтарынан орын алған. Аталған құжаттар мен материалдар көрсетілген кезеңдегі қазақ-орыс қатынастарының тарихын шынайы зерделеуде мұрындық болады.

Тақырып бойынша зерттеу жүргізуде американдық ғалым Оле Холстидің халықаралық қатынастар теориясы мәселені шынайы зерделеуге септесті (Холсти, 1972). Бұл теория XVII қазақ-орыс дипломатиялық қатынастарын маңызы тарихи үдеріс ретінде тануға көмектеседі. Сонымен қатар соңғы уақытта қазақстандық тарихшылар пайдаланып жүрген қоғам жүйесінің әлеуметтік эволюциясын зерттейтін әлем-жүйелік бағыт қолданылды. Бұл бағытты қолданудың тиімділігі сонда, ол қазақ-орыс байланыстарын алдыңғы және кейінгі кезеңдермен сабақтаса қарастыруға жол ашады (Валлерстайн, 2001).

Таңдап алынған мәселені тарихи тұрғыда зерделеуде жалпыметодологиялық тарихилық, шынайылық және әлеуметтік қағидаттары хронологиялық, талдау, салыстыру, сипаттау, қорыту тәрізді әдістермен тығыз байланыста пайдаланылды.

Талқылау

XVI-XVIII ғасырлардағы қазақ-орыс қарым-қатынастары тарихының зерттелуін шартты түрде екі кезеңге бөліп көрсетуге болады: біріншісі – советтік, екіншісі – тәуелсіздік. Советтік кезеңде қазақ-орыс қатынастарының тарихы біршама зерттеліп, ғылыми еңбектер жарық көрді. Мәселен, А. Сабырханов XVIII ғасырдың 50-90-жылдарындағы Қазақстан мен Ресей байланыстарын зерделеді. Тарихшы XVI-XVII ғасырлардағы қазақ-орыс қарым-қатынастарын кешенді зерттеу мақсат қоймағандықтан мәселені терең қарастырмады (Сабырханов, 1965). Кейінірек А. Сабырханов өзінің диссертациясында зерделенген мәселе бойынша дербес ғылыми еңбек жариялады (Сабырханов, 1970). Тарихшының пікірінше, XVI ғасырдың соңы XVII ғасырдың бас кезінде қазақ-орыс қатынастары сол кезеңдегі саяси жағдайға байланысты әлсіреген. «Себебі XVII ғасырдың бас кезінде Россия мемлекетінің ішкі жағдайы шиеленісті сипатты иеленген еді. Қазақ хандығының теріскейдегі көршісімен байланыстарын күшейтуге мүдделі болса да оны өрістетуге сыртқы ахуал мүмкіндік бермеді. Қазақ Елі бүкіл XVII ғасырдың өнебойында Жоңғария шапқыншылығына ұшырап отырды. Сөйтіп, өздерінің ішкі және сыртқы жағдайына алаңдаған екі мемлекет те өзара байланыстарына баса көңіл аударма алмаған болуы мүмкін» (Сабырханов, 1970:19). Шындығында да XVII ғасырдың орта кезіне

қарай қазақ-орыс қатынастары үзілді. А. Сабырханов мәселені шынайы зерделей алмады. Қалыптасқан советтік идеология қазақ тарихын объективті түрде зерттеуге мүмкіндік бермеді.

Орыс-қазақ қатынастарын зерделеуге В.Я. Басин айтарлықтай үлес қосты. В.Я. Басиннің «XVII ғасырда Ресей мен қазақ хандықтары арасында сауда, саяси және дипломатиялық байланыстар болды. Алайда олар қазақтардың көршісі алауыздық күрес жүргізген және хандарды қолдауға мүдделі болған әлсіз Жоңғария тұрғанға дейін жалғасты», – деген тұжырымы шындыққа келеді (Басин, 1971:102). Тарихшының пайымдауынша, Ресеймен қарым-қатынас орнатуға Тәуке хан мүдделі болған. Тәуке хан 1686–1693 жылдар аралығында Қазақ Елімен шектес Сібір шекараларына бес елшілікті аттандырған (Басин, 1971:107).

Тарихтан белгілі Қазақ хандығының орыс мемлекетімен сауда байланыстарын дамытуда Сырдария өзені бойындағы қалалар зор рөл атқарған. Қазақ-орыс сауда қатынастарын өрістетудегі қалалар К.А. Пищулинаның іргелі еңбегінде арнайы зерделенді (Пищулина, 1969).

Қазақ-орыс дипломатиялық қатынастарына В.А. Моисеев Жоңғар мемлекетінің тарихын арнайы қарастырған іргелі зерттеуінде тоқталды (Моисеев, 1991).

XVII-XVIII ғасырдың бірінші ширегіндегі орыс-қазақ сауда және дипломатиялық қатынастар академиялық қорытындылаушы еңбектерден де көрініс тапты (Қазақ ССР тарихы, 1983). Мәселен, Қазақ ССР тарихы қазақ хандарының сыртқы саясаттағы ұстанымдары көрсетілген (Қазақ ССР тарихы, 1983: 294-299). Академиялық басылым советтік кезеңде жарық көргендіктен қазақ-орыс қатынастарының тарихы советтік қасаң ғылым және идеология талаптарының шеңберінен шыға алмаған. Е.А. Княжецкая Ф. Скибин елшілігінің жүріп өткен жолын, Қазақ даласының табиғатын, Қазақ ордасының, Орталық Азия қалалары тұрғындарының шаруашылығы мен тұрмысын зерттеген (Княжецкая, 1980).

Тәуелсіздік жылдары мәселе алдығы кезеңмен салыстырғанда біршама тереңірек зерттелді. Мәселен, «Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін» бес томдық академиялық басылымның 2-томында Қазақ хандығының Ресеймен қарым-қатынастары көрші халықтармен байланыстар ауқымында қарастырылды (Қазақстан тарихы, 1998). «Қазақ хандығы тарихы: құрылуы, өрлеуі, құлдырауы» (Қазақ хандығы, 2011) атты ұжымдық зерттеуде XVII ғасырдың соңы және XVIII ғасырдың басындағы Тәуке ханның сыртқы саясаты баяндалады. Ғалымдар: «Әз Тәуке хан аумағы өскен, шаруашылық және саяси қуаты арта түскен Ресей патшалығымен бейбіт қатынастары баянды етуге зор көңіл бөлді. XVII ғасыр соңында Қазақстан мен Ресей арасында сауда байланыстары нығая түсті. Сауда керуендері екі жаққа да тиімді қызмет етті. Елшілік байланыстары жиіледі», - деп тұжырымдады (Аяған, 2011: 175).

Э.Д. Телеуова өзінің XVII ғасырдың соңы-XVIII ғасырдың алғашқы ширегіндегі Қазақ хандығының тарихын көрініс тапқан зерттеуінде Тәуке ханның Ресеймен елшілік байланыстарын қарастырды (Телеуова, 1999). Б.А. Ғабдулинаның еңбегінде XVII ғасырдың соңы мен XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ-орыс қатынастары Қазақстанның көрші мемлекеттермен байланыстарының астарында көрсетілді (Ғабдулина, 2005). Соңғы жылдары Н. Атығаев XVI-XVII ғасырлардағы Қазақ хандығының Ресеймен дипломатиялық байланыстарын зерделеді (Атығаев, 2023). Оның пікірінше, қазақ-орыс қатынастары XVII ғасырдың соңында, әсіресе Тәуке ханның билігі тұсында белсенді айтарлықтай жанданған. Көрсетілген кезеңдегі Орталық Азия және Қазақстан аумағындағы халықтардың өзара байланыстарын зерттеген ғалым Т. Сұлтанов та осындай тұжырымға келген (Сұлтанов,).

Ж.Е. Жаппасовтың «XVI-XVIII ғасырлардағы қазақ-орыс қарым-қатынастарының тарихынан» атты мақаласында аталмыш мәселеге қатысты тарихнамалық талдау жасалған. Зерттеуші қазақ-орыс қатынастарының көрсетілген кезеңдегі тарихи жағдайларға байланысты өзгеріп отыруын және екі ел арасындағы байланыстардың көршілес мемлекеттердің саясатына әсер еткенін атап көрсеткен (Жаппасов, 2010).

К.К. Абуевтың «Қазақ-орыс қатынастары ауқымындағы Сібір хандығы» монографиясында Сібір хандығының тарихын зерттеу негізінде қазақ-орыс қатынастарының қалыптасуы мен даму үрдістері талданған (Абуев, 2016). Автор архив құжаттарының негізінде

Қазақ және Орыс мемлекетінің қарым-қатынастар орнатуға мүдделі болғандығын дәлелдеді. Мәселені жан-жақты қарастыра келе ғалым «Тәуекел хан Ораз Мұхаметті тұтқыннан қайтару үшін қойылған талапты орындады; орыс патшасы қазақ билеушісі тарапынан одақтастық туралы ұсынысын «бодандыққа кіру» деп қабылдауы империялық саясатының көрінісін білдірді» деген қорытындыға келеді.

Әдиет Қайыркен XVI-XVII ғасырдың басындағы қазақ-орыс қатынастары зерделенген мақала жариялады (Қайыркен, 2021). Мақалада мәселе үстірт қарастырылды. «Қазақ хандығы мен Ресей мемлекеті арасындағы дипломатиялық қарым-қатынас айтарлықтай деңгейге жетіп, XVII ғасырдың екінші жартысында дамыды» деген пікірі тарихшылардың алдыңғы буынының тұжырымымен үндес. Дегенмен жас ғалымның «XVI-XVIII ғасырлардағы қазақ-орыс қарым-қатынастары тарихына қатысты архив құжаттары әлі де зерттелмеген, мәселенің ашылмаған қырлары көп» деген тұжырымы құптарлық.

Мәселені шетелдік зерттеушілерден Р.Г. Буканова, Ю.В. Бондаренко зерделеді. Олардың мақаласында қазақ-орыс қарым-қатынастарының қалыптасуынан бастап, Қазақ хандығының Ресей империясының боданына енген кезеңіне дейінгі саяси байланыстардың даму үрдісі талданды (Буканова, 2021). Сонымен қатар И.П. Каменецкийдің «Сібір казагы Федор Скибиннің Қазақ Ордасына 1694–1696 жылдардағы елшілік миссиясы» атты зерттеуі назар аударарлық (Каменецкий, 2025). «Скибиннің Тәукеге елшілігі де Қазақ Ордасының бытыраңқылығын еңсере алмаған, біртұтас мемлекет құра алмаған қазақ билеушісі билігінің әлсіздігі мен шектеулілігін, ханның Ресейге және басқа көршілес мемлекеттерге қатысты бұдан да көреген, салмақты саясат жүргізе алмайтындығын көрсетті», – деп пайымдады. Алайда бұл қазақстандық тарихнамадағы тұжырыммен үндеспейді. Отандық тарих ғылымында Тәуке «көреген саясаткер, ақылды дипломат, құдіретті хан болды. Тәуке ханның өзіне дейінгілерден айырмашылығы хандықтағы ерекше әлеуметтік топты құрайтын, дала ақсүйектерінің өкілі билердің көмегімен өзінің үстемдігін нығайтуға тырысты» деген тұжырым жасалған (Қазақстан тарихы, 1998:435).

Тарихнамалық шолудан XVII ғасырдағы қазақ-орыс елшілік қатынастарының кешенді түрде дербес зерттелмегендігіне көз жеткізілді. Мұның өзі бұл мәселені терең, бұрын-соңды ғылыми айналымға түсірілмеген деректер негізінде терең әрі шынайы зерделеу қажеттілігін дәйектейді.

Зерттеу нәтижелері

Қазақ хандығы мен Ресей мемлекеті арасындағы саяси-дипломатиялық байланыстардың дамуы XVI ғасырдың соңы мен XVII ғасырдың басында өрістеді. Бұның негізгі алғышарты Ресейдің Астрахан және Қазан хандықтарын бағындыруы мен Қазақ хандығының аумағына жақындауы еді. Ресей патшасы Иван Грозный кезінен бастап орыс билігі оңтүстік бағытта сыртқы саясатын белсенді түрде жүргізе бастады. Сібір хандығын жаулап алғаннан кейін орыс мемлекеті Қазақ хандығымен достық қарым-қатынас орнатуға қызығушылық танытты. Себебі Орыс мемлекеті Қазақ хандығының аумағымен өтетін керуен жолдарының қауіпсіздігі қамтамасыз ету мен ортаазиялық хандықтармен сауда байланыстарын нығайту мақсатын көздеді. Сонымен қатар Көшім ханға қарсы күресте одақтас табуға мүдделі болды. Осы орайда 1573 жылы Қазақ хандығына Третьяк Чебуков бастаған елшілік жіберілді. Бірақ Т. Чебуковтың елшілігі өз мақсатына жете алмады. Себебі Т. Чебуков қазақ жеріне жетпей 1573 жылы шілде айында Камыға жақын жерде Сібір ханы Көшімнің немере інісі Маметқұлдың тұтқынына түседі. Елшіліктің сәтсіз болуына қарамастан, қазақ-орыс сауда байланыстарын орнатуға жол ашылды. Мәселен, 1574 жылы ағайынды Строгоновтарға баж салығынсыз сауда жасауға рұқсат етілді (Абуев, 2016:100). Ал Қазақ хандығы мен Ресей мемлекеті арасындағы ресми дипломатиялық қарым-қатынастар Тәуекел ханның кезінен басталады (Сұлтанов, 2020:250). 1595 жылы Қырғыз-қайсақ (Қазақ Ордасы – авт.) Ордасының патшасы Тәуекел елші Құлмұхаметті Ресей қоластына өту, және Сібірде тұтқынға түскен немере інісі Оразмұхаметті босату туралы өтінішпен жіберген (Ресей мемлекеттік көне актілер архиві (РМКАА). Қ.122. Т. 1. Іс 2. 4 п.). Екі ел арасындағы дипломатиялық байланыстар саяси мақсатты көздеді. Қазақ

хандығы мен Орыс мемлекетінің XVI ғасырдың соңында жүргізген сыртқы саясатының негізінде өзара тиімді қатынастарды орнатуға мүдделі болды. Орыс патшасы Сібір хандығына қарсы одақ құруға және сауда қатынастарын дамытуға мүдделі болса, қазақ ханы Бұхар хандығына қарсы одақтас және отты қару-жараққа ие болудың жолдарын іздестірді. Алғашқы орыс-қазақ дипломатиялық қатынастары XVII ғасырдың бас кезінде өз жалғасын тапты.

XVII ғасырда қазақ-орыс қатынастары Ресейдің ортаазиялық елдермен сауда-саттық және қалмақ, ноғай, бұхар елдері арасындағы өзара байланыстар арқылы өрбіді. Ресей ортаазиялық мемлекеттермен сауда байланыстарын орнату үшін қазақ даласының батыс аймағын пайдаланды, яғни сауда жолдары Жайық, Жем өзендері бойымен, Сырт, Еділ өңірі арқылы өтті.

Ресей үкіметі 1600 жылы мамыр айында Англияға елші Григорий Иванович Микулинді жіберген кезде қазақ жерлерінің Сібірге жақын орналасқандығы және Ресеймен көршілес орналасқан елдермен байланыстары бар екендігі жөнінде айтқан (Посольские материалы, 2005: 212-213).

1604 жылдың 23 қарашасындағы Иштерек бидің ұлы князь Борис Федоровичтің атына жазылған антында аталған жерлердің Қазақ, Қырым, парсы, түрік және т.б. патшалықтар орыс мемлекетінің достары еместігі, олардың кез-келген уақытта өздеріне соғыс ашулары мүмкін екендігі айтылған. Жайықтың арғы жағына, Ем мен Ойылға, Сырт жерлеріне көшіп-қонуға болмайды. Астрахан, Еділ, Терек және осы екі өзеннің аралығына қоныстануға болады делінген (Посольские материалы, 2005:224). 1607 жылдың 18 қазанында Қазан сарайының Приказынан Тар воеводасы Сил Гагаринге, 1608 жылдың 27 ақпанында аталған Приказдың Тар воеводасы И.В. Мосальскийге жазған грамоталарында қалмақ тайшыларына Сібір аумағындағы орыс жерлерін қорғау, Қазақ ордаларымен соғыспаудың және олардың жерлеріне қоныстанбаудың қажеттілігі баса айтылған (Посольские материалы, 2005:225-229). Бұл Ресейдің сыртқы саясатында әрбір қадамын аңдап басқандығын, көрші елдермен жер үшін даудамайға барғысы келмегендігін байқатады. Онсыз да XVII ғасырдың басында оның саяси жағдайы күрделі болатын. Том воеводалары Василий Волынский мен Михаил Новосильцовтың 1609 жылғы құжатында Қазақ хандығы тұрақсыз және жаугершілікті ұстанған мемлекет деп сипатталады. Сібір князьдарының бірі Ресей бодандығын қабылдаған кезде оған Сібір шептерін қазақтар мен қалмақтардан қорғау жүктелген. Құжатта «... олар, яғни Сібір шептері Алтын патшадан және Қазақ ордасы мен қара қалмақтардан қорғалсын» делінген (Қазақстан тарихы, 1998: 447).

XVII ғасырдың басында Ресей Азияға шығу үшін Орталық Азия елдерімен, әсіресе Бұхармен сауда қатынастарын дамытуды мақсат етті. Сондықтан да қазақ даласы арқылы өтетін өзінің Орталық Азиямен сауда жолдарының қауіпсіздігін қамтамасыз етуде Қазақ хандығымен қатынастарын күшейтуге мүдделі болды.

Ресей үкіметі Парсы, Бұхар, Хиуа және т.б. елдерге елшілік жіберген кезде қазақ даласындағы жағдай туралы мәлімет алуға тырысқан. Қазақ ордасының шын тәуелсіз немесе біреудің бағыныштысы ма, Орталық Азия хандықтарымен қандай байланысы бар, т.б. нақтылау жөнінде нұсқау берген. Мәселен, Тобыл воеводасы Иван Куракиннің 1616 жылы 20 қазанда Елшілік Приказына жазған есебінде ұлы князь Михаил Федоровичтен Саурандағы Абылай ханмен сауда қатынастарын жүргізуде грамоталарды жазудың үлгісін жіберуін сұраған. Сауда байланыстарын жүргізуде Абылай ханның өздеріне жылы қабақ танытып, қажетті тауарлармен қамтамасыз етуде оның есімін, лауазымын, өзге де атақтарын дұрыс жазу керектігі айтылған (Посольские материалы, 2005:262). Бұдан әлі де орыс бодандығын қабылдамаған Қазақ еліне Ресей үкіметінің құрметі анық байқалады. Есептегі «...Саурандағы Қазақ ордасының ханы Абылайдың ұлы билеушіге жақсы қарап, саудагерлерді әртүрлі тауарларымен бірге Тобылға және Сібірдің өзге де қалаларына жіберуі, көпестерге кедергі жасамай, залал келтірмей, оларды қорғау үшін сауда жасау жөнінде хат жазу керек» деген жазу Сібірдегі орыс үкіметінің қазақ билеушілерімен байланыс орнатуға ұмтылғандығын дәйектейді.

Алайда орыс үкіметінің Абылай ханмен байланыс орнатуының сәті түспеді. Абылай хан Бұхар билеушісі Имамқұлдан жеңіліп, Сауранды қалдыруға мәжбүр болды. Қала бірнеше жақын орналасқан елді мекендерімен бірге аштархандық қазақ ақсүйегі Тұрсын Мұхамед ханның қол астына өтті. Осы жағдай туралы И. Куракиннің есебінде мынадай мәлімет берілген. Онда былай делінген: «... бұхарлықтан естуімізше, Бұхара патшасы Имамқұл Сауран патшасы Аблай ханды өзінің қалаларынан қуып жіберді, ал ол Қазақ ордасына қашты, оның орнына Сауранда және басқа қалаларға өзінің ізбасары Тұрсын ханзаданы отырғызды» (Посольские материалы, 2005:264). Мұның өзі елшілердің өздері қарым-қатынас орнатып жатқан Бұхар хандығының сыртқы байланыстарын Елшілік Приказына уақытылы жеткізіп, барған аумақтағы геосаяси жағдайды мұқият бақылап, өзгерістерді дер кезінде байқап отырғандықтарынан хабар береді.

Жоғарыда аталған нұсқауға сәйкес XVII ғасырдың бас кезінен бастап орыстар қазақ даласы туралы нақты мәліметтерді тиянақтылықпен жинауға кірісті. Оның бір дәлелі – Самара губернаторы князь Дмитрий Пожарскийдің 1614 жылғы 21 сәуірде Одоевский мен Головинге Қазақ Ордасының көрші елдермен қарым-қатынастары туралы жазған хаты. Хатта «...Қазақ Ордасы мен қарақалпақтар бір-бірінен дос, араласып тұрады, түрікмендермен және Арап ханмен де достық қатынаста» (Басин, 1971:98-99), – деп жазылған.

Көрсетілген кезеңде Қазақ және ортаазиялық хандықтарда қалыптасқан саяси жағдайға қарамастан Ресей Бұхармен сауда байланыстарын жолға қойды. Қазақстан аумағы арқылы Орталық Азия хандықтарымен сауданың дамуы қазақ-орыс қатынастарының нығаюына белгілі бір дәрежеде ықпал етті. Сауда-саттық арқылы қазақ-орыс қатынастарының дамуына Жоңғар мемлекетінің күшеюі, оның Ресеймен тығыз қарым-қатынастар орнатуға, орыс патшалығының жоңғарларды өзінің боданына айналдыруға ұмтылуы әсерін тигізбей қоймады. Соның бір мысалы ретінде Том воеводасы В.В. Волынскийдің 1609 жылдың 31 наурызында қара қалмақтардың елшілері келіп, өздерінің патша үкіметінің қол астына кіргілері келгендігі туралы Қазан сарайының Приказына жазған есебін келтіруге болады (Посольские материалы, 2005:234-235).

XVII ғасырдың бас кезінде Ресей Орталық Азиямен сауда-саттықты көбейту мақсатында сол елдерге елшілерді жіберді. 1614 жылы Жайық арқылы парсы еліне Михаил Тихонов пен Алексей Бухаров бастаған елшілер, олармен бірге орыс көпестері аттанды (Басин, 1971:98). Осындай елшіліктердің қатары уақыт өткен сайын көбее берді. Осы уақытта Қазақ хандығы мықты мемлекет ретінде көрші елдерге танымал еді. Бұл жайында

1617 жылы 19 наурызда Тар қаласының атаманы Василий Тюменц пен десятник Иван Петров Алтын ханға (XVII ғасырда Монғолияның солтүстік батысында орналасқан мемлекет) барып келгеннен кейін «Топ мемлекетінде (ғалым А. Исиннің пайымдауынша, мемлекеттің атауы қате жазылуы мүмкін) Алтын патшаның қоныстарының жанында тағы бір ел бар. Оның билеушілері – Есім хан және Батыр хан. (Орта орданы Есім хан билеген. Оның орталығы Түркістан қаласы, Кіші орданың билеушісі Батыр хан, орданың резиденциясы Сауран қаласы болған). Олар қол астындағы қалалар тастан және ағаштан тұрғызылған, ал мемлекеті ұлы әрі алпауыт, әскері садақ ататын тектілерден құралған, от қарулары да бар, тілі мен діні жөнінде ештеңе айтылмады» деп мәлімдеген (Посольские материалы, 2005:270).

Елшілік және Сібір Приказдарының материалдарында Қазақ хандығының сыртқы байланыстары турасында да мәліметтер кездеседі. Мұндай мәліметтер Қазақ ордасының Монғолиямен, Қытаймен және Жоңғар мемлекеттерімен бейбіт өмір сүру туралы мәмлеге келіп, елшілік алмастырып отырғандығын дәйектейді. Мәселен, 1618 жылы 12 ақпанда тобыл атаманы Иван Савельев қалмақ тайшысы Далай-батырға барған кезінде «оның шаңырағында Қазақ ордасынан екі адамның отырғандығын» жеткізген (Посольские материалы, 2005:273).

1627 жылы Астрахан воеводасы ноғай билеушісі Абеш ханның Қызылбастардың (Иран) ханы Исмендиярдан қорқып, Үргеніш қаласынан Қазақ ордасының астанасы Түркістанға келгендігі жөнінде жазған. Есептің мазмұны бойынша түрікмендердің патшасы Исмендияр қазақ ханына Андағұл мырза арқылы хабар жіберіп, оның қызына құда түсті. Абдеш қазақ ханы оны Үргенішке, яғни інісі Исмендиярға қайтарады деп ойлап, бір қыс Түркістанда

қыстап, Астраханға жетпіс адаммен бірге келген (Посольские материалы, 2005: 298). Бұл XVII ғасырдың I-жартысында қазақ-орыс қатынастарының Еділ өңірі, ортаазиялық кеңістіктегі, парсы, қалмақ еліндегі ахуалға тәуелді болғандығын көрсетеді.

Ресей мен Қазақ хандығы арасындағы сауда, саяси және дипломатиялық байланыстарының үзілуіне Жоңғар мемлекетінің ықпалы зор болды. XVII ғасырдың 30-жылдары қазақ-жоңғар қатынастары айтарлықтай шиеленісті. Князь Абақовтың айтуынша, 1635 жылы 19 шілдеде сол жылдың қысында қалмақтар Қазақ ордасына жорық жасаған. Екі жақтың әскері соғысқан. Қара қалмақтар қазақтарды жеңіп, Есім ханның ұлы Жәңгірді алып кеткен. Талай тайшы тағы да Қазақ орласына шабуыл жасаған (330). Бұл оқиға туралы 1635 жылдың 6 шілдесі мен 2 желтоқсаны аралығында қырғыз ұлыстарында болып, оралған Том казактарының атаманы Д. Копылов та жазған (Посольские материалы, 2005: 331, 347). 1644 жылдың ақпан айында Григорий Куракиннің баяндауынша, қалмақтың Қонды тайшысы 50 мың әскермен Қазақ орласы мен алатау қырғыздарына жорыққа аттанған. Оған қарсы Жәңгір хан шығып, қалмақтың 10 мың жасағын талқандаған. Жәңгірге көмекке Жалаңтөс 20 мың әскерімен келген. Осыншама әскерді көрген Қонды тайшы кері шегінген (Посольские материалы, 2005:350-351).

1647 жылы мамыр айында Даниил Аршинский Алатау бөктерінде отырған қалмақ қонтайшысына елшілікпен келген. Орыстар қонтайшының ұлысында екі ай болған. елшілерді босатарда қонтайшы орыс патшасының өзіне 2 500 алтын, 7 үнді тауығы мен 3 этешін, 7 доңыз, 3 доңыздың ұрғашысын және сауыт жіберуді талап еткен (Посольские материалы, 2005:356-358). Мұның өзі Жоңғар мемлекетінің уақыт өткен сайын күшейіп, көрші елдерге қауіп төндіріп қана қоймай, қазақ-орыс қатынастарына кедергі жасағанын дәйектейді.

Жоңғарияда жаңа қонтайшының Галдан Цереннің таққа келуі оны қазақ билеушілерімен қақтығысқа әкеліп, орыс-қазақ дипломатиялық қатынастарын қайта қалпына келтіруді қиындата түсті. Ертіс, Есіл, Тобыл бойындағы орыс қоныстары мен қазақтардың көшпелі қоныстары арасындағы, негізінен, Сарысу, Қаратұрғай, Талас және Шу өзендерінің алаптарында орналасқан елеулі аумақтарды Жоңғар хандығы басып алды. Осының салдарынан солтүстік-шығыс және солтүстік-батыс бағыттағы қазақ хандықтары мен орыс иеліктері арасындағы бұрын болған байланыстар үзілді. Себебі XVII ғасырда Қазақ хандығының ішкі және сыртқы саяси әлсіреуіне алып келген жоңғар факторынан бөлек қазақ билеушілері арасындағы толассыз күрестері де елдің саяси жағдайына жағымсыз әсер етті. Ресей мемлекетіндегі саяси жағдай да бірыңғай және тұтас көріністе болған жоқ. Саяси дүрбелең кезеңі мен мемлекеттік билікке жаңа әулеттің орнығуы, сонымен бірге жаңа саяси бағыт пен идеологиялық доктриналардың пайда болуы Қазақстан мен Ресей арасындағы ұзақ мерзімді әрі өзара тиімді саяси қатынастарының нығаюына мүмкіндік бермеді.

Дегенмен XVII ғасырдың соңында қазақ-орыс қатынастары қайта жанданды. Бұған Жоңғар хандығы мен манчжурлар арасындағы қақтығыс нәтижесінде Жоңғар мемлекетінің саяси әлсіреуі ықпал етті. Сонымен қатар екі мемлекеттің де билік басына аса көрнекті саяси қайраткерлер – Тәуке хан мен І Петрдің келуі саяси байланыстардың өрбуіне жол ашты (Қазақстан тарихы, 1998:447).

Осыдан кейін ғана қазақ билеушілерінің Ресеймен байланысын қайта қалпына келтіруге мүмкіндігі болды. 1687 жылы 31 шілдеде өкілетті елші А.Ф. Головиннің Сібір Приказына жазған есебінде Тобылға Тәуке хан елшісінің келгендігі және оның хатын аудармамен бірге Мәскеуге жіберілгендігі жайында айтылады. Есепте айтылғандай, 1696 жылы Есіл өзенінің бойындағы далаға барған татарлар Тауышмергенко Елгинчинеев пен Ергынячко Терытоновқа қазақтар ұстап алып, Түркістанға Тәуке ханға әкелген. Тәуке хан оларды өзінің сарайында қабылдап, жөн сұраған. Татарлар өздерінің Сібір қаласы - Тобылдан екендіктерін, тонағандарын жеткізген. Тәуке хан тонаушыларды тауып, заттарын қайтаруды бұйырған. Татарлар сарайда 11 ай өмір сүрген. Олар тамақпен, сусынмен және қажеттілердің барлығымен қамтамасыз етілген (Посольские материалы, 2005: 388). 1697 жылы мамыр айында хан татарларды Тобылға жіберіп, оларға Тәшімнің елшілігіне Ресеймен сауда қатынастарын дамытудың жолдарын қарастыру тапсырылған қазақ саудагерлері ілескен (Баси++++н, 105).

Тәшім батыр өзінің ханының атынан 3 садақ пен жебе, қымбат мата, алтын берген. Ханның сыйлықтары мен хатын алып, оны аударуға беріп, Тәшім батырды қайтарып жіберген (Посольские материалы, 2005: 389).

1686–1693 жылдар аралығында Тәуке хан Ресейге маңызы дипломатиялық тапсырмалармен бес елшілік жіберді (Султанов, 2001:228). Бұл тату көршілік қарым-қатынасқа өзара мүдделілік нәтижесінде болды (Атыгаев, 2023:161). Мұны Тәуке ханның орыс патшасы V Иванға 1692 жылы жазған хатынан көруге болады. хатта былай делінген: «Біздің аталарымыз мен әкелерімізден кейін де сіздің адамдар бізге келді, біздің адамдар сізге барды және біздің арамызда көптеген жылдар бойы әрбір игі істер жалғасын тауып, екі мемлекеттің арасы жол болды, енді сіз бен біздің арамыздағы сол жолдар ниеті дұрыс емес адамдардан тазаланып, адамдарымыз қатынасса, біз жақсы атаққа ие болар едік». Ресей мемлекетінің билеушілері де достық қарым-қатынас орнатуға қызығушылық танытты (Атыгаев, 2023:161).

1693 жылы 4 қазанда Тәуке хан I Петр патшаға Ресеймен достық қарым-қатынастарды сақтауға ұмтылысын, Тобылда ұсталған өзінің елшісі Келді мырзаны қайтару қажеттілігі, Қазы сұлтанның орыс қоныстарына жасалған шабуылға қатысы жоқ екендігін білдірген хат жіберген. Хаттың мазмұны мынадай: Тәуке Тобыл уезіне екі адамды елшілікке жіберген. Біреуі қайтыс болған, Келді мырзаны ұстап қалған. Одан кейін Тайқұмыр батырды жіберген. Келдіні босатқанға дейін тобыл елшілерін ұстап отырған. Тәуке хан екі елдің арасында елшілер мен саудагерлердің бұрынғысынша емін-еркін жүргенін қалайтынын, ұрлық пен жаман істерді қолдамайтынын білдірген. Тайқұмыр батырдың ауызша айтатындарына сенім артуын сұраған. Хаттың соңында Тәуекел Мәмет батыр хан деп мөр басқан (Посольские материалы, 2005:400-401). 1693 жылы 28 қарашада Құлтабай Аталықұлы Тайқұмыр батыр Тобылға жеткен. Хатты және сыйлықтарды тапсырған Тайқұмыр батыр Тәуке ханның ауызша айтуға бұйырған мәселесі орыс үкіметінің Келді мырзаны қайтаруын, өзі оның орнына ұстап отырған елші Андрей Неприпасовты босататынын баяндаған (Посольские материалы, 2005:403). Сібір әкімшілігі мен Тәуке ханның арасындағы істерді жолға қою үшін 1692 жылы шілдеде Түркістандағы Тәуке ханға құрамында Андрей Неприпасов, Василий Кобяков және тілмәш Шаманаев бар елшілік жіберілген. Алайда саяси алауыздықтың күшті болғаны сонша елшілер Сары мен Келді және Неприпасовтың адамдары екі жақта да кепілдер ретінде ұсталған еді (Қазақстан тарихы, 1998:448).

1694 жылы 4 сәуірде Тобыл губернаторларының жарлығымен Федор Скибин Қазақ Ордасына келіссөздер жүргізу үшін жіберілді. Бұл келіссөздердің қажеттілігіне негізінен қазақстандық тарап бастамашы болды. 1693 жылы қазанда Тәуке хан I Петрге хат жолдап, Ресеймен достық қарым-қатынаста болуға дайын екендігін және Жамыш көлінде тұтқындалған текті Келдей мырзаны босатуды сұрады.

Оның өтінішіне жауап ретінде үкімет Тобыл губернаторларына мырзаны қайтарып, хан ордасына тәжірибелі елшілерді жіберуді бұйырды. Елшілік бірқатар күрделі, өзара байланысты мәселелерді шешуге тиіс болды: 1) қазақ ханына 1691 және 1693 жылдары орыс қоныстарына (Утятская, Камицкая, Ялуторовск поселкелерінде, Ялуторовск елді мекендеріне) қарақшылық шабуыл жасағаны үшін сөгіс жариялау және тұтқынға алынған тұрғындарды қайтару; 2) қазақтардың орыс әскерін Семізкөл түбінде талқандағаннан кейін Ордада қалған орыс тұтқындарын және 1692 жылы Тәуке ханға елшілікпен барған кезде қазақтардың қолында қалған Тобыл боярының ұлы Андрей Неприпасовты, атты казак Василий Кобяковты өзінің жолдастарымен бірге босатуға тырысу. Ф.Скибиннің елшілік отрядының құрамында атты казак Матвей Трошин, тілмәш Уразайко Чачканов, жол көрсетуші татар Таушко Мерген және екі аспазшысы болды. 1691 жылы Ямыш көлінде тұтқынға алынған Келдей мырза да олармен бірге жіберілді. Соңғысын А.Неприпасов пен оның адамдарына айырбастау көзделді (Каменецкий, 2025).

1694 жылы 22 шілдеде орыс патшасының елшілері көптеген қиындықтарды бастан кешіріп, Түркістанға келді. Ф. Скибиннің айтуы бойынша Тәуке хан елшілерге жылы қабақ танытпаған. Қазақтардың билеушісі елшілік тәртібін белгіленген рәсім бойынша бас киемін

шешпей отырып тыңдаған. Сол арқылы өзінің орыс патшасына тәуелсіздігін паш еткен. Әскерилер мен жүз басы А.Ф. Нарышкиннің сәлемі мен аман-саулық тілегіне хан «сексен мың жасағымен саулықтамын» деп қысқаша жауап берген. Сол арқылы өзінің әскери артықшылығы мен қуатын көрсеткен. Ресей билігінің Тобыл, Түмен уездерінің тұтқынға алынған слободалық қоныстанушыларын, олар ұстап отырған орыс елшілерін босату туралы талабын да Тәуке хан да елемеген (Каменецкий, 2025).

Ф. Скибин елшілігі Қазақ ордасында екі жыл болған. Ф.Скибиннің елшілігі атқарған істер орыс үкіметі үшін маңызды болды. Ең алдымен орыс үкіметі қазақ даласының табиғаты, Қазақ хандығының саяси басқаруы, шаруашылық өмірі, әлеуметтік құрылымы, Орталық Азия қалаларының тұрғындары туралы маңызды мәліметтер алды. 1696 жылы шілде айында Қазақ ордасынан оралған Федор Скибин приказдыққа Тобылдан Түркістанға дейінгі қазақ қалаларын: Сауран, Сығанақ (құжатта Сырнақ делінген), Аққорған, Сусак, Қарашық, Қарнақ, Оралхай, Қиған, Отырар, Сайран сипаттап берді (Посольские материалы, 2005:378-379). Елшілік Қазақ орласында 32 қала бар деп көрсеткен (Посольские материалы, 2005:379). Сондай-ақ 1697 жылдың көктемінде қазақтарда болған Ф. Скибин және басқалардың баяндауы бойынша Қазақ ордасы мен Бұхар хандығына баратын жолдар Сібір Приказына карта сызу үшін ұсынылған (Посольские материалы, 2005:380-386).

Шығыс елдеріне апаратын жолдар Сібірдің көрнекті картографы С.У. Ремезовтың «Сызбалар кітабынан» сурет кітаптарында және одан кейінгі тарихи-географиялық әдебиеттерде көрініс тапқан. Сонымен қатар орыстар Бұхар мен Хивадағы саяси жағдай, қазақ-жонғар, қазақ-бұхар қатынастары туралы ақпаратқа қол жеткізді. Елшіліктің сапары Ресейдің Қазақ ордасымен берік дипломатиялық және өзара тиімді сауда байланыстарын орнатудағы кезекті қадам болды.

XVII ғасырдың соңында Қазақстан мен Ресей арасындағы сауда, саяси және елшілік қарым-қатынастары қайта дамыды. Көреген саясаткер, ақылды елші – Тәуке хан орыс-қазақ қарым-қатынасын нығайтуға ұдайы күш салды. Оның орыс мемлекетімен жақындасуға ұмтылысы нәтижесіз болмады. Қазақ-орыс қатынастарының одан ары дамуы Қазақстанның Ресей бодандығын қабылдауына алып келді.

Қорытынды

Осылайша, XVII ғасырдағы қазақ-орыс қатынастары Ресей мемлекетінің елшілік материалдары бойынша қарастырылды. Зерттеу нәтижелері осы уақытқа дейін аталған кезеңдегі қазақ-орыс қатынастарының тарихы «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында жинақталған елшілік құжаттары бойынша зерделенбегендігін көрсетіп берді. Қазақстанның көрші елдермен қарым-қатынастары тарихын зерттеуде елшілік құжаттарын талдап, ғылыми айналымға енгізудің маңызы айқындалды, өйткені олар Қазақ хандығының сыртқы байланыстарын кешенді зерделеуде бірегей құнды деректер болып саналады. Бұл материалдар XVII ғасырдағы қазақ-орыс дипломатиялық қатынастарының бірде дамып, бірде үзіліп қалуының себептерін айқындаудың бірден-бір жазбаша айғақтары болып табылады. Елшілік құжаттар тек қазақ-орыс қана емес Қазақ ордасының барлық сыртқы байланыстарын жаңа тарихи тұрғысынан зерттеуде тың деректер екендігі даусыз.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, қазақ-орыс қатынастарын жаңа тарихи таным тұрғысында қарастыруда мынадай мәселелерді қайта ой елегінен өткізудің қажеттілігі туындайды: Тәуке ханның сыртқы саяси, елшілік ұстанымдары; қазақ елшілерінің өмірі мен қызметі.

Көрсетілген кезеңдегі қазақ-орыс қатынастарын зерделеу қазіргі кезеңдегі екі ел арасындағы конструктивті диалог пен жоғары кәсіби дипломатия тамырының тереңге тартатынын дәлелдейді. Қазақстан мен Ресей арасындағы тату көршілік және одақтастық қатынастарға негізделген ынтымақтастық тарихының бай екендігіне көз жеткізеді. Қазақстанның көп векторлы сыртқы саясатында елдің стратегиялық серіктесі және одақтасы Ресей мемлекетінің орны ерекше екендігі белгілі. Достық қарым-қатынастарды одан әрі

дамытуда өткен уақыттардағы байланыстарды ой таразысынан өткізу, олардан сабақ алып маңызды. Ол қоғамда тарихқа құрметті арттыруға, тарихи сананы жетілдіруге жол ашады.

Әдебиеттер тізімі

Holsti, 1972 – *Holsti O.R.* Crisis, Escalation, War. Montreal and London: McGill-Queen's University Press, 1972, p. 290.

Абуев, 2016 – *Абуев К.К.* Сибирское ханство в контексте казахско-русских отношений. Кокшетау: КГУ им. Ш. Уалиханова. 184 с.

Атыгаев, 2023 – *Атыгаев Н.* Казахское ханство: очерки внешнеполитической истории XV–XVII веков. Алматы: Евразийский научно-исследовательский институт МКТУ им. Х.А. Ясави, 2023. 225 с.

Аяған, 2011 – *Аяған Б.Ф.* Қазақ хандығы тарихы: құрылуы, өрлеуі, құлдырауы. Алматы: «Сөздік-Словарь», 2011. 320 б.

Басин, 1971 — *Басин В.Я.* Россия и казахские ханства в XVI–XVIII вв. (Казахстан в системе внешней политики Российской империи). Алма-Ата, Изд-во «Наука» Казахской ССР, 1971. 275 с.

Буканова, 2021 – *Буканова Р.Г., Бондаренко Ю.В.* Российско-казахские отношения в XVI–XIX вв. // Вестник Академии наук Республики Башкортостан. Исторические науки. Т. 40, №3(103), 2021. С. 51-58.

Валлерстайн, 2001 – *Валлерстайн И.* Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. Санкт-Петербург, 2001. 169 с.

Габдулина, 2005 – *Габдулина Б.А.* Қазақ хандығының көрші мемлекеттермен қарым-қатынасы (XVII ғ. соңы мен XVIII ғ. бірінші жартысы). Т.ғ.к... дисс. Алматы, 2006 131б.

Жаппасов, 2010 – *Жаппасов Ж.Е.* XVI–XVIII ғасырлардағы қазақ-орыс қарым-қатынастарының тарихынан // Қазіргі тарих ғылымының проблемалары: жаңа бағыттар мен көзқарастар: «Бекмаханов оқулары» халықаралық ғылыми конференция материалдары. 21-22 мамыр. 2010. / Жауапты ред. Г.С. Сұлтанғалиева. Алматы: Қазақ университеті, 2010. 386 б.

Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках, 1961 — *Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках.* Сб. док. и материалов. Сост.: Ф.Н. Киреев и др. Алма-Ата: Изд-во Акад. наук КазССР, 1961.743 с.

Кайыркен, 2021 – *Кайыркен А.* История развития казахско-русских отношений XVI – начала XVIII вв. // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия: Исторические и социально-политические науки. Том 3, №66 (2020). С. 238-243.

Каменецкий, 2025 – *Каменецкий И.П.* Посольская миссия сибирского казака Федора Скибина в Казахскую Орду в 1694–1696 годах // Вестник Волоградского государственного университета. Серия 4, История. Регионоведение. Международные отношения. 2025. Т. 30. № 1. С. 18-29. [электронды ресурс] [URL:https://cyberleninka.ru/article/n/posolskaya-missiya-sibirskogo-kazaka-fedora-skibina-v-kazahskuyu-ordu-v-1694-1696-godah/viewer](https://cyberleninka.ru/article/n/posolskaya-missiya-sibirskogo-kazaka-fedora-skibina-v-kazahskuyu-ordu-v-1694-1696-godah/viewer)

Княжецкая, 1980 – *Княжецкая Е.А.* Путешествие казака Федора Скибина в Казачью Орду в 1694–1696 гг. // Страны и народы Востока. Вып. 22. Средняя и Центральная Азия. География, этнография и история. Книга 2. Москва: Восточная литература, 1980. С. 66–73.

Қазақ ССР тарихы, 1983 — *Қазақ ССР тарихы (көне заманнан бүгінге дейін) Бес томдық.* 2-т. Алматы: Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы, 1983. 440 б.

Қазақстан тарихы, 1998 — *Қазақстан тарихы Көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдық.* II т. Алматы: «Атамұра», 1998. 640 б.

Моисеев, 1991 – *Моисеев В.А.* Джунгарское ханство и казахи (XVII–XVIII вв.). Алма-Ата: Ғылым, 1991. 238 с.

Пищулина, 1969 – *Пищулина К.А.* Присырдарьинские города и их значение в истории казахских ханств в XV–XVII веках//Казахстан в XV–XVIII веках. Вопросы социально-политической истории. Алма-Ата, Наука, 1969. С. 5-49. (204 с.).

Посольские материалы, 2005 – *История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков*. В 10 тт. Т. 1 / сост. А.И. Исин. Алматы: Дайк-Пресс. 2005. 704 с.

Сабырханов, 1965 – *Сабырханов А.* Казахско-русские отношения в 50–90-х гг. XVIII в. Автореф. к.и.н. Алма-Ата, 1965. 19 с.

Сабырханов, 1970 – *Сабырханов А.* Қазақстан мен Россияның XVIII ғасырдағы қарым-қатынастары (Қазақтың кіші жүзіне қатысты мәліметтер негізінде). Алматы: ҚазССР-нің «Ғылым» баспасы, 1970. 139 б.

Султанов, 1982 – *Султанов Т.И.* Кочевые племена Приаралья в XV–XVII вв. (Вопросы этнической и социальной истории). Москва: Наука, 1982. 134 с.

Султанов, 2020 – *Султанов Т.И.* Казахи. Судьба народов и судьба страны в средние века. Алматы: Дайк-Пресс, 2020. 344 с.

Телеуова, 1999 – *Телеуова Э.Д.* Тәуке (Тәуекел-Мұхамед-Батыр Хан) тұсындағы Қазақ хандығының саяси, әлеуметтік және экономикалық ахуалы. Т.ғ.к... дисс. Алматы, 1999. 136 б.

Дереккөздер

РМКАА – Ресей мемлекеттік көне актілер архиві

О. Мухатова,¹ А. Доскараева,² А. Жиренов³

¹⁻² *Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханов, Алматы, Казахстан*

³ *РГП на ПХВ «Ғылым ордасы» КН МНВО РК, Алматы, Казахстан*

КАЗАХСКО-РУССКИЕ ОТНОШЕНИЯ КОНЦА XVI-XVII ВЕКОВ

Аннотация. Анализируется история казахско-русских посольских отношений конца XVI-XVII веков. В XVII веке между двумя странами развивались торговые, дипломатические связи. Особое значение в изучении проблемы в масштабе целинных позиций имеет использование посольских материалов Русского государства XVI-XVII вв. как уникального источника. Документы посольства предоставляют ценные сведения о развитии и разрыве связей между Казахским ханством и Российским государством. Несмотря на то, что эта проблема была исследована в советский период, важно раскрыть ее аспекты, которые все еще должны рассматриваться глубоко и реалистично. *Цель и задачи исследования* – анализ тенденций развития казахско-русских отношений конца XVI-XVII веков; изучение особенностей казахско-русских отношений конца XVI века; выявление причин временного прекращения казахско-русских отношений в начале XVII века; демонстрация возрождения политических и экономических связей между Казахским ханством и Русским государством в конце XVII века. В статье, по сведениям отчетов русских послов, определены направление, сущность, политико-историческое значение, особенности и характер казахско-бухарских отношений конца XVI века и XVII века. Было обосновано, что сведения, содержащиеся в российских дипломатических документах, увеличивают возможности для определения геополитической ситуации в Центральноазиатском регионе, достоверности исторических событий, создания новых научных выводов и выводов. В период с конца XVI по XVII века отношения между Казахским ханством и Русским государством не носили постоянного и однозначного характера. Внешнеполитические условия двух стран находились в прямой зависимости. Дипломатические связи, установленные во время правления Тауекель-хана, заложили основу для формирования и развития торговых и экономических отношений между двумя государствами. На данном этапе обе стороны выразили заинтересованность в укреплении взаимного сотрудничества, на политической повестке был поставлен вопрос расширения взаимосвязей. Однако под влиянием внешних и внутривнутриполитических факторов развитие отношений приобрело неустойчивый характер, в некоторые периоды казахско-русские отношения прерывались и возрождались. *Выводы.* Развитие казахско-русских отношений в XVI-XVII веках сложилось на фоне взаимодействия политических интересов и внешних

условий двух стран, и этот процесс рассматривается как важный исторический этап, направленный на углубление политико-экономических связей двух государств. Изучение данной проблемы в настоящее время способствует дальнейшему развитию Республики Казахстан и Российской Федерации, отражая историческую преемственность отношений взаимного сотрудничества и дружбы.

Ключевые слова: казахско-русские отношения, дипломатические связи, Посольские приказы, Казахское ханство, Россия, Тауекель хан, Тауке

О. Mukhatova,¹ А. Doskarayeva,² А. Zhirenov³

¹⁻² *Sh. Sh. Ualikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan*

³ *RES «Фильм ордасы» CS MSHE, Almaty, Kazakhstan*

KAZAKH-RUSSIAN RELATIONS IN THE LATE XVIth AND XVIIth CENTURIES

Abstract. Introduction. The article analyzes the history of Kazakh-Russian embassy relations at the end of the XVI-XVII centuries. In the 17th century, trade and diplomatic ties developed between the two countries. Of particular importance in studying the problem on the scale of virgin lands is the use of embassy materials of the Russian state of the XVI-XVII centuries. as a unique source. The embassy's documents provide valuable information about the development and severance of ties between the Kazakh Khanate and the Russian state. Despite the fact that this issue was studied during the Soviet period, it is important to reveal its aspects that still need to be considered in depth and realistically. *Goals and objectives of the study* – Analysis of the trends in the development of Kazakh-Russian relations in the late 16th and 17th centuries; study of the features of Kazakh-Russian relations in the late 16th century; identification of the reasons for the temporary cessation of Kazakh-Russian relations in the early 17th century; demonstration of the revival of political and economic ties between the Kazakh Khanate and the Russian state in the late 17th century. *Results.* According to the reports of Russian ambassadors, the article identifies the direction, essence, political and historical significance, features, and nature of the Kazakh-Bukhara relations in the late 16th and 17th centuries. It is argued that the information contained in Russian diplomatic documents enhances the ability to assess the geopolitical situation in Central Asia, verify historical events, and draw new scientific conclusions. During the late 16th and 17th centuries, relations between the Kazakh Khanate and the Russian state were not consistent or straightforward. The foreign policy conditions of the two countries were directly related. The diplomatic ties established during the reign of Tauekel khan laid the foundation for the formation and development of trade and economic relations between the two states. At this stage, both parties expressed their interest in strengthening mutual cooperation, and the issue of expanding ties was placed on the political agenda. However, due to external and internal political factors, the development of relations became unstable, and Kazakh-Russian relations were interrupted and revived at certain periods. *Conclusions.* The development of Kazakh-Russian relations in the 16th and 17th centuries was shaped by the interaction of political interests and external conditions in both countries, and this process is seen as an important historical milestone aimed at deepening the political and economic ties between the two states. The study of this issue currently contributes to the further development of the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation, reflecting the historical continuity of relations of mutual cooperation and friendship.

Keywords: Kazakh-Russian relations, diplomatic ties, Embassy orders, the Kazakh Khanate, Russia, Tauekel Khan, Tauke Khan.

Acknowledgment. The article was prepared within the framework of the grant project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan titled «Unknown pages of the history of Kazakhstan's foreign policy in the late 16th – 18th Centuries (based on materials from foreign archives)» (registration number: AR 26194453).

References

- Abuev, 2016 – *Abuev K.K.* Sibirskoe hanstvo v kontekste kazahsko-russkih otnoshenij. [The Siberian Khanate in the Context of Kazakh-Russian Relations.] Kokshetau: KGU im. SH. Ualihanova. 184 p. (In Rus)
- Atygaev, 2023 – *Atygaev N.* Kazahskoe hanstvo: ocherki vneshnepoliticheskoy istorii XV–XVII vekov. [The Kazakh Khanate: essays on the foreign policy history of the XV–XVII centuries]. Almaty: Evrazijskij nauchno-issledovatel'skij institut MKTU im. H.A. Yasavi, 2023. 225 p. (In Rus)
- Ayagan, 2011 – *Ayagan B.G.* Qazaq handygy tarihy: qurylyy, orleyi, quldyrayy. [The history of the Kazakh Khanate: creation, rise, decline.]. Almaty: «Sozdik-Slovar», 2011. 320 p. (In Kaz)
- Basin, 1971 – *Basin V.Ya.* Rossiya i kazahskie hanstva v XVI–XVIII vv. (Kazahstan v sisteme vneshnej politiki Rossijskoj imperii). [Russia and the Kazakh states in the XVI–XVIII centuries. (Kazahstan in the system of foreign policy of the Russian Empire)]. Alma-Ata, Izd-vo «Nauka» Kazahskoj SSR, 1971. 275 p. (In Rus)
- Bukanova, 2021 – *Bukanova R.G., Bondarenko Y.V.* Rossijsko-kazahskie otnosheniya v XVI–XIX vv. [Russian-Kazakh relations in the 16th–19th centuries] //Vestnik Akademii nauk Respubliki Bashkortostan. Istoricheskie nauki. T. 40, №3(103), 2021. P. 51-58. (in Rus.)
- Gabdylina, 2005 – *Gabdylina B.A.* Qazaq handygynyn korshi memlekettermen qarym-qatynasy (XVII g. sony men XVIII g. birinshi jartysy). [Relations of the Kazakh Khanate with neighboring states (late XVII–first half of XVIII century)]. t.g.k... diss. Almaty, 2006 131p. (In Kaz)
- Holsti, 1972 – *Holsti O.R.* Crisis, Escalation, War. Montreal and London: McGill-Queen's University Press, 1972, p. 290. (in Eng)
- Jappasov, 2010 – *Jappasov J.E.* XVI–XVIII ǵasyrlardaǵy qazaq-orys qarym-qatynastarynyń tarihy [From the history of Kazakh-Russian relations in the XVI–XVIII centuries] // Qazirgi tarıh ǵylymynyń problemalary: jańa baǵyttar men kózqarastar: "Bekmahanov oqylary" halyqaralyq ǵylymı konferensia materialdary. 21-22 mamyr. 2010. / Jaǵapty red. G.S. Sultangaliev. Almaty: Qazaq ǵymversiteti, 2010. 386 p. (In Kaz)
- Kaiyrken, 2021 – *Kaiyrken A.* Istoriya razvitiya kazahsko-russkih otnoshenij XVI – nachala XVIII vv. [The history of Kazakh-Russian relations in the 16th and early 18th centuries] //Vestnik KazNPU imeni Abaya. Seriya: Istoricheskie i social'no-politicheskie nauki. Tom 3, №66 (2020). P. 238-243. (in Rus.)
- Kameneckij, 2025 – *Kameneckij I.P.* Posol'skaya missiya sibirskogo kazaka Fedora Skibina v Kazahskuyu Ordu v 1694–1696 godah [Ambassador's mission of the siberian cossack Fyodor Skibin to the Kazakh Horde in 1694–1696] //Vestnik Vologradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 4, Istoriya. Regionovedenie. Mezhdunarodnye otnosheniya. 2025. T. 30. № 1. P.18-29. [electronic resource] (in Rus.) [URL:https://cyberleninka.ru/article/n/posolskaya-missiya-sibirskogo-kazaka-fedora-skibina-v-kazahskuyu-ordu-v-1694-1696-godah/viewer](https://cyberleninka.ru/article/n/posolskaya-missiya-sibirskogo-kazaka-fedora-skibina-v-kazahskuyu-ordu-v-1694-1696-godah/viewer)
- Kazahsko-russkie otnosheniya v XVI–XVIII vekah, 1961 – *Kazahsko-russkie otnosheniya v XVI–XVIII vekah.* [Kazakh-Russian Relations in the 16th-18th Centuries] Sb. dok. i materialov. Sost.: F.N. Kireev i dr. Alma-Ata: Izd-vo Akad. nauk KazSSR, 1961.743 p.
- Knyazhechkaya, 1980 – *Knyazhechkaya E.A.* Puteshestvie kazaka Fedora Skibina v Kazach'yu Ordu v 1694–1696 gg. [The journey of the Cossack Fyodor Skibin to the Cossack Horde in 1694–1696.] // Strany i narody Vostoka. Vyp. 22. Srednyaya i Central'naya Aziya. Geografiya, etnografiya i istoriya. Kniga 2. Moskva: Vostochnaya literatura, 1980. P. 66–73. (in Rus.)
- Moiseev, 1991 – *Moiseev V.A.* Dzhungarskoe hanstvo i kazahi (XVII–XVIII vv.). [The Dzungarian Khanate and the Kazakhs (XVII–XVIII centuries)]. Alma-Ata: Gylym, 1991. 238 p. (In Rus)
- Pishulina, 1969 – *Pishulina K.A.* Prisyrdarinskie goroda i ih znachenie v istorii kazahskih hanstv v XV–XVII vekah. [The Syrdarya cities and their importance in the history of the Kazakh khanates in the XV–XVII centuries]//Kazahstan v XV–XVIII vekah. Voprosy socialno-politicheskoy istorii. Alma-Ata, Nauka, 1969. Pp. 5-49. (204 p.). (In Rus)

Posol'skie materialy, 2005 – *Istoriya Kazahstana v russkikh istochnikah XVI-XX vekov*. [The history of Kazakhstan in Russian sources of the XVI-XX centuries.]. V 10 tt. T. 1 / sost. A.I. Isin. Almaty: Dajk-Press. 2005. 704 p. (in Rus.)

Qazaq KSR tarihy, 1983 – *Qazaq KSR tarihy* (kone zamannan buginge deiin). [The history of the Kazakh SSR from ancient times to the present day] Bes tomdyq. 2-t. Almaty: Qazaq KSR-iin «Gylym» baspasy, 1983. 440 p. (In Kaz)

Qazaqstan tarihy, 1998 – *Qazaqstan tarihy*. Kone zamannan buginge deiingi. Bes tomdyq. II t. [The history of Kazakhstan from ancient times to the present day]. Almaty: «Atamura», 1998. 640 p. (In Kaz)

Sabyrhanov, 1965 – *Sabyrhanov A. Kazahsko-russkie otnosheniya v 50–90-h gg. XVIII v.* [Kazakh-Russian relations in the 50-90s of the XVIII century.]. Avtoref. k.i.n. Alma-Ata, 1965. 19 p. (In Rus)

Sabyrhanov, 1970 – *Sabyrhanov A. Qazaqstan men orystyn XVIII gasyrdagy qarym-qatynastary* (Qazaqtyn kishi juzine qatysty malimetter negizinde). [Relations between Kazakhstan and Russians in the XVIII century (based on data concerning the Kazakh junior zhuz)]. Almaty: Qazssr-nin «Gylym» baspasy, 1970. 139 p. (In Kaz)

Sultanov, 1982 – *Sultanov T.I. Kochevye plemena Priaralya v XV–XVII vv.* (Voprosy etnicheskoy i socialnoj istorii). [Nomadic tribes of the Aral Sea region in the XV–XVII centuries. (Issues of ethnic and social history)]. M.: Izd-vo Nauka, 1982. 134 p. (In Rus)

Sultanov, 2020 – *Sultanov T.I. Kazahi. Sud'ba narodov i sud'ba strany v srednie veka*. [Kazakhs. The fate of nations and the fate of the country in the Middle Ages] Almaty: Dajk-Press, 2020. 344 p. (in Rus.)

Teleyova, 1999 – *Teleyova E.D. Tauke* (Taukel-Muhamed-Batyr Han) tusyndagy Qazaq handygynyn sayasi, aleymettik jane ekonomikalyq ahyaly. [Political, social and economic situation of the Kazakh Khanate under Tauke (Taukel-Mukhamed-batyr Khan).]. t.g.k... diss. Almaty, 1999. 136 p. (In Kaz)

Vallerstajjn, 2001 – *Vallerstajjn I. Analiz mirovyh sistem i situaciya v sovremennom mire*. [Analysis of global systems and the current situation in the world] Sankt-Peterburg, 2001. 169 p. (in Rus.)

Авторлар туралы мәлімет

Оразгүл Хасенқызы Мұхатова – Тарих ғылымдарының докторы, профессор, бас ғылыми қызметкер. Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

Айжан Асхатқызы Досқараева – кіші ғылыми қызметкер, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің 3 курс докторанты

Асқар Асанұлы Жиренов – бас ғылыми қызметкер, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің 3 курс докторанты

Сведения об авторе

Оразгүл Хасенқызы Мұхатова – доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник. Институт истории и этнологии имени Ш.Ш. Уалиханова.

Айжан Асхатқызы Досқараева – младший научный сотрудник, докторант 3 курса Казахского национального университета имени аль-Фараби.

Асқар Асанұлы Жиренов – главный научный сотрудник, докторант 3 курса Казахского национального университета имени аль-Фараби.

Information about the authors

Orasgul Khassenkyzy Mukhathova – Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher. Sh. Sh. Ualikhanov Institute of History and Ethnology

Aizhan Askhatkyzy Doskaraeva – Junior Researcher, 3rd-year PhD student at Al-Farabi Kazakh National University

Askar Assanuly Zhiyenov – Chief Researcher, 3rd-year PhD student at Al-Farabi Kazakh National University

Авторлардың үлесі

Оразгүл Х.Мұхатова – мақала мәтінін дайындады. Зерттеудің теориялық-методологиялық негіздерін, мақсаты мен міндеттерін анықтады. Зерттеу тақырыбы бойынша тарихнамалық және тарихи деректерді талдап, қорытынды жасады.

Айжан А.Доскараева – Тарихи және тарихнамалық деректерді жинақтауға қатысты. Мәселенің зерттелу деңгейін анықтауда жекелеген толықтырулар жасады. Мақаланың мәтінін журнал талаптарына сәйкес ресімдеді.

Асқар А. Жиренов – Тақырып бойынша библиографиялық шолу жасады. Мақаланың мәтінін журнал талаптарына сәйкес ресімдеуге көмектесті.

Вклад авторов

Оразгүл Х.Мұхатова – подготовила текст статьи, определила теоретико-методологические основы, цели и задачи исследования. Проанализировала историографические и исторические источники по теме исследования и сделала обобщающие выводы.

Айжан А.Доскараева – участвовала в сборе исторических и историографических данных, внесла отдельные дополнения при определении уровня изученности проблемы, оформила текст статьи в соответствии с требованиями журнала.

Асқар А. Жиренов – провёл библиографический обзор по теме и помог в оформлении текста статьи в соответствии с требованиями журнала.

Author contributions

Orazgul Kh. Mukhatova – prepared the text of the article, defined the theoretical and methodological foundations, as well as the goals and objectives of the study. Analyzed historiographical and historical sources on the research topic and formulated general conclusions.

Aizhan A. Doskaraeva – participated in the collection of historical and historiographical data, made individual additions in determining the level of research on the issue, and formatted the article text in accordance with the journal's requirements.

Askar A. Zhirenov – conducted a bibliographic review on the topic and assisted in formatting the article text in accordance with the journal's requirements.

IRSTI 03.19.00

AT THE VANGUARD OF THE “NEW ORDER”: THE KOMSOMOL AND GERMAN YOUTH (1918–1930)

V. Denninghaus

Lüneburg, Germany

E-mail: v.doenninghaus@ikgn.de

Abstract. In 1918, the Russian Communist Party (Bolsheviks) (RCP(b)) founded the Communist Union of Youth (RKSM), also known as the Komsomol. The Bolsheviks pursued two main objectives: the consolidation of class struggle among the younger generation and winning the youth over to their

side. The article demonstrates which forms the Moscow Center used in working with communist youth organizations of Western national minorities, including Russian Germans, in order to influence the younger generation and divide youth along class lines.

The author of the article seeks to answer the question of what other means, apart from discipline and repression, the Bolsheviks possessed for educating the “new man” and integrating the younger generation into “socialist” forms of labor and life.

It is concluded that the creation of special national sections within the RKSM was a temporary and forced phenomenon; they were merely a transitional form, a tool for conducting agitational, propagandistic, and political-educational work among a part of the national youth who, due to their lack of knowledge of the Russian language, were separated from participation in the general organization of the All-Union Leninist Communist Youth League (VLKSM).

The communist youth organizations made a decisive contribution to the destruction of the traditional patriarchal way of life in national regions and settlements, actively participating in anti-religious and internationalist propaganda and agitation. It was precisely from among the young communists that, subsequently, leadership cadres of all levels emerged to work in party and Soviet bodies. The policy of the Central Committee (CC) of the RKSM toward German youth can be regarded as a model on the basis of which the Komsomol leadership built its political line with respect to other national minorities of the West.

Keywords: Soviet Union, national policy, class struggle, RCP(b), RKSM, Komsomol, Western national minorities, Russian Germans.

Introduction

Having seized power in a multiethnic and multiconfessional state, the Bolsheviks soon realized that the “human material” with which they were to engage was highly heterogeneous and resistant to ideological “processing.” At the same time, the Bolsheviks believed that in establishing the “new order” they could rely on one particular group within the post-revolutionary society to a far greater extent than on all the others. This group was the youth. The dramatic demographic shifts caused by the First World War and the Civil War had resulted in the “rejuvenation” of the country and a sharp increase in the role of young people in society. According to the 1926 All-Union Census, approximately 40 percent of the entire population of Soviet Russia belonged to the age group from 10 to 29 years (Corinna Kuhr-Korolev, 2001: 10). The “Children of October” were “destined” to live under communism, and the younger generation was expected to grow up unreservedly devoted to revolutionary and communist ideals.

The principal conduit of communist policy and ideology into the youth milieu—one of the key “transmission belts” in the system of proletarian dictatorship – became the All-Russian, later All-Union Communist Youth Organization: the Russian Leninist Young Communist League, later the All-Union Leninist Young Communist League (RKSM-VLKSM). Built, like the Communist Party itself, on the rigid organizational principle of “democratic centralism,” the Komsomol brought together the most active and ideologically committed young people. Alongside the Communist Party, the army, and the trade unions, the Komsomol functioned as one of the principal mechanisms of social mobility in Soviet society, often propelling the holders of its membership card to the upper echelons of power. More democratic and flexible than the Communist Party, the Komsomol also admitted individuals from “socially alien” backgrounds, thus enabling opportunities for career advancement not only for the children of workers and peasants, but also for those from families of former “exploiters.”

The unification of the “toiling” youth of town and countryside under the aegis of the Komsomol ensured the upbringing of the younger generation in the spirit of communist ideals, while simultaneously transforming the organization into a powerful reserve force for the Communist Party (Corinna Kuhr-Korolev, 2004: 35-49). A considerable portion of young people, imbued with the romanticism and rejection of injustice typical of their age, themselves sought to take the lead in building the “new order” (Kuhr-Korolev, 56–77; S. N. Andreenkov, 2008: 11-12). The Program and Statute of the Komsomol clearly defined the Union’s objectives: broad dissemination of communist ideas among the youth, their active participation in constructing the new society, the promotion of

proletarian worldviews and culture, and the upbringing of steadfast, conscious fighters for proletarian ideals. While organizationally autonomous, the Komsomol was in practice an integral part of the Communist Party, bound to it in an inseparable symbiosis (Andreenkov, 2018: 17-18).

The unified, rigid political structure of the RCP(b) and the RKSM (from the village or factory cell to the Central Committee), permeating the entire framework of the RSFSR-USSR, made it possible to rapidly restructure the vast country along “Soviet lines,” including its national enclaves. Communist youth formations contributed to the dismantling of traditional patriarchal orders in national villages, conducted anti-religious and internationalist propaganda, and served as a training ground for cadres at all levels of the party and Soviet apparatus – without which the “new order” could not function. It should be emphasized that by “order” we mean not only the Bolshevik regime in the broader sense, but also the “internal order” of the party itself, i.e., the rules governing the life and activities of the Soviet political-administrative elites. Importantly, the establishment of the “new order” entailed the Bolshevik appropriation and reconfiguration of social and cultural landscapes utterly alien to them (Aneignung). Above all, this applied to the village – the “idiocy of rural life” so despised by the Bolsheviks – where the transformation of the traditional way of life into a modern one, albeit in its specifically Soviet form, took place (Plaggenborg, 2006: 23-40; Beyrau, 2001: 197-207). The present article seeks to examine these phenomena through the example of German youth, the most numerous among the so-called “Western national minorities.”

Materials and Methods

The problem of youth mobilization in the years 1918-1930 must be examined within the broad context of European and global transformations in the postwar period. In this regard, it is essential to draw not only upon domestic studies devoted to the history of the Komsomol and socialist education (German; Kuznetsov; Plokhotnyuk), but also upon the works of foreign scholars analyzing the phenomenon of youth politicization in Germany and Europe as a whole (Corinna Kuhr-Korolev, Plaggenborg, Terry Martin). The use of a wide range of scholarly contributions makes it possible to identify both the distinctive features of national models of youth policy and the general tendencies underlying the formation of the “new order.”

The methodological foundation of this study rests upon fundamental scholarly principles: historicism, objectivity, a systemic-structural approach, and social analysis. The principle of historicism has enabled the examination of Soviet and German youth movements within their specific national contexts and their integration into the broader framework of the crises of the 1920s. The principle of objectivity requires consideration not only of the positive outcomes of mobilization policies, but also of their inherent contradictions, limitations, and failures. The systemic-structural approach has made it possible to reveal the causal linkages between political ideology, processes of modernization, and youth culture. Finally, the principle of social analysis has provided a means to explore the mechanisms of generational identity formation and political loyalty, while also identifying parallels and differences between the Komsomol and German youth organizations.

Discussion

The historiography devoted to the Komsomol and the involvement of German youth in the Soviet project of the 1920s is quite extensive; however, comparative studies linking the process of Sovietization of national minorities with the formation of the “new order” remain relatively scarce. Soviet historians traditionally examined the activities of the Komsomol within the framework of official ideology, emphasizing its “vanguard” role in the education of youth while paying insufficient attention to the specific features of national sections and the resistance of traditional environments.

Since the late twentieth century, both Russian and international historiography has witnessed a shift toward a more critical interpretation of the role of youth organizations. Important contributions have been made by the works of Corinna Kuhr-Korolev and Plaggenborg, in which the Komsomol is considered part of the broader processes of modernization and social control. These authors underscore that, in the USSR, the Bolsheviks regarded youth as a key resource for restructuring the village and dismantling the traditional order, including within national minority communities.

Among the studies specifically devoted to Germans in the USSR, the works of Corinna Kuhr-Korolev and Plaggenborg are particularly noteworthy. They highlight the dual position of German youth, situated between traditional religious and family norms on the one hand and the demands of Soviet ideology on the other. Scholars note that the creation of German sections represented a forced compromise, necessitated by the language barrier and the need to take account of the specificities of the national milieu. By the late 1920s, however, these sections were gradually dismantled, reflecting the transition toward a standardized model of youth policy in the Soviet Union.

Thus, the analysis demonstrates that the participation of German youth in the Komsomol was not merely a reflection of party directives, but rather a component of the broader process of transforming traditional ways of life in the context of the emerging Soviet state. Turning to both domestic and international scholarship makes it possible to discern the contradictory nature of this policy: ranging from the expansion of opportunities for young people, particularly women, to the imposition of coercive modernization, whose boundaries were firmly delineated by the system of party control.

Results

The Bolshevik victory in October 1917 fundamentally expanded the social base of the communist youth movement. Alongside urban working-class youth, increasing numbers of representatives of the rural poor (primarily landless laborers) as well as students from the cities began to join the ranks of the Komsomol. The creation of the All-Russian Communist Youth League was dictated not only by the logic of class struggle, but also by the need to prevent “competing” socialist parties – the Socialist Revolutionaries, Mensheviks, and anarchists – from subordinating the youth movement to their own influence. The establishment of the communist youth union was likewise conditioned by the circumstances of the Civil War, during which the majority of conscripts mobilized into the Red Army were young people.

The First All-Russian Congress of Workers’ and Peasants’ Youth Unions marked the beginning of the widespread formation of Komsomol organizations. Within the very first year, the membership of the RKSM (Russian Communist Youth League) increased more than threefold. Komsomol cells were established in many national districts of the RSFSR, as well as in national regions and republics (Ukraine, Belarus, Turkestan, etc.), as constituent parts of the Russian Communist Youth League (Kuznetsov, 1992: 22). By the time of the establishment of the Soviet Union in December 1922, Komsomol organizations had already been formed in all national republics. Mirroring the structure of the RCP(b), the RKSM rejected the federative principle of organization, and republican branches were incorporated into it as parts of a unified whole.

The activities of the League in the republics and national regions possessed their own distinctive characteristics. Komsomol cells conducted campaigns against “nationalist and religious prejudices,” against the political “passivity” of young men and women, and intensified the struggle against “class-alien elements.” In a number of regions where sizable groups of non-indigenous youth resided, the institution of full-time secretaries of Komsomol cells was introduced, with rights equal to those of district committee secretaries. In early December 1924, a national All-Union conference was convened in Moscow, which addressed the question of Komsomol participation in cultural and economic construction in the national republics and regions of the USSR, as well as the practical implementation of the resolutions of the Third All-Russian Conference of the RKSM on the national question.

“Who is not with us is against us”: The dynamics of Komsomol membership among representatives of the Western national minorities.

One of the most significant indicators of the politicization of youth in the USSR was the membership of the All-Union Leninist Communist Youth League (VLKSM). At the same time, the leadership of the RKSM maintained that the Komsomol should encompass not only politically conscious youth but also work to “re-educate” those deemed misguided or insufficiently politically literate – i.e., to “retain within the Union all elements susceptible to re-education.”

A major surge in Komsomol membership occurred in early 1924, when, following Lenin's death and in emulation of the RCP(b), the Komsomol initiated its own "Lenin enrollment." During this campaign, approximately 400,000 individuals – primarily of working-class background—were admitted into the RKSM. In just three years (1923-1925), the membership of the RLKSM in the USSR increased nearly sixfold, reaching 1.77 million. In 1925 alone, about 770,000 young men and women joined the Komsomol. This sustained growth in membership was explained by youth's greater receptivity to communist propaganda, as well as by less stringent "purges" of the Komsomol ranks compared with those of the Party. Whereas at the beginning of 1925 the total membership of the Komsomol in the USSR stood at just over 1 million (1,020,456), by early 1930 it had surpassed 2.4 million (2,409,864) (Natsional'naya politika, 1992: 159).

However, exponential growth of the Komsomol ranks did not occur uniformly across the USSR. One of the most problematic groups was youth from national minorities, including representatives of the western nationalities. By the end of 1923, Komsomol membership in Ukraine numbered approximately 43,000, of which only 433 were Poles (1.0%), 130 were Germans (0.3%), 43 were Latvians (0.1%), and 40 were Estonians (0.1%). This was largely due to linguistic difficulties that hampered political propaganda and agitation among these groups. In many cases, the bulk of Komsomol members in the national republics and regions of the USSR were recruited from among Russian youth, even in cases where Russians themselves constituted a minority population (Natsional'naya politika, 1992: 161-164). For example, in the German Autonomous Commune (Nemkommuna) as of January 1, 1924, there were only 54 RKSM members for every 10,000 German youths (Russian State Archive of Socio-Political History (RGASPI), F. 1-MO, Op. 23, D. 225, L. 127). At the same time, Russians – who represented a "national minority" (about 22% of the total population of the German Autonomous Region) – accounted for the overwhelming majority of RKSM members, at 48.5%.

The dissolution of the national Komsomol sections in early 1930 and the transfer of all youth work among national minorities into the general territorial organizations of the VLKSM led to a sharp decline in membership among a number of Western minority groups. By the end of 1935, the number of Estonian VLKSM members had decreased by 33.6%, Latvians by 26.4%, and Finns by 9%. The only upward trend was observed among Germans, whose Komsomol membership increased by a factor of 3.7. This phenomenon can be explained both by the continued existence of a national Komsomol organization in the Volga German ASSR (where all VLKSM divisions and structures operated in the German language), and by the massive outflow of German rural youth—driven by the famine of the early 1930s, particularly in Ukraine and the Lower Volga region—into industrial centers and large cities, where Komsomol organizations possessed far greater capacity to "process raw material" than in the rural hinterland.

During the years of the "Great Terror," despite mass repressions on the basis of ethnicity, the number of Komsomol members from among the Western national minorities not only failed to decline but, on the contrary, increased. This phenomenon, most evident among Germans, was due not only to comparatively lenient admission requirements, a broader social base, and less rigorous "purges" than in the VKP(b), but also to the partial success of the Sovietization of the German minority. By the mid-1930s, the ranks of the VLKSM had been entirely renewed through a "new wave" of youth – the "contemporaries of October" – who proved more receptive to communist ideology and anti-religious propaganda than the first generation of Komsomol members, many of whom had been born under the "tsarist regime." A crucial role in this process was played by the school system, which by this time had been thoroughly "Sovietized," as had the majority of its teaching staff.

To the kitchen, to the church, or to communism?

The Second Congress of the RKSM, held in October 1919, required all local committees to broaden the involvement of young women – both workers and peasants – in Komsomol activities. The congress categorically opposed the creation of separate women's sections within the Youth League. In order to attract girls into the Komsomol, cells were advised to organize special literacy circles, handicraft groups, medical and sanitary courses, to explain Soviet legislation on social insurance, and to involve young women more actively in the work of Soviet institutions (Slavnyi put',

1978: The leadership of the Central Committee of the RKSM repeatedly noted that the more “peasant” the composition of the population in a given province, the smaller the percentage of young women among Komsomol members. This phenomenon was particularly evident in the national regions and territories of the USSR. “To strengthen the involvement of national youth in the League, to expand its coverage by the Komsomol, to draw young women from among the nationalities into Union work – this means conducting the broadest possible campaign among the peasantry...,” observed a 1924 review of the activities of the Central Committee of the RKSM in the national republics and regions of the USSR (RGASPI. F.1-MO. Op. 23. D. 225. L. 124).

This was explained not only by the general weakness of propaganda work in the German countryside and the absence of specific forms of engagement designed for German girls, but also by the historically entrenched patriarchal character of German colonies, where women were deeply religious, tied entirely to household duties, and financially dependent upon their families (RGASPI. F.1-MO. Op.23. D.570. L.11). A further significant factor was the prejudiced attitude of male colonists toward women in general and toward their social role within both family and community. According to the CC of the RLKSM, only by actively involving young women in the economic and social life of the German village on equal footing with men could they be made reliable allies of the Komsomol (RGASPI. F.1-MO. Op.23. D. 850. L.27).

Table 1. Number of Women and Girls in the USSR (by National Composition) Who Were Members of the RCP(b) and RKSM (1922, 1923)
(Source: RGASPI. F.1-MO. Op. 23. D. 225. L.136)

Nationality	Total number of RCP(b) members (1922), in %	Total number of RKSM members (1923)
	in %	in %
Russians	7,3	17,1
Ukrainians	4,7	10,8
Belarusians	3,3	14,1
Jews	24,1	24,7
Poles	11,4	20,2
Germans	10,5	no data available
Lithuanians	8,6	no data available
Latvians	18,7	18,6
Estonians	14,6	33,5

By the end of 1923, the overall proportion of young women from the national republics and territories engaged in the Communist Youth League stood at 15.7% (RGASPI. F.1-MO. Op. 23. D. 225. L. 135). For comparison, the share of women within the RCP(b) across 28 nationalities of the USSR was approximately half that figure, amounting to only 7.9% (1922) of the total Party membership. A similar trend was observed among women from the Western national minorities, with the exception of Latvians (see Table 1).

Undoubtedly, one of the additional factors contributing to the growth of German Komsomol membership was the involvement of young women in the organization (RGASPI, F. 1-MO, Op. 23, D. 569, L. 36). However, due to the political backwardness of the German village and the weakness of local Komsomol cells, the Central Bureau of German Sections under the CC of the RLKSM carried out virtually no special work among young women until the mid-1920s. By the beginning of autumn 1925, in Ukraine, out of 590 Germans who were members of the Komsomol, only 95 were girls (16%) (RGASPI. F.1-MO. Op.23. D.570. L.6). Despite the sharp overall increase in the number of German Komsomol members in Ukraine by the end of 1925, the proportion of female members stood at only 5% (RGASPI. F.1-MO. Op.23. D.366. L.86), and by April 1926 it had risen to just 9% (RGASPI. F.1-

MO. Op.23. D.570. L.60). A similar situation could be observed across the USSR as a whole (Brühl, 1999: 435).

In one report of the Crimean regional committee (OK) of the Komsomol, submitted to the CC of the RKSM (September 2, 1925), the condition of female colonists was vividly characterized: “But perhaps the most downtrodden and passive part of the population of the German colonies are the women and girls. They, especially the latter, are in such a state of passivity that they can be compared to an Oriental girl. With great difficulty can the German girl be drawn into attending meetings or performances... Moreover, she is as cruelly exploited as the German child. The German girl performs the same fieldwork as the man and, in addition, must still manage to keep the household kitchen in cleanliness and order.” (RGASPI. F. 1-MO. Op.23. D. 570. L.108).

Given these circumstances, the leadership of the Central Bureau of German Sections concluded that all work among girls should assume “a more cultural than political character” (RGASPI. F.1-MO. Op.23. D.569. L.41). Recognizing the overall difficulties of involving German girls in the Komsomol, it was decided initially to engage them in social-educational and cultural-enlightenment activities within the colony, and only as they achieved political “maturity” to admit them into the ranks of the Komsomol itself (RGASPI. F. 1-MO. Op.23. D. 569, L.36).

Throughout the existence of the German sections, this category of the German population was consistently regarded as the most politically passive and requiring the closest attention. As noted in the resolution on work among the female population of the colonies, adopted by the delegates of the Fifth All-Union Conference of German Sections of the VKP(b) in late 1924: “The female colonist is the guardian of old traditions and religious cults. Therefore, work among colonist women aimed at involving them in Soviet, party, and cooperative construction will contribute to their revolutionization...” (RGASPI. F.549. Op.4. D. 82. L.18).

The spectrum of the gradual “politicization” of German women colonists was fairly broad, ranging from participation in various commissions of village soviets, mutual aid committees, and cooperatives, to representation on school councils and people’s courts. Seeking to draw women out of the domestic sphere and involve them in socially useful labor, party and Komsomol bodies organized summer nurseries and kindergartens, “mother-and-child” departments within cooperatives, “colonist corners” in village reading rooms, and separate cooperatives of poor peasant women. A special women’s quota was allocated for German colonist girls in educational institutions of different levels and profiles (RGASPI. F.549. Op.4. D.82. L.18).

Formally, party and Komsomol committees remained on the sidelines, leaving the initiative to the colonist women themselves. In practice, however, all work concerning the “politicization” of women in the colonies was under strict party control, including the establishment of “women’s departments” (zhenotdely) and the selection of activists. The post of women’s organizer was reserved for a candidate of German nationality with obligatory knowledge of Russian. This requirement was linked to the fact that the organizer was responsible for the political education of women, and the “women’s literature” supplied to village reading rooms was, as a rule, in Russian. Around the women’s organizer, a circle of activists was formed, consisting of so-called “delegatki” (delegates) elected at community meetings in their places of residence. These delegates were then distributed across numerous commissions attached to village soviets, district executive committees, and trade unions: presidiums of village soviets, land commissions of district executive committees, reading rooms, and so forth.

Alongside their representative work in commissions, the women’s departments were tasked with organizing educational activities for women: literacy campaigns, lectures on medicine and hygiene, and similar initiatives (Plokhotnyuk, 2001: 142-143). Yet, work among women often assumed a formal character. In most cases, the organization of women’s departments was entrusted to schoolteachers, in addition to their primary teaching load. The programs and work plans of the women’s departments, issued by district women’s councils, were written in Russian, which significantly complicated the activities of organizers in German villages. The participation of German women colonists in commissions of various levels was, as a rule, nominal, owing to their lack of

training, insufficient competence in many matters, and the language barrier (Plokhotnyuk, 2001: 133-144).

Table 2. Gender Distribution of German Members of the LKSMU in the Ukrainian SSR (1926)
(Source: RGASPI. F.1-MO. Op.23. D.722. L.20-21)

Okrug/District	Total		Young men		Girls	
	abs.	in %	abs.	in %	abs.	B %
Luhansk	70	100,0	59	84,3	11	15,7
Izium	8	100,0	7	87,5	1	12,5
named after Petrovsky	19	100,0	18	94,7	1	5,3
named after Karl Liebknecht	31	100,0	21	67,7	10	32,3
named after Friedrich Engels	19	100,0	16	84,2	3	15,8
Molochansk	18	100,0	16	88,9	2	11,1
Pryshyb	62	100,0	51	82,2	11	17,8
Total	208	100,0	169	81,3	39	18,7

By the end of 1926, across the USSR, women accounted for only 9% of German members of the VLKSM (RGASPI. F.1-MO. Op.23. D.569. L.27). The activation of specifically female-oriented initiatives within the Komsomol – such as the creation of “special” choral groups, handicraft courses, and gardening and horticulture circles – gradually yielded results, though not to the extent anticipated by the Central Bureau of German Sections (RGASPI. F.1-MO. Op.23, D.570. L.43). Particular attention was devoted to organizing non-party conferences for German girls, at which, according to the words of the Komsomol leadership itself, they were simply “pushed” into the presidium (RGASPI. F.1-MO. Op.23. D.366. L.15). Similar efforts began in Siberia in mid-1926, but without significant success. According to reports from German Komsomol activists, work in women’s circles proceeded rather “sluggishly,” and the number of participants left much to be desired. For example, throughout the Slavgorod district (November 1926), handicraft circles were attended by only 49 German girls (RGASPI. F.1-MO. Op.23, D.560. L.146). Thus, the number of potential candidates for Komsomol membership was growing only very slowly and remained far below the targets set by the Central Bureau of German Sections under the CC of the VLKSM (RGASPI. F.1-MO. Op.23. D.560. L.147).

A notable exception was the Komsomol organization of the Volga German ASSR, where the share of female members rose from 23% in 1924 to 27.5% in 1928, primarily owing to the admission of German girls (German, 1994: 64). By the end of 1929, the proportion of young women in the Volga German ASSR reached nearly one-third of the entire organization (31%), and the Komsomol organization of the Volga German Republic ranked among the highest in the USSR in terms of the proportion of female members (German, 1994: 153-158). Owing to this factor, the overall number of German girls in the VLKSM nationwide reached 1,164 by the end of 1929, or 24.0%.

It should be added that among other Western national minorities, the proportion of girls in the Komsomol was somewhat higher: Poles – 25%, Latvians – 30.2%, Estonians – 33.3%. The highest proportion of female members was recorded among the Finns, where they accounted for 41.5% (see Table 3).

Table 3. Number of Female Members of the VLKSM by Nationality in the USSR (1929)
(Source: *Natsional'naya politika*, p. 160)

Nationality	The total number of KSMU members	
	abs.	in %
Russians	403.404	28,1
Ukrainians	58.086	19,3
Jews	35.396	36,0
Poles	2.069	25,0
Germans	1.164	24,0
Finns	1.046	41,5
Estonians	1.027	33,3
Latvians	784	30,2
Total in the USSR	580.740	24,1

The dissolution of the national Komsomol sections in early 1930 and the transfer of all youth work among national minorities into the general territorial organizations of the VLKSM led to a sharp decline in membership among a number of Western minority groups. By the end of 1935, the number of Estonian VLKSM members had fallen by 33.6%, Latvians by 26.4%, and Finns by 9%. The only group that experienced steady growth was the Germans, whose membership increased 3.7-fold. This phenomenon can be explained both by the continued existence of a national Komsomol organization in the Volga German ASSR (where all VLKSM divisions and structures functioned in the German language) and by the massive outflow of German rural youth-driven by the famine of the early 1930s, particularly in Ukraine and the Lower Volga region - into industrial centers and large cities, where Komsomol organizations had far greater capacity to “process raw material” than in the rural hinterland.

During the years of the “Great Terror,” despite mass repressions carried out on the basis of ethnicity, the number of Komsomol members from among the Western national minorities not only did not decrease, but, on the contrary, increased (see Table 4). This trend, particularly evident among Germans, can be explained not only by the comparatively lenient conditions of admission into the VLKSM, the broader social base, and less rigorous “purges” in comparison with the VKP(b), but also by certain successes in the “Sovietization” of the German population.

Table 4. National Composition of VLKSM Members and Candidates (1936–1939)
(Source: RGASPI. F.1-M. Op.33. D.71. L.15-16)

Nationality	1.01.1936		1.01.1938		1.01.1939	
	abs.	in %	abs.	in %	abs.	in %
Russians	1.801.525	49,7	2.306.800	52,7	3.847.318	52,7
Ukrainians	622.855	17,2	893.093	20,4	1.192.302	16,3
Germans	18.123	0,5	25.059	0,5	35.285	0,4
Latvians	1.910	0,05	2.477	0,05	3.575	0,06
Estonians	2.047	0,06	2.345	0,05	3.894	0,07
Finns	2292	0,06	2492	0,05	2863	0,04
Lithuanians	—	—	—	—	569	0,01

By the mid-1930s, the ranks of the VLKSM had been entirely renewed by a “new wave” of youth – the “contemporaries of October” – who were more receptive to communist ideology and anti-religious propaganda than the generation of the first Komsomol members, many of whom had been born under the “tsarist regime.” A crucial role in this process was played by the school system, which by this time had been fully “Sovietized,” as had the majority of its teaching staff.

Conclusion

The Bolsheviks’ rise to power was marked by a radical rupture of continuity and a total rejection of the “Ancien Régime” in all its manifestations. This sharply negative attitude extended to the elites of the Russian Empire. After the end of the Civil War, the “former people” were not only removed from positions of power but also subjected to widespread discrimination and repression. Even those segments of the “old” elites whom the Bolsheviks accepted into service – technical and military specialists, professors and teachers, and others – operated under conditions of strict surveillance and intense pressure.

This made the question of creating new, communist elites – the bearers of political authority – all the more urgent for the Bolsheviks. In Soviet Russia – USSR there were two principal institutions responsible for training such elites: the Communist Party and the Communist Youth League. These political institutions simultaneously functioned as powerful vehicles of social mobility, often propelling holders of party cards and Komsomol badges to the uppermost levels of the Soviet power hierarchy. At the “entry” to these elevators, various “filters” and “barriers” were installed to exclude potential careerists in favor of the “orthodox” representatives of the proletariat and the poorest peasantry. Within the institutions themselves, the practice of regular “purges” served to protect the ranks of the Party and the Komsomol from “opportunists,” individuals who concealed their social origins, or those exposed for ties to the “former people,” and so forth.

This model of political elite formation functioned throughout the Soviet period, though at different stages of Soviet Russia – USSR it assumed distinctive characteristics. The 1920s entered Soviet history not only as a period of forced consensus between communist power and society but also as a time when the Soviet regime operated in the mode of an “affirmative action empire” (Terry Martin, 2001: 1-28). It was precisely the Bolsheviks’ “ethnophilic” policies of the 1920s, aimed at supporting and preserving ethnic particularity, that led some historians to describe the USSR as a successor to the Habsburg Empire (Mark Mazower; see Siehe, 2000). And although the Bolsheviks’ “ethnophilia” was grounded in entirely pragmatic aims – namely, the desire to Sovietize national minorities through the use of national “instruments” – it nevertheless carried numerous advantages for diasporic communities.

As this study demonstrates, one of these advantages was the intensified recruitment of new political elites from among ethnic groups. In the case of the Russian Germans, the Bolsheviks were also prepared to minimize the “filters” and barriers to entry into the Communist Party and the Komsomol, making allowances for the non-proletarian social background of German youth in order to ensure their broadest possible integration into party and Komsomol ranks.

As the above statistics on the growth of German Komsomol organizations demonstrate, by the late 1920s this policy had begun to bear its first fruits, despite resistance from traditional ethnic and confessional environments. In German villages, an entire “stratum” of Komsomol youth emerged, acquiring vital experience in multifaceted socio-political activity – ranging from the ability to “speak Bolshevik” (Stephen Kotkin, 2001: 250–328) and mastering the rules of the Soviet political system to exercising leadership in grassroots soviet, cooperative, and cultural-educational institutions, as well as participating in political campaigns. Another crucial aspect of this experience for young Germans was the struggle against the conservative religious peasant milieu. Although this experience remained modest compared to the Stalinist mobilizations and terror of the 1930s, already in the 1920s German youth successfully assimilated the worldview of “fighters of the vanguard detachment” of the Communist Party, learning to identify “enemies” and to act ruthlessly against them. Under the NEP, the circle of “enemies” was comparatively narrow, yet the struggle against “kulak” and “clerical” influence became a necessary element of the future transformation of the German village in the 1930s

under collectivization. Political skills were acquired not only by young men but also by young women, who by the late 1920s were increasingly participating in the socio-political life of the colonies.

The activities of the national Komsomol cells represented one of the key factors in the establishment of the new order in the national village and in the Bolsheviks' appropriation of rural landscapes that were profoundly alien to them. Yet the pace of this "appropriation" was deemed clearly insufficient by the party-state leadership during collectivization, leading in the 1930s to the abandonment of Sovietization of ethnic groups through national instruments and the curtailment of the policy of "affirmative action."

Proponents of the totalitarian theory have interpreted the communist organization of Soviet youth above all as an institutional and functional component of the Bolshevik dictatorship. By contrast, the "revisionist" approach – with its attention to the "weak spots" of the Bolshevik regime, to "spaces of freedom," social deviance, and arenas of both resistance to and cooperation with the regime – has significantly differentiated our understanding of popular, including youth, attitudes toward the Soviet system. The present study demonstrates that the positioning of young Germans ranged from outright rejection of Soviet power to active participation in the establishment of the new order. A significant segment of German youth clearly expressed their desire to become "truly Soviet" people, particularly since Bolshevism did indeed modernize traditional ethno-confessional landscapes, producing a symbiosis of the Soviet and the national. This modernization especially affected German girls, who, thanks to Komsomol membership, for the first time gained an opportunity to move beyond the confines of family and church, acquiring a modern mentality. Yet the degree of modernity achieved by the new order in the German village should not be overestimated – its boundaries were defined by a system of authoritarian dictate with its utopian pretension to total control and obedience, and the processes of modernization were coercive in character.

References

- Andreenkov, In the Vanguard, 2018, 17-18.
- German, A.A.: German Autonomy on the Volga. 1918-1941. Part 2. Saratov 1994, 64.
- Kotkin, Stephen: Speaking Bolshevik // American Russian Studies: Milestones in Historiography of Recent Years. The Soviet Period: Anthology. Samara 2001, 250-328.
- Kuznetsov, O.V.: The Birth of the Youth Movement in the Labor Commune of the Volga German Region (1918-1920) // Society and Politics in Historical Retrospect. Saratov 1992, 22.
- National Policy of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) in Numbers, 160.
- Plohotnyuk, T.N.: Russian Germans in the North Caucasus. M. 2001, 142-143.
- Russian State Archive of Social and Political History (hereinafter RGASPI), F. 1-MO, Op. 23, D. 225, L. 127. Review of the work of the Central Committee of the RKSM in the Komsomol organizations of the national republics and regions of the USSR, [as of 1.01.1924].
- The glorious path of Lenin's Komsomol. History of the Komsomol. M. 1978, 97.
- RGASPI. F.1-M. Op.33. D.71. L.15-16. National affiliation of members and candidates of the Komsomol from January 1, 1936 to January 1, 1941.
- RGASPI. F.1-MO. Op.23. D.225. L.124. Review of the work of the Central Committee of the Russian Communist Youth League in the Komsomol organizations of the national republics and regions of the USSR, [as of 1 January 1924].
- RGASPI. F.1-MO. Op.23. D.225. L.135.
- RGASPI. F.1-MO. Op.23. D.225. L.136.
- RGASPI. F.1-MO. Op.23. D.366. L.15. Theses on work among the German youth of the USSR, dated 30 November 1924.
- RGASPI. F.1-MO. Op.23. D.366. L.15. Theses on work among the German youth of the USSR, dated 30 November 1924.
- RGASPI. F.1-MO. Op.23. D.366. L.86. Report on work among German youth to the VII All-Ukrainian Congress of the LKSMU, dated 15.12.1925.

RGASPI. F.1-MO. Op.23. D.560. L.146. On work among German youth in the Slavgorod District, [November 1926].

RGASPI, F.1-MO. Op.23. D.560. L.147. Work among German youth, [April 1926].

RGASPI, F.1-MO. Op.23. D.569. L.27. Resolution on the report of Comrade Schönfeld on the activities of the Central Bank of the German sections, at a meeting of the Board of the National Men of the Central Committee of the All-Union Leninist Young Communist League, dated 18.05.1926.

RGASPI. F.1-MO, Op.23, D.569. L.36. Resolution "On the status and immediate tasks of the Komsomol's work among German youth", dated 27.02.1926.

RGASPI. F.1-MO. Op.23. D.569. L.36. Resolution "On the status and immediate tasks of the Komsomol's work among German youth", dated 27.02.1926.

RGASPI. F.1-MO. Op.23, D.569. L.41. Protocol of the extended Plenum of the Central Bank of the German Section of the Subdepartment of the National Men of the Central Committee of the RKLSMU, dated 22.01.1926

RGASPI. F.1-MO. Op.23. D. 70. L.108. Report of the OK RLKSMU on the survey of the situation and mood of the German youth of Crimea, dated 2.09.1925

RGASPI. F.1-MO. Op.23. D.570. L.16. Report of the German Section of the Central Committee of the LKSMU for May-December 1926

RGASPI. F.1-MO. Op.23. D.570. L.43. Theses to the report of comrade Gottwald at the All-Ukrainian Conference of National Workers "On Work Among German Youth", dated 26.04.1926

RGASPI. F.1-MO. Op.23. D.570. L.6. Report of the Secretary of the Central Bank of the German Sections under the Central Committee of the Russian Leninist Young Communist League, comrade Schmidt, on the survey of the work of the Leninist Young Communist League among German youth, dated 14.10.1925

RGASPI. F.549. Op.4. D.82. L.18. Resolution on work among female colonists, v. 30.11.1924.

Corinna Kuhr-Korolev: "Gezähmte Helden": Die Formierung der Sowjetjugend, Essen 2004, S. 35-49. Vgl.: Stefan Plaggenborg: Jugend in Sowjetrußland zwischen den Weltkriegen, in: Corinna Kuhr-Korolev, Stefan Plaggenborg u.a. (Hrsg.): Sowjetjugend 1917–1941. Generation zwischen Revolution und Resignation, Essen 2001, S. 287-304.

Corinna Kuhr-Korolev: Einleitung, in: Kuhr-Korolev, Plaggenborg u.a. (Hrsg.), Sowjetjugend 1917–1941. Generation Zwischen Revolution und Resignation, Essen 2001, p. 10.

Kuhr-Korolev, „Gezähmte Helden“, pp. 56-77. Compare: S. N. Andreenkov (ed.): In the Vanguard of Youth. History of the Novosibirsk Komsomol, Novosibirsk 2018, 11-12.

Plaggenborg, Experiment Moderne: The Soviet Union. Frankfurt a.M. 2006, pp. 23-40; Beyrau, Petrograd, 25. October 1917: The Russian Revolution and the Awakening of Communism. Munich 2001, pp. 197-207.

More detailed: Mark Mazower: The Dunkle Continent. Europa im 20. Jahrhundert, Berlin 2000.

Terry Martin: The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939, Ithaca 2001, pp. 1-28.

В. Деннингхаус

Люнебург, Германия

«ЖАҢА ТӘРТІПТІҢ» АВАНГАРДЫНДА: КОМСОМОЛ ЖӘНЕ НЕМІС ЖАСТАРЫ (1918–1930 ЖЖ.)

Аңдатпа. Кеңес мемлекетінің аграрлық саясаты, әсіресе Кеңес өкіметінің алғашқы онжылдығында тарихшылардың назарын үнемі аударып отырды. Дәстүрлі экономикалық жүйелер мен ауылдық өмір салтын өзгертуге байланысты бұл кезең елеулі өзгерістерге толы болды. Кеңес өкіметі кезіндегі колхоздық шаруалардың тарихы, шығарылған әдебиеттің көптігі жағынан да, ғылыми еңбегі жағынан да жақсы сақталған. Алайда 1920-шы жылдардағы большевиктердің аграрлық саясатының көптеген аспектілері әлі де даулы күйінде қалып отыр.

Ең көп талқыланған мәселелердің бірі – Кеңес мемлекетінің шалғай аудандардағы, оның ішінде Қазақстандағы аграрлық саясатының ерекше сипаты мен осы кезеңдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайы. Бұл мақалада 1920 жылдардағы Кеңес үкіметінің, отарлаудың ерекше үлгілерімен қалыптасқан көпұлтты аймақ Қазақстанға жүргізген аграрлық реформалары қарастырылады. Кеңес үкіметінің Қазақстандағы аграрлық саясаты бірнеше ерекше белгілермен ерекшеленді. Мақалада 1920 жылдардың екінші жартысындағы саяси көзқарастардың алуандығына байланысты мәселелер, оның ішінде қатаң орталықтандыруды жақтаушылар мен «ұлттық коммунизмді» жақтаған қазақ партиясының мүшелері арасындағы қайшылықтар көрсетілген. Бұл қақтығыстардың басым көпшілігі жерді басқарудағы этникалық артықшылықтардың сақталуына және қазақ емес шаруаларды қоныстандыруға тыйым салуды сақтау жөніндегі күрестерге байланысты болды. Автор мұрағат материалдарын пайдалана отырып, қазақ коммунистерінің өздерінің ұлттық ұмтылыстарын социалистік идеалдармен үйлестіру әрекеттерінің сәтсіздікпен аяқталғанын, нәтижесінде «ұлттық жалтару» деген айыптауларға, сондай-ақ партиялық және мемлекеттік институттардағы тазартуларға әкелгенін көрсетеді. Сондай-ақ мақалада аграрлық реформаларды жүзеге асыру кезінде ұлтаралық қатынастарды нашарлатқан факторлар қарастырылып, жерге орналастыру тәжірибесінің ерекшеліктеріне және оның Қазақстандағы басқарудың этноцентристік моделінің қалыптасуына қалай әсер еткеніне назар аударылады.

Кілт сөздер: аграрлық саясат, жер-су реформасы, ұлттық-территориялық автономиялар, жаңғырту, Қазақ АССР-і, қоныс аудару саясаты, большевиктер, Кеңес өкіметі, жерге орналастыру.

В. Деннингхаус

г. Люнебург, Германия

В АВАНГАРДЕ «НОВОГО ПОРЯДКА»: КОМСОМОЛ И НЕМЕЦКАЯ МОЛОДЕЖЬ (1918–1930 ГГ.)

Аннотация. В 1918 году Российская коммунистическая партия большевиков (РКП(б)) основала Коммунистический союз молодёжи (РКСМ), также известный как комсомол. Большевики преследовали две основные цели: консолидация классовой борьбы среди молодого поколения и привлечение молодёжи на свою сторону. В статье показано, какие формы московский Центр использовал для работы в коммунистических молодёжных организациях нацменьшинств Запада, включая российских немцев, для влияния на молодое поколение и разделения молодёжи по классовой принадлежности.

Автор статьи пытается ответить на вопрос, какими другими средствами, помимо дисциплины и репрессий, располагали большевики для воспитания «нового человека» и интеграции молодого поколения в «социалистические» формы труда и жизни.

Делается вывод, что создание особых национальных секций при РКСМ было явлением временным и вынужденным, они являлись всего лишь переходной формой, инструментом ведения агитационно-пропагандистской и политико-просветительской работы среди части национальной молодёжи, отделенной от деятельности в общей организации Всесоюзный Ленинский Коммунистический Союз молодёжи (ВЛКСМ) незнанием русского языка.

Коммунистические молодёжные организации внесли решающий вклад в разрушение традиционного патриархального уклада в национальных регионах и поселениях, активно участвуя в антирелигиозной и интернационалистской пропаганде и агитации. Именно из среды молодых коммунистов впоследствии вышли руководящие кадры всех уровней для работы в партийных и советских органах. Политику Центрального Комитета (ЦК) РКСМ по отношению к немецкой молодёжи можно расценивать как модель, следуя которой руководство комсомола выставляло свою политическую линию в отношении других национальных меньшинств Запада.

Ключевые слова: Советский Союз, национальная политика, классовая борьба, РКП(б), РКСМ, комсомол, национальные меньшинства Запада, Российские немцы

Автор туралы мәлімет

Виктор Деннингхауз – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Гамбург университетінің жанындағы Солтүстік-Шығыс институтының директорының орынбасары (Солтүстік-Шығыс Еуропадағы немістердің мәдениеті мен тарихы институты – IKGn e.V.)

Сведения об авторе

Виктор Деннингхауз – доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Северо-Восточного института при Гамбургском университете (Институт культуры и истории немцев в Северо-Восточной Европе – IKGn e.V.)

Information about author

Prof. Dr. Victor Dönninghaus – Deputy Director Northeast Institute at the University of Hamburg (Institute for the Culture and History of Germans in Northeast Europe – IKGn e.V.)

МРНТИ 03.20.00

МЕСТО СЕМИПАЛАТИНСКИХ И ЧАРСКИХ ОПТОВЫХ ТОРГОВ В ЯРМАРОЧНОЙ СЕТИ РОССИЙКО-АЗИАТСКОЙ ТОРГОВЛИ СТЕПНОГО КРАЯ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В.

Т. Щеглова

Алтайский государственный педагогический университет (г. Барнаул, РФ)

E-mail: tk_altai@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-2738-414X>

Аннотация. Целью исследования является определить место Семипалатинских и Чарских ярмарок в ярмарочной сети всероссийского торгового рынка. На их примере определяется взаимовлияние и взаимозависимость торгов в одной из ярмарочных цепочек ввозно-вывозной российско-азиатской торговли по обмену товаров, производимых в Степи, которые служили сырьем для промышленных обрабатывающих центров России. Выявляются связи этих ярмарок с Туркестаном в т. ч. благодаря перевалке «ташкентских» товаров на сибирские ярмарки. Показывается продовольственное значение двух групп ярмарок Семипалатинской области Степного края для приисков Восточной Сибири, обменные связи продуктов скотоводства и земледелия с сопредельными территориями юга Западной Сибири. На основе анализа ассортимента товаров определяется характер торговли на Чарских и Семипалатинских ярмарках Степного края до проведения Транссибирского железнодорожного пути, делается вывод о сохранении их большого значения на сельских территориях для казахского скотоводства и падении торговли на городских ярмарках. Показана ведущая роль семипалатинских купцов в организации самих ярмарок и торговли них. Определяется роль ярмарок в посредничестве в заграничной торговле с Китаем. Делается анализ оборотов торговли по привозу и продаже; дается характеристика ассортимента и маршруты продвижения товаров.

Ключевые слова. Степной край; Сибирь; Россия; Китай; ярмарочная сеть; ярмарочные цепочки; Чарские ярмарки; Семипалатинские ярмарки; скотоводство; ярмарочные товары; семипалатинские купцы.

Введение

Во второй половине XIX в. несмотря на прогнозы о падении ярмарочной торговли в условиях развития рыночных отношений под влиянием Великих реформ середины XIX в. в России происходит бум учреждения ярмарок, в том числе в Сибири и в Степном крае (Щеглова, 2002). Автором ранее подробно реконструирована организация ярмарочной сферы всероссийского товарного рынка, принципы формирования ярмарочной торговой сети, в основе которых лежало формирование ярмарочных цепочек по продвижению товаров с целью разграничения сроков между близлежащими ярмарками, так чтобы торговцы могли с одной ярмарки переезжать на другую со своими товарами (Щеглова, 2001). Связано это с обменным оптово-розничным характером торговли – торговец выступал в роли и сбывающего товар (например, мануфактуру) и скупающим товар (например - сырые кожи). Еще одной особенностью ярмарки являлось их сезонность, обусловленная сезонностью регионального производства в нашем случае – скотоводства, когда скот в течении производственного выпасного года с весны по осень перегонялся сначала с юга на север, используя травостой, и к зиме возвращался на юг - тебеневки

Целью настоящего исследования является условия и факторы учреждения двух групп ярмарочных торгов – в городе и в сельской местности, дать оценку на их примере значения ярмарок во второй половине XIX – нач. XX в., определить место Чарских и Семипалатинских ярмарок в ярмарочной сети всероссийского торгового рынка в дожелезнодорожный период и показать, с одной стороны, происходящие под влиянием урбанизации и товарно-рыночных отношений изменения в торговле, с другой стороны, сохранении традиций в ярмарочной сфере рынка обусловленных особенностями природно-климатических условий и сезонного характера базовой отрасли экономики степного края – скотоводства.

Материалы и методы

В основе исследования лежат архивные неопубликованные источники. В частности, данные о Чарских и Семипалатинских ярмарках выявлены в нескольких архивах Российской Федерации – Государственном центральном историческом архиве города Санкт-Петербурга, прежде всего в фондах Министерства Внутренних дел, где откладывались материалы об учреждении ярмарок и отчеты о торговле на ярмарках Степного края (Российский государственный исторический архив (далее РГИА)). Другим центром архивной информации о ярмарках Степного края являются архивохранилища государственного архива в Омске, являвшегося долгое время столицей Западно-Сибирского генерал-губернаторства, столицей Акмолинской области, центром Сибирского казачьего войска и т.д. (Государственный исторический архив Омской области (далее ГИАОО)). Часть материалов встречается в Государственном архиве Алтайского края и других сибирских регионов. Дополнительно привлекались опубликованные источники, в частности, В. Майский, опубликованный в так называемых Сборниках статей о Сибири (Т. 253) Томской научной библиотеки (ТГУ).

Обсуждение

Чарские ярмарки проходили в Акимбет-Сиван Киреевской волости (позже — Дельбенгетейской волости) Семипалатинского уезда. Торговля на них началась по инициативе семипалатинских купцов, которые по примеру успешной торговли на одной из центральных сборно-распределительных ярмарок оптовой торговой сети Степного края - Куяндинской ярмарке, предприняли попытку завести подобную же торговлю на урочище Кара-Мула у р. Чар, в 60 в. на юго-запад от Семипалатинска. Место торговли было выбрано на скотопрогонной дороге, которая шла по левому берегу Иртыша. Со временем без официального разрешения, которое запрашивалось местной администрацией у Министерства Внутренних дел Российской

империи, установились два торга в весенне-летний и осенне-зимний период, что совпадало с двумя пиками торговли в ярмарочной сфере всероссийского товарного рынка и соответствовало производственному алгоритму экономики Степного края. На стихийно возникших в 1860-е г. торгах, что также соответствовало традиционному пути образования ярмарок, как правило МВД утверждало уже доказавшие свою эффективность торги через приговоры локальных сообществ и ходатайства местных администраций, в начале лета торговали скотом, пригоняемым из Зайсанского приставства, Усть-Каменогорского и южной части Семипалатинского уезда, осенью же торговля велась преимущественно крупным рогатым скотом, как писалось в отчетах, быками для отправки в Европейскую Россию и Восточную Сибирь.

Официально ярмарки были учреждены только в 1876 г. с летней торговлей с 15 мая по 10 июня и зимней с 15 декабря по 1 января. Но торговля фактически велась обычно около месяца: с 10 мая по 10 июня и с 10 сентября по 10 октября. Российские власти, как и формирующийся торговый класс региона считались с социально-экономической спецификой новых территорий, издавая указы и циркуляры, регулирующие вопросы ярмарочной торговли на территории Казахстана (РГИА. Ф. 1264. Оп. 1. Д. 548, 608), в т. ч. распространяя на них требования российского законодательства. В частности, в 1868 г. Семипалатинский губернатор возбудил вопрос о том, кому следует следить «за правильным производством торговли и промыслов по закону о пошлинах 1863 г. в местах кочевий киргизов». Проблема, по его мнению, состояла в том, что, в отличие от других территорий России, где наблюдение велось городскими думами и волостными правлениями, на территории Казахстана оно раньше осуществлялось через структуру окружных приказов и дистанчных заседателей; что касается создававшихся в 1860-е гг. «киргизских волостных управлений», то они «за недостаточностью развитости лиц, их составляющих», не могли справиться с поставленными задачами. В ответ МВД потребовало ввести российскую административную систему и «ознакомить киргизские волостные управления» с торговым законодательством и законоположениями в торговле (ГИАОО. Ф. 3. Оп. 6. Д. 782). В случае с Чарскими ярмарками их инициаторами выступили семипалатинские русские купцы, заинтересованными в развитии ввозно-вывозной торговли между скотоводческим Степным краем и центрами обрабатывающей промышленности. В 1876 г. они писали военному губернатору Семипалатинской области: «Ввиду успешного развития торговли скотом у Куяндинского пикета в Каркаралинском уезде, послужившей основанием Ботовской ярмарки, некоторые семипалатинские торговцы сделали попытку несколько тому назад завести подобную же торговлю в Семипалатинском уезде на урочище Кара-Мола у р. Чар, в 60 в. на Ю-ЮЗ от Семипалатинска. Попытка увенчалась полным успехом, и ныне установились в названной местности две ежегодные ярмарки, помимо всякого официального разрешения и даже содействия» (ГИАОО. Ф. 3. Оп. 9. Д. 14107. Л. 1.). Купеческие и станичные общества как Тобольской и Томской губерний, так и Акмолинской и Семипалатинской областей создавали благоприятное общественное мнение вокруг инициативы купцов для поддержки ярмарочных торгов. Примером служит ходатайство в 1886 г. казачьего общества станицы Семиарской перед генерал-губернатором Западной Сибири о награждении Павлодарского мещанина, бывшего купца 2-й гильдии Василия Величкина за усовершенствование и благоустройство у них ярмарочной площади серебряной медалью на Станиславской ленте (ГИАОО. Ф. 3. Оп. 9. Д. 15276. Л. 2.). Российское правительство, высоко оценив значение ярмарок в экономическом освоении Казахстана, даже пыталось в этот период волевым решением ускорить процессы формирования ярмарочной сети на его территории, незамедлительно поддерживая стихийно образующиеся ярмарочные торги.

Анализ торговых оборотов показывает, что на Чарских ярмарках ведущую роль среди местных товаров играла торговля скотом: на летней больше продавали овец и баранов, на осенней – крупный рогатый скот – быков. При значительной торговле скотом наряду с общими для степных ярмарок правилами соблюдения санитарно-гигиенического режима и торговой политики налогообложения для каждой крупной ярмарки в соответствии с состоянием дел в регионе издавались свои циркуляры, в т.ч и для Чарских ярмарок - «Об установлении сбора со

скота, пригоняемого на Чарскую ярмарку». С начала официальной торговли на ярмарке устанавливались и обязательные статистические отчеты в МВД России. В 1877 г. обороты летней ярмарки составляли до 150 тыс. руб. а в 1879 г. превысили 250 тыс. руб. Обороты осенней ярмарки были около 100 тыс. руб. Кроме семипалатинских торговцев, на ярмарки приезжали многие крупные скотопромышленники Сибири для закупки скота в обмен на промышленные товары двумя направлениями маршрутов сбыта. Анализ прогона скота показывает, что до строительства железной дороги с места торга овец и баранов перегоняли к Петропавловску, Кургану и Ишиму. В отличие от быков, которых сначала отправляли для зимовки в местности Павлодарского уезда, а потом в Европейскую Россию и на золотые прииски Восточной Сибири и на Алтай. Для этого использовали центральные и региональные тракты. В частности, к Московскому тракту примыкали региональные тракты: Алтайский (от Омска), Томско-Семипалатинский, Якутский, три Кяхтинских и Амурский, которые вместе с внутриокружными дорогами, такими, как Змеиногорский, Павловский, Кузнецкий, Линейный, Бийский и др., по своему значению соответствовали статусу дорог 4-й категории уездных и торговых сообщений. К 5-му классу относились сельские и полевые дороги (Устав путей сообщения, 1857:5).

Назначение Чарских ярмарок состояло в обмене скотоводческих продуктов, произведенных в Степи на товары обрабатывающей и текстильной промышленности российских центров. Торговля, как и на всех ярмарках, являвшихся периодическими формами торговли товарного рынка, велась чаще всего оптом, например, если скотом, то «гуртами». Также крупными партиями сбывали и привозной, чаще промышленный или как писали в отчетах мануфактурный, скобяной, а также продовольственный товар. Например, бакалейный товар.

Торговлю конкретными товарами можно рассмотреть на примере оборотов ярмарки в 1877 г., которые составили по привозу 181,3 тыс. руб. и по сбыту 153,8 тыс. руб. По ассортименту торговли мануфактуры было привезено 71 пуд. на 7178 руб., продано на 3740 руб., железа – 15 пуд. на 50 руб., продано на 18 руб., «ташкентского товара» (дабы и шелка) – на 1720 и 750 руб., «сарачинской крупы» – 40 пуд на 85 руб., продано на 74 руб., выделанных кож – 360 пуд. на 2460 руб., продано на 1790 руб., козлиных кож – 210 пуд. на 315 руб., продано на 300 руб., листового табака – 48 пуд. на 96 руб., продано 25 пуд.. Торговля скотом включила продажу 8 верблюдов, стоимость которых составила 320 руб., но продано на 70 руб., 369 голов КРС на 5655, продано на 2555 руб., 90,2 тыс. баранов на 162,4 и продано на 143,5 тыс. руб. Среди скотоводческих товаров в привозе был кожевенный выделанный и сырой товар и шерсть. Торговля кожами составила 1150 шт. мерлушки на 287 руб., но продано на 195 руб., 1350 шт. овчины на 472 с продажей на 405 руб., овечьей шерсти было в привозе 110 пуд. на 165 и продано на 110 руб. Самой маленькой по объему была торговля сырыми кожами с привозом 50 штук сырых кож на 200 руб. и с продажей на 150 руб. (Щеглова, 2002. Словарь ярмарок Акмолинской и Семипалатинской областей // Ярмарки Западной Сибири и Степных областей во второй половине XIX века... с. 194 - 233)

Цифры показывают высокий процент реализации товаров. Чарские ярмарки стали важнейшими закупочными пунктами в цепочках продвижения товаров от производителей к потребителям. В роли первых выступали скотоводы, в роли вторых торговцы - посредники между производителями и потребителями скотоводческих и мануфактурных товаров. Скот в 1870-1880-е годы угонялся в Ялуторовск, Омск, Колывань. Мануфактуру привозили из Семипалатинска, выделанные кожи – из Ялуторовска, скот – из казахских степей. По специализации торговли большую группу составляли торговцы мануфактурой – 10 человек. Торговцев «азиатскими товарами» было 3. Преобладали торговцы скотом – 100 человек. И 15 «разных покупателей». Торговля, как и на основной части степных ярмарок, организовывалась из временных сооружений, как писали производилась из временно поставленных юрт, арендованных у «киргизов» по 2 руб. 50 коп.

В 1886 г. из 260 торговцев на Чарской летней ярмарки также преобладали продавцы скота - 180 человек. Они пригнали 25 верблюдов на 900 руб., 860 лошадей на 13,2 тыс. руб., 97 голов

КРС на 2,4 тыс. руб., 72 тыс. овец на 216,6 тыс. руб. Сто человек продавали субпродукты: 6480 пуд. джебаги на 16,8 тыс. руб., 10,1 тыс. шт. овчины и мерлушки на 4,1 тыс. руб., 195 пуд. волоса и верблюжьей шерсти на 2,4 тыс. руб. и 90 пуд. козьего пуха на 720 руб. Торговцев мануфактурой приехало 20 чел. (с товаром на 58,8 тыс. руб.), азиатскими тканями – 15 чел. (на 12,2 тыс. руб.) Товар привозился также семипалатинскими купцами (РГИА. Ф. 1287. Оп. 7. Д. 1451). Для представлений о торговле привозными из Туркестана товарами, часто в ведомостях их называли ташкентскими или азиатскими, можно привести следующие цифры - в 1882 г. азиатские ткани составляли 12,2 тыс. руб. из 362,3 тыс. руб., в 1881 г. 16,8 из 339 тыс. руб., в 1884 г. – 40 тыс. руб. и в 1868 г. – 11,9 тыс. руб. (РГИА. Ф. 1287. Оп. 7. Д. 1451).

Ассортимент же торговли скотом зависел от производственных успехов года, но так или иначе Чарские ярмарки на протяжении всей второй половины XIX века выполняли посредническую роль в ввозно-вывозной торговле Степного края и российских регионов – Западной Сибири, Урала и Европейской части. Общий оборот в 1896 году летней ярмарки составил 379,7 тыс. руб. На ярмарку было пригнано 74 верблюда, 203 лошади, 8 тыс. голов КРС, 100 957 овец.

Что касается осенней Чарской ярмарки, то для торговли на ней в 1877 г. приехали 2 торговца мануфактурой, 40 – торговали скотом и трое «различных» покупателей. Также, как и на летней ярмарке, торговля велась во временных юртах. По поступившим данным в 1896 году скот сбывали гуртами в Павлодар, Семипалатинск, Самек-Басентеиновскую волость Павлодарского уезда. Промышленный товар на ярмарку привозили из Семипалатинска. Продаваемый скот был пригнан из Семипалатинского уезда и Зайсанского приставства. Оборот по привозу составил 150 тыс. руб., из них мануфактуры — на 1060 руб., 25 выделанных кож на 75 руб., 20 пуд. листового табака на 30 руб., 9896 голов КРС на 148 тыс. руб. С продажей товаров на общую сумму в 94 тыс. руб. Из них мануфактуры продано на 110 руб., выделанных кож на 30 руб. Табак был куплен в полном объеме на 30 руб. Что касается крупного рогатого скота, который определял профиль скотоводческой торговли, то из сумму пригона с 148 тыс. рублей было продано на 94 тыс. руб. но какую часть составлял именно КРС не указывалось. Известно, что в 1896 г. было пригнано 37 верблюдов, 140 лошадей, 10 320 голов КРС, 20 тыс. овец. В целом общий оборот составил 203,3 тыс. руб. (Щеглова, 2002. Словарь ярмарок Акмолинской и Семипалатинской областей// Ярмарки Западной Сибири и Степных областей во второй половине XIX века... с. 194 - 233)

Наибольших оборотов Чарские ярмарки достигли в 1880-е годы, до постройки Транссиба, когда торговлю скотоводческими товарами от ярмарок частично оттянула торговля при железнодорожных станциях при которых создавались пункты забоя скота. Торговцы перегоняли часть скота напрямую к пунктам вывоза, минуя посреднические ярмарки. В частности, в 1880 г. на обеих Чарских ярмарках было продано товаров на 675 тыс. руб. В 1886 г. привоз товаров на них составлял 788,9 тыс. руб., продажа — 382,3 тыс. руб. В эти годы на ярмарку приезжало до 20 торговцев мануфактурой, 15 — «азиатскими» тканями, 80 — скотом и 100 продавцов «киргизских произведений». Скот пригоняли из Семипалатинского и Усть-Каменогорского уездов Семипалатинской обл., Сергиопольского уезда Семиреченской обл. и Зайсанского приставства. Промышленные товары привозили в основном семипалатинские купцы, которые к этому времени превратились в один из самых профессиональных российских отрядов торговцев. Закупленный скот большей частью отправлялся в Павлодарский уезд, а также в Томскую губ. и Европейскую Россию. В 80-е гг. XIX в. В. Маевский указывал, что главную массу стекающегося на Ботовскую и Чарские ярмарки народа составляли казахи, казаки и крестьяне. Купцы и приказчики приезжали не только из близлежащих, но и из отдаленных городов Тобольской и Томской губерний, а также из Пермской и Оренбургской. Из Бийского уезда Алтайского округа привозили хлеб, муку, крупу, овес, сельские ремесленные изделия, которые выменивали на кошмы и армячины (Маевский: 193).

Через ярмарочные цепочки Томской губернии реализовывались также связи с Восточной Сибирью, обусловленные потребностью ее населения в животноводческих продуктах питания. Прежде всего прослеживается спрос на продукты скотоводства со стороны золотых приисков.

Из-за удаленности Восточной Сибири торговля через межрегиональные ярмарочные цепочки велась путем доставки на золотые прииски мороженого мяса зимой и перегона лошадей и рогатого скота летом. Например, павлодарские купцы закупали на главных ярмарках области – Ботовской (в 281 в. от города) и Чарских летней и осенней – быков на 100 тыс. руб., перегоняли их на луга около Павлодара, а весной отправляли для убоя и на прииски Восточной Сибири (Экономическое состояние городских поселений Сибири, 1882:134–135).

Формирование ярмарочной сети Степного края в виде ярмарочных цепочек и конкуренцию ярмарок в цепочках за время ведения торговли показывает судьба семипалатинских ярмарок.

Семипалатинские ярмарки практически были учреждены со сроками торговли на летне-весенней с 15 мая по 10 июня, второй осенне-зимней — с 15 декабря по 15 января. которые практически совпали с торговлей на Чарских ярмарках с летней торговлей с 15 мая по 10 июня и зимней с 15 декабря по 1 января. Но возникли они раньше, т. к. в архивах найдена информация, что ярмарки в Семипалатинске были учреждены решением Главного управления Западной Сибири от 3 августа 1854 г. (РГИА. Ф. 1287. Оп. 2. Д. 999. Л. 3–4). Своей торговлей семипалатинские ярмарки ориентировались на главную ярмарочную цепочку товаров связанную непосредственно со знаменитой Ирбитской ярмаркой, которая проходила с 1 по 28 февраля и на которую во второй половине XIX в. ориентировалась вся сибирско-азиатская и не только ярмарочная, но и стационарная торговля, как тогда считалось, что она подводила итоги торговли ушедшего года и определяла успех торговли предстоящего года. Собственно Ирбитская ярмарка – конечный пункт сбора товаров скотоводства, земледелия и промыслов Сибири и Казахстана, собранных по ярмарочным цепочкам этих территорий и закупки промышленно-заводских товаров для их распродажи через те же ярмарочные цепочки, торговля на которых начиналась с весны на всех территориях Сибири и Степного .

Подтверждение этому мы находим в приговоре Семипалатинского городского общества от 1 мая 1854 г., в котором в качестве причин учреждения ярмарки в городе и назначения срока торговли на 15 декабря – 1 января назывались две: приход караванов по трактам из степей с товарами для Ирбитской ярмарки и караванов из Китая. Так как в это время приходили караваны из Казахских степей и Китая с товарами для Ирбитской ярмарки, поэтому, как сказано в документе, «бывает и самый большой своз товаров, сверх того, для отправления туда товара здесь скопляются в течение года, и многие из торгующих, для сбережения времени и расходов в проезде в Ирбит, пожелали бы вывезенные товары променять на месте, дабы новые пустить опять в обороты, почему в видах развития торговли и местной промышленности от привлечения в Семипалатинск большого числа торговцев и товаров городу необходима ярмарка» (РГИА. Ф. 1287. Оп. 6. Д. 999. Л. 2.). Главное управление Западной Сибири, увидев в перспективе возможность увязать караванную международную торговлю с периодической ярмарочной, предложило даже учредить в городе вторую летнюю ярмарку, надеясь, что «в случае развития торговли с Китаем выгоднее будет отвозить товары водяным сплавом, тем более, что караваны из Семипалатинска в Чугучак совершают в году несколько оборотов». В решении Главного управления Западной Сибири об открытии двух ярмарок, с 15 мая по 10 июня и с 15 декабря по 15 января, говорилось, что, «убеждаясь в необходимости ярмарок в г. Семипалатинске, как составляющим средоточие главного торгового пути чрез Киргизскую степь в соседние азиатские владения и Китайские города Кульджу и Чугучак и складочный пункт всех отправляемых чрез Семипалатинскую таможню русских и азиатских товаров и имея в виду, что назначенные городским обществом сроки для начатия и окончания сих ярмарок, сообразно с временем прибытия и отправления, следующих чрез Семипалатинск транспортов, не могут препятствовать привозу товаров на Тюменскую и Ирбитскую ярмарки, полагает открыть 2 ярмарки» (РГИА. Ф. 1287. Оп. 6. Д. 999. Л. 7.). В общественном приговоре указывалось, что «между торгующими через Семипалатинск в киргизской степи и других азиатских владениях вошло в обычай возвращаться в сей город с караванами пред наступлением Ирбитской ярмарки, когда бывает и самый большой своз товаров, сверх того, для отправления туда товары здесь скопляются в течение года, и многие из торгующих, для

сбережения времени и расходов в проезде в Ирбит, пожелали бы вывезенные товары променять на месте, дабы новые пустить опять в обороты, почему в видах развития торговли и местной промышленности от привлечения в Семипалатинск большого числа торговцев и товаров» (РГИА. Ф. 1287. Оп. 6. Д. 999. Л. 2.).

Однако Главное управление Западной Сибири, соглашаясь со сроками зимней ярмарки как торгового, предшествующего Ирбитской ярмарке, предложило рассмотреть вопрос о второй летней ярмарке в Семипалатинске в связи с тем, что «в случае развития торговли с Китаем выгоднее будет отвозить товары водяным сплавом, тем более, что караваны из Семипалатинска в Чугучак совершат в году несколько оборотов» (РГИА. Ф. 1287. Оп. 2. Д. 999. Л. 3–4.). Значение Семипалатинска и ярмарок Степного рая в торговле с Китаем, как и сопредельного Алтайского округа Томской губернии подтверждает тот факт, что 18 февраля 1884 г. Ирбитскую ярмарку, которая играла роль обмена Европейской России с Сибирью и Казахстаном, посетил Генеральный консул в пограничных китайских городах Шишмарев. Его приезд использовали бийские и семипалатинские купцы для выяснения торговых отношений южносибирского купечества с Китаем (Ирбитский ярмарочный листок, 1884). Семипалатинские купцы регулярно привозили товары из Степи и закупали для Степного края для распределения через ярмарки или стационарную торговлю необходимые товары. Увеличение сборного и распределительного значения Ирбитской ярмарки во второй половине XIX в. показывает рост объемов скупщической деятельности региональных торговцев, приезд которых на ярмарку увеличился. Среди торгующих из Западной Сибири и Степного края в 1880 г. было много купцов, привезших товары для сбыта (РГИА Ф. 1287. Оп. 7. Д. 1329. Л. 13.) или сочетавших продажу с покупкой. В частности для сбыта товаров из Тобольской губернии приехало 8 чел., из Томской – 17, из Акмолинской – 17, из Семипалатинской – 4; для продажи и покупки из Тобольской губернии – 27 из 52 чел., из Томской – 45 из 98, из Семипалатинской – 30 из 48, из Енисейской – 12 из 26 (Ирбитский ярмарочный листок. 1885).

В решении Главного управления Западной Сибири говорилось, что, «убеждаясь в необходимости ярмарок в г. Семипалатинске как составляющем средоточие главного торгового пути чрез Киргизскую степь в соседние азиатские владения и Китайские города Кульджу и Чугучак и складочный пункт всех отправляемых чрез Семипалатинскую таможенную русских и азиатских товаров и имея в виду, что назначенные городским обществом сроки для начатия и окончания сих ярмарок, сообразно с временем прибытия и отправления, следующих чрез Семипалатинск транспортов, не могут препятствовать привозу товаров на Тюменскую и Ирбитскую ярмарки, полагает открыть 2 ярмарки» (РГИА. Ф. 1287. Оп. 6. Д. 999. Л. 7.)

Но на обе ярмарки съезда во второй половине XIX в. почти не было или было не столь значительно как на сельские Чарские ярмарки, по той причине, что первая совпадала со временем с Чарской летней, а вторая проходила после сетовки, на которой обычно уже закупалось все необходимое. Сетовка проходила в первый месяц после покрытия Иртыша льдом, когда приезжало множество казахов. Семипалатинское областное правление решением от 16 июня и 3 августа 1877 г. ходатайствовало об упразднении ярмарки с 15 мая по 10 июня, так как она не оправдывала себя, поскольку ни купцы, ни скотопромышленники на нее не приезжали. На второй же ярмарке торговля «исключительно производилась местными казахскими произведениями и приезжали редкие торговцы с мануфактурными товарами, а других товаров не бывает» В 1896 г. оборот ярмарки составил 3,8 тыс. руб., из него 816 руб. пришлось на сырые кожи, 3 тыс. на кошмы и армячины (Обзор Семипалатинской области за 1896 год, 1897).

Результаты

Таким образом, история Семипалатинских ярмарок показывает, что в основе степных ярмарок, связанных в ярмарочных цепочках сроками торговли, лежал принцип чтобы торговцы могли следовать с одной на другую ярмарку сбывали одни товары и скупали другие. В основе ярмарочных цепочек и ярмарочной сети Степного края лежала скотоводческая торговля, которая велась на ярмарках, утверждаемых на пути прогона скота – скотоводческих трактов с

юга на север и в обратном порядке с севера на юг распределялись промышленные товары. При этом оптово-розничная ввозно-вывозная торговля, как и в других регионах Центральной и Северной Азии, выстраивалась в виде взаимосвязанных друг с другом торговлей ярмарочных цепочек являющихся основой организованной регламентированной торговой сети, где каждый торг имел строго установленные строки и выполнял свою роль в продвижении товаров в двух направлениях – из России в Степь и обратно. В городах ярмарочная торговля в силу развития стационарных форм торговли в рассматриваемое время теряет свое значение. Поэтому семипалатинские ярмарки оказались не востребованные в перевалке товаров от скотоводческой степи в российские регионы обрабатывающей промышленности. Определенную роль играло и перераспределение товаров в посредничестве в международной торговле. В первой половине XIX в. освоение сырьевых ресурсов Туркестанского края и увеличение товарооборотов российско-китайской и российско-монгольской торговли Казахских степей способствовало наполнению товарами ярмарочной сети Казахстана. Однако международные аспекты ярмарочной торговли во второй половине XIX в. не имели определяющего значения, как это было в предыдущие годы. Поэтому торговля на ярмарках, возникших как пункты международной торговли, пришла в упадок. Особенно показательна судьба таких городских ярмарок, как Семипалатинские, одна из которых была закрыта, а на другой торговля велась не каждый год; такая же судьба была у летней Петропавловской ярмарке, торговля на которой также велась нерегулярно и имела небольшие обороты. Формировавшаяся на территории самого Казахстана не только периодическая, но и стационарная торговая сеть, включая городские рынки, зависела от общероссийской ярмарочной сети; в частности, от нее зависел такой крупный торговый центр, как Семипалатинск, который современники называли «складочным местом для продуктов скотоводства юго-восточной части области, а также для обработанных русских товаров, поступающих с Нижегородской, Ирбитской и Крестовской ярмарок, для сбыта в Степные области и в Монголии» (РГИА Ф. 1287. Оп. 6. Д. 999. Л. 7.) Об этом говорят данные о стоимости привозных товаров на Чарские и Семипалатинские ярмарки в период становления железнодорожного строительства (см Таблица 1).

Таблица 1 Стоимость разных групп товаров, проданных на Семипалатинских и Чарских ярмарках Семипалатинской области в 1896–1898 годы

Составлено: Обзор Семипалатинской области за 1896, 1897, 1898

Название ярмарки	Место проведения	Время	Год	Чай, сахар, фаянс, глин. посуда, мануфактурный, бакалейный, мелочной и ножевой товар	Железо, чугун, медь, изделия из серебра, цинк	Мука и зерно, продукты	Азиатские ткани, фрукты	Крестьянские произведения	Масло	Выделанная кожа	Невыделанная кожа	Кошма и армячина	Волос козий пух	Верблюжья шерсть	Овечья шерсть (джебета)	Овчина, мерлушка, пушной товар	Прочий товар	Верблюды	Лошади	Рогатый скот	Мелкий скот (бараны, козы)	Всего	
Ботовская (Куяндинская), II разряд	пикет Куянды, Каркаралинский уезд	25.V–25.V или 15.VI	1896	244 207	5 480	7 850	7 550	80	90	5 900	11 750	800	32 320				1 500	90	8 717	26 448	84 288	845 968	
			1897	402 442	8 400	8 000	1 430	1 500	600	5 120	45 330	5 000	56 853					10 940	250	38 955	35 955	582 897	1 403 409
			1898	556 000	6 000	8 000	2 000	19 600	2 000	50	09 071	4 567	196 632					66 500	250	7 020	745 801	405 572	1 586 842
Чарская весенняя, I разряд	Дельберг, Пейская волость	1.VI–1.VII	1896	40 713	900					600	9 000		594					2 600	5 060	12 000	302 812	379 679	
			1897																				
Чарская осенняя, II разряд	там же	10.IX–10.X	1896	7 200																			
			1898	19 455	1 320	4 020	100	1 660			145			3 220				100		3 910	1 170	479 210	186 608
Семипалатинская, IV разряд	Семипалатинск	15.XII–1.I	1896								816	3 000										3816	
Покровская, IV разряд	Ст. Баян-Аульская	1–10.X	1896	12 000	800	2 520	200	25	1 370	3 460	4 800	7800	2 100		2 100		3 100	50	1 620	360	960	47 295	
			1897	12 348	380	1 870	335	108	2 468	1 485	5 269	570	6 859					99	160	1 262	2 789	2 894	38 896
			1898	19 328	2 055	1 835	1 890	455	210	5 730	1 085	974	1 525					528	6 660	7 320	2 940	57 535	

Так или иначе все ярмарки Степи, Западной Сибири и Урала вписывались в главную ярмарочную цепочку торговли, в которую входила Ирбитская ярмарка в феврале с использованием зимних путей, связанная с кошельком России – Нижегородской ярмаркой – в июле-начале августа с использованием водных путей. В целом благодаря развитию межрегиональных, всероссийских и международных связей на российских сборно-распределительных ярмарках казахстанский региональный рынок сформировался к концу XIX в. Основная часть промышленных товаров завозилась с этих оптовых ключевых ярмарок, и на них реализовывалась собираемая товарная масса степного производства. В 1883 г. в Семипалатинск с Ирбитской ярмарки поступили товары на сумму 1 млн 561 тыс. руб., с Крестовской ярмарки – на 464,5 тыс. руб., с Ишимской ярмарки – на 23 тыс. руб. В городе были выстроены склады, на которых хранился завезенный с ярмарок товар и складировались скупленные продукты скотоводства. В предьярмарочный период их оптовыми партиями отправляли на продажу. В 1883 г. отсюда вывезли на Ирбитскую ярмарку товаров на 368,1 тыс. руб., на Крестовскую – на 68 тыс. руб., на Ишимскую – на 10 тыс. руб., на Чарскую – на 108 тыс. руб., на Куяндинскую – на 40 тыс. руб. (Сибирская газета, 1885).

Список использованной литературы

- Государственный исторический архив Омской области (ГИАОО). Ф. 3. Оп. 6. Д. 7822.
ГИАОО. Ф. 3. Оп. 9. Д. 14107.
ГИАОО. Ф. 3. Оп. 9. Д. 15276.
Ирбитский ярмарочный листок. 1884. № 12.
Ирбитский ярмарочный листок. 1885. № 19.
Маевский В. Ботовская ярмарка // Сборник статей о Сибири. Т. 253. Научная библиотека ТГУ (без года). 193 с.
Обзор Семипалатинской области за 1896 год. Семипалатинск. 1897
Российский государственный исторический архив (РГИА). Ф. 1264. Оп. 1. Д. 548.
РГИА. Ф. 1264. Оп. 1. Д. 608.
РГИА. Ф. 1287. Оп. 2. Д. 999.
РГИА. Ф. 1287. Оп. 6. Д. 999.
РГИА. Ф. 1287. Оп. 7. Д. 1329.
РГИА. Ф. 1287. Оп. 7. Д. 1451.
Сибирская газета. 1885. № 15.
Устав путей сообщения. Свод законов. XII. Ч. 1. СПб., 1857. 84 с.
Щеглова Т.К. Ярмарки Западной Сибири и Степных областей во второй половине XIX века : из истории российско-азиатской торговли : монография / Т. К. Щеглова ; отв. ред. М. А. Демин. – Барнаул : Изд-во БГПУ, 2002. – 234с.
Щеглова Татьяна Кирилловна Ярмарки юга Западной Сибири в XIX — начале XX века. Из истории формирования и развития всероссийского рынка. — Барнаул, 2001. — 504 с.
Экономическое состояние городских поселений Сибири. СПб., 1882. 422 с.

Т. Щеглова

Алтай мемлекеттік педагогикалық университеті, Барнаул, Ресей Федерациясы

XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ДАЛА ӨЛКЕСІНДЕГІ РЕСЕЙ-АЗИЯ ЖӘРМЕҢКЕЛІК САУДА ЖҮЙЕСІНДЕ СЕМЕЙ ЖӘНЕ ШАР КӨТЕРМЕ САУДАСЫНЫҢ ОРНЫ

Аңдатпа. Зерттеудің мақсаты – Семей және Шар жәрмеңкелерінің бүкілресейлік сауда нарығының жәрмеңкелік желісіндегі орнын анықтау. Олардың мысалында Далалық өңірде өндірілген және Ресейдің өнеркәсіптік орталықтарына шикізат ретінде жеткізілген тауарлармен алмасуға негізделген Ресей-Азия кірме-шығару саудасының жәрмеңкелік

тізбектеріндегі өзара ықпалдастық пен өзара тәуелділік айқындалады. Бұл жәрмеңкелердің Түркістанмен байланыстары, соның ішінде «ташкенттік» тауарларды сібір жәрмеңкелеріне тасымалдау арқылы жүзеге асқаны көрсетіледі. Семей облысының екі жәрмеңкелік тобының Шығыс Сібір кен орындары үшін азық-түлік маңызы, мал шаруашылығы мен егіншілік өнімдерінің Батыс Сібірдің оңтүстік өңірлерімен алмасу байланыстары ашып көрсетіледі. Тауар ассортиментін талдау негізінде Транссібір теміржолы салынғанға дейінгі Шар және Семей жәрмеңкелеріндегі сауданың сипаты анықталады: ауылдық жәрмеңкелер қазақ мал шаруашылығы үшін маңызды болғанымен, қалалық жәрмеңкелердің рөлі төмендеді. Жәрмеңкелерді ұйымдастыруда және сауданы жүргізуде семейлік көпестердің жетекші рөлі көрсетіледі. Сондай-ақ, Қытаймен шетелдік саудадағы делдалдық қызметі айқындалады. Сауда айналымына талдау жасалып, тауарлардың ассортименті мен таралу бағыттарына сипаттама беріледі.

Түйін сөздер. Дала өлкесі; Сібір; Ресей; Қытай; жәрмеңкелік желі; жәрмеңкелік тізбектер; Шар жәрмеңкелері; Семей жәрмеңкелері; мал шаруашылығы; жәрмеңкелік тауарлар; семейлік көпестер.

T. Shcheglova

Altai State Pedagogical University, Barnaul, Russian Federation

THE ROLE OF SEMIPALATINSK AND CHARSK WHOLESALE TRADE IN THE FAIR NETWORK OF RUSSIAN-ASIAN COMMERCE IN THE STEPPE REGION IN THE SECOND HALF OF THE XIXth CENTURY

Abstract. The purpose of this study is to determine the place of the Semipalatinsk and Charsk fairs within the all-Russian fair network of the national trade market. Using their example, the research reveals the interdependence and mutual influence of trade in one of the chains of Russian-Asian import-export commerce, based on the exchange of goods produced in the Steppe and used as raw materials for Russia's industrial processing centers. The study identifies the connections of these fairs with Turkestan, particularly through the transshipment of "Tashkent" goods to Siberian fairs. It highlights the food supply role of the two fair groups of the Semipalatinsk region of the Steppe Territory for the gold mines of Eastern Siberia, as well as the exchange of livestock and agricultural products with the neighboring areas of southern Western Siberia. Based on the analysis of the product assortment, the character of trade at the Charsk and Semipalatinsk fairs before the construction of the Trans-Siberian Railway is defined: rural fairs retained great significance for Kazakh pastoralism, while urban fairs declined. The leading role of Semipalatinsk merchants in organizing fairs and trade is emphasized. The fairs' role as intermediaries in foreign trade with China is also identified. An analysis of trade turnover, assortment, and routes of goods movement is provided.

Keywords. Steppe Region; Siberia; Russia; China; fair network; fair chains; Charsk fairs; Semipalatinsk fairs; livestock farming; fair goods; Semipalatinsk merchants.

References

- Gosudarstvennyj istoricheskij arhiv Omskoj oblasti (GIAOO). F. 3. Op. 6. D. 7822.
GIAOO. F. 3. Op. 9. D. 14107.
GIAOO. F. 3. Op. 9. D. 15276.
Irbitskij jarmarochnyj listok. 1884. № 12.
Irbitskij jarmarochnyj listok. 1885. № 19.
Maevskij V. Botovskaja jarmarka // Sbornik statej o Sibiri. T. 253. Nauchnaja biblioteka TGU (bez goda). 193 s.
Obzor Semipalatinskoj oblasti za 1896 god. Semipalatinsk. 1897
Rossijskij gosudarstvennyj istoricheskij arhiv (RGIA). F. 1264. Op. 1. D. 548.
RGIA. F. 1264. Op. 1. D. 608.

RGIA. F. 1287. Op. 2. D. 999.

RGIA. F. 1287. Op. 6. D. 999.

RGIA. F. 1287. Op. 7. D. 1329.

RGIA. F. 1287. Op. 7. D. 1451.

Sibirskaja gazeta. 1885. № 15.

Ustav putej soobshhenija. Svod zakonov. III. Ch. 1. SPb., 1857. 84 s.

Shheglova T.K. Jarmarki Zapadnoj Sibiri i Stepnyh oblastej vo vtoroj polovine XIX veka : iz istorii rossijsko-aziatskoj trgovli : monografija / T. K. Shheglova ; otv. red. M. A. Demin. – Barnaul : Izd-vo BGPU, 2002. – 234s.

Shheglova Tat'jana Kirillovna Jarmarki juga Zapadnoj Sibiri v XIX — nachale HH veka. Iz istorii formirovanija i razvitija vsrossijskogo rynka. — Barnaul, 2001. — 504 s.

Jekonomicheskoe sostojanie gorodskih poselenij Sibiri. SPb., 1882. 422 s.

Сведения об авторе

Щеглова Татьяна Кирилловна – доктор исторических наук, профессор Алтайского государственного педагогического университета, заведующий кафедрой Отечественной истории, Барнаул, Российская Федерация.

Автор туралы мәлімет

Щеглова Татьяна Кирилловна – тарих ғылымдарының докторы, Алтай мемлекеттік педагогикалық университетінің профессоры, Ресей тарихы кафедрасының меңгерушісі, Барнаул қ., Ресей Федерациясы.

Information about author

Shheglova Tatyana Kirillovna – Doctor of Historical Sciences, Professor of the Altai State Pedagogical University, Head of the Department of Russian History, Barnaul, Russian Federation.

МРНТИ 03.03.20

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE KAZAKH AND DZUNGARIAN KHANATES

B. Gabdulina¹, A. Sunchaliev², A. Baltabayeva^{3*}

¹ *Candidate of Historical Sciences, professor of Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.*

² *Master's student of Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

³ *PhD candidate, Shakarim University, Semey, Kazakhstan.*

E-mail: bagish68@yandex.kz¹

14aseke53@gmail.com²

✉ baltabayeva.aizada.dalelovna@mail.ru^{3*}

<https://orcid.org/0000-0003-0058-5849>¹

<https://orcid.org/0009-0006-0435-8626>³

Abstract. This article examines the historical relations between the Kazakh and Dzungar Khanates in Central Asia during the 17th–18th centuries. This period marked a significant stage in the region’s political development, as both khanates played a crucial role in shaping the geopolitical balance of power in Inner Asia. The study explores the political, military, economic, and cultural dimensions of their interaction, focusing on the dynamics of conflict, cooperation, and transformation.

The research analyzes the establishment of diplomatic relations between the Kazakh and Dzungar rulers, as well as the causes and outcomes of military confrontations and peace negotiations. Special attention is given to trade relations, cross-border cooperation, and cultural exchanges that influenced the development of both states. In this context, the article emphasizes not only the wars and rivalries but also the civilizational and cultural significance of these relations for regional history.

Drawing upon archival materials and recent scholarly works, the authors highlight the complex and interdependent nature of Kazakh–Dzungar relations. By systematizing documentary sources, the study contributes to filling historiographical gaps and expanding academic understanding of interstate relations in XYIIth–XYIIIth century Inner Asia. The results provide new insights into the historical role of the Kazakh and Dzungar Khanates in shaping the political landscape of the region.

Keywords: Kazakh Khanate, the Khans, Dzungarian Khanate, Central Asia, diplomacy, military history, cultural exchange.

Acknowledgment. This article was prepared as part of the grant-funded research project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan entitled “The Kazakh Khanate in the second half of the 15th – first half of the 18th centuries: ethnopolitical history and foreign policy” (individual registration number: BR21882223). The implementing organization is the RSE on PHC “Scientific Institute for the Study of the Jochi Ulus” of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

Introduction

The rise and fall of steppe empires, from the Huns to the Mongols, influenced the history of Eurasia. The landscape played a crucial role in determining the fate of nomadic peoples and their interactions. The Kazakh Khanate and Dzungaria emerged as independent political entities at a time when settled empires such as the Ming Dynasty and tsarist Russia were gaining strength. Control over resources and trade routes, especially along the Great Silk Road, led to inevitable conflicts between the Kazakh Khanate and the Oirats, which were influenced by their geographical, political, and economic goals. This article explores the historical development and complex relations between the Kazakh Khanate and Dzungaria, focusing on key events, diplomatic relations, and military conflicts.

Any state has objective goals that are dictated by geographical and economic, political and social conditions dictated by it. Exploring the history of the rise and fall of steppe empires from the Huns to the Mongols, Lev Nikolaevich Gumilev describes the role of landscape in the fate of nomadic peoples and the principles of their coexistence. The relations of steppe communities, although different from those of settled peoples, directly depend on access to the vast pastures of Eurasia and control over key trade routes along the route of the Great Silk Road (Gumilev, 1992).

At the turn of the XV and XVI centuries, such fundamental changes took place in the expanses of Eurasia as the fall of the Yuan Dynasty in China and the studied rollback of the nomads back to the steppes, the fall of the Golden Horde and the emergence of independent khanates. Thus, the emergence of independent subjects of the Kazakh Khanate and Dzungaria occurred against the background of the strengthening of settled empires, such as the Ming Dynasty in China and tsarist Russia, which, after the final collapse of the Golden Horde, will begin to include the lands and khanates of the once great ulus of Jochi (Gumilev, L.N. *Ot Rusi k Rossii*, 1992). Thus, the Kazakh Khanate and Dzungaria, as independent states with their own objective political and economic goals, arose in the context of a shrinking steppe zone of Eurasia and settled centers, which inevitably became targets of the aforementioned powerful neighbors. This situation has led to inevitable conflicts over control of resources and the means to achieve their practical goals. The conflicts between the Oirats

and the Kazakhs, if not inevitable, were objectively predictable. All this gives a very complex, multifaceted and ambiguous character to the relations between the Kazakh Khanate and the Oirats.

Materials and Research Methods

The key sources for this research are mainly Chinese synchronous sources supplemented by Russian sources of the XIXth-XXth centuries, which introduced Chinese historical chronicles into scientific circulation (Boldyreva, 2014). These sources provide a critical insight into the complex relationship between the Kazakh Khanate and the Oirats, covering a wide historical period from the XVth to XVIIth centuries. The research method includes a detailed analysis of primary historical documents, including chronicles, diplomatic correspondence, and military reports, along with secondary literature that provides historical context.

Discussion

While the conditions of the emergence and strengthening of the Kazakh Khanate until the death of Kassym Khan and the subsequent decline due to increasing internal strife are well studied and do not require additional attention within this framework due to their well-known and accessible nature, the history of the Dzungarian Khanate and the formation of its founders are not the subject of study. Expansionist aspirations to the West require separate coverage. The interest of the Oirats in conquering the nomadic lands of the Jochi ulus and the cities of Central Asia manifested itself in the middle of the XV century (Zlatkin, 1964). Moreover, as noted in the chronicles of the Ming Dynasty, the Oirats were viewed as an opponent, who nevertheless managed to strengthen his position in the steppe, as evidenced by the adoption of the title "kagan" by the Oirat rulers (Feoktistov, 1992). According to Chinese sources, this event dates back to 1453 during the reign of Khan Esen, four years before the invasion of the Oirats into the former territories of the Golden Horde, where the process of ethnogenesis of the Kazakhs was approaching its final stage.

A significant role in the further formation of Kazakh-Oirat relations was played by the invasion of the Oirats into the territory of Moghulistan and the Uzbek ulus led by Uch-Temir Taiji in 1457. As a result of the heavy defeat and loss of significant influence in the steppe by Khan Abulkhair, the sultans Kerey and Janibek took advantage of the situation and moved to Moghulistan, where they formed the core of the future Kazakh Khanate (Kukeev D.G, 2008). Understanding the complex subordinate relations of the first Kazakh khans with Moghulistan and Shaibanids, as well as the stubborn struggle between the Khans of Moghulistan and the Oirats for Semirechye and East Turkestan, it is safe to speak about stable diplomatic relations between the Kazakhs and the Oirats. This is due to the presence of both overlapping and mutually exclusive interests and the need to realize them. More detailed information is provided by Mirza Muhammad Haidar Douglat, who describes the Oirat invasions of the Khans of Moghulistan (Mirza Muhammad Khaidar Dulati, 2024).

Indeed, Chinese synchronous sources note the consolidation of the Oirat tribes and the strengthening of their positions in Mongolia and Central Asia in the late XV - early XVI centuries against the background of the weakening of tribal unions in Eastern Mongolia, as well as the emergence and strengthening of the Kazakh Khanate (Pokotilov, 1893). By the beginning of the 16th century, the pastures of the Oirats were sandwiched between the Kazakh Khanate and Eastern Mongolia. The Oirats had to wage stubborn battles with their neighbors, who sought to expand their pastures at the expense of Oirat lands and oust them from the markets of settled countries. Thus, having exhausted the possibilities of advancing to the east, the only way to advance and strengthen the Oirats remained the lands of East Turkestan, the oases of Turfan and Central Asia (Boldyreva, 2014 p. 112).

In addition, a particularly important fact that gave a unique character to the relations between the Kazakh Khanate and Derben-Oirat was the adoption of the title "kagan" by the Oirat ruler, an event noted in Chinese sources (Kukeev, 2008 p. 28). The fall of the Mongol Yuan Dynasty in China may have eliminated the power of the Great Khans in China, but it did not destroy the institution of the Genghisid Khans in Mongolia itself, forcing the Oirats, who had established themselves in Western Mongolia, to recognize nominal dependence on the Genghisids (Mote F.W, 1961). However, as a result of the power struggle between Tokta Buka Khan and the ruler (Taishi) of the Oirats, Esen,

the latter won. In 1453, Esen besieged Karakorum, where Tokta-Buka Khan lived. Most of the tribal leaders of Eastern Mongolia defected to the side of Esen, as the Oirat envoys informed the Chinese emperor in the same year (Pokotilov D, p. 96). However, this situation did not find a positive response among the Kazakh khans and the upper aristocracy integrated into the administrative system. After the death of Esen-taishi, the conflict between the Mongols and the Oirats continued and ended with the formation of the Dzungarian Khanate in 1635.

The history of the relationship between the Dzungars and the Kazakhs in the 16th century acquires a much more complex character. Evidence of this complexity can be found in the history of the Kazakh embassy headed by Kul Mohammed to the tsar of All Russia and Grand Duke of Moscow Fyodor Ivanovich. On January 20, 1594, a documented conversation took place between the Kazakh ambassador and Uraz-Muhammad. Of particular interest is the following passage: "Now your uncle Tsarevich Tevkkel has taken control of the Kazakh Horde, and his brother Tsarevich Shakhmagomet has been placed among the Kalmyks, and they are all migrating together in an alliance, and there is now temporary peace with the Bukhara tsar, and with the Nogais and their descendants," the brothers are at peace, and with the children Tenekhmat and Urusov – neither here nor there" (PGADA. F. Op.1, p. 6). The report refers to a tribe or part of the Oirat tribes that managed to migrate from Western Mongolia in the late 1590s (Zlatkin, 1964 p. 69).

The reasons for the migration of these Oirat feudal lords from Dzungaria can be explained by the socio-economic conditions and the external political situation of the Oirat society of that time. In the historiography of the Soviet era, it was believed that by this time the Oirat society was facing a serious crisis caused by two main factors. Firstly, due to natural population growth, there was a general shortage of pasture areas. Secondly, intra-feudal feuds between the rulers intensified, prompting some Oirats (including Kalmyks, primarily Torgouts, Derbets, Hoshouts, and others) to relocate. These events can be considered as harbingers of the later expansion of Dzungaria, when the tribes of the Torgouts migrated from Altai to Russian territories, and the Khoshouts migrated from the Altai region to the area around Lake Khukhunor, thereby expanding the influence of the Oirats to vast regions of Central Asia. This point of view is shared by N. Bichurinu (Zlatkin, 1964 p. 59).

Results

In general, the analysis of historical sources shows the evolving nature of Kazakh-Oirat relations, which fluctuated between open military operations, diplomatic alliances and trade agreements. The expansion of the Oirats to the West, the strengthening of the power of the Kazakh Khanate, and the growing influence of external empires such as Russia and China have all shaped the political landscape of Central Asia. The Kazakh-Oirat conflicts were caused not only by territorial disputes, but also by broader geopolitical shifts and internal struggles within both the Oirat and Kazakh states.

The Central Asian states and Kazakh rulers faced similar problems. Mahmoud Choros, a contemporary of that era, described this problem in the following words: "... There are more Mongols, as well as their livestock; now they feel cramped in the Kashgar Mountains..." (Shah-Mahmud Churas, 2010). Obviously, when the opportunities to increase their own means of production, that is, fertile pastures, were exhausted, the armed forces were used as the only means of demonstrating power in politics. The Central Asian states and Kazakh rulers faced similar problems. Mahmoud Choros, a contemporary of that era, described this problem in the following words: "... There are more Mongols, as well as their livestock; now they feel cramped in the Kashgar Mountains..." (Shah-Mahmud Churas, 2010). Obviously, when the opportunities to increase their own means of production, that is, fertile pastures, were exhausted, the armed forces were used as the only means of demonstrating power in politics. Moreover, back in the time of Khan Taukel, in the late 1590s, the Kazakh Khanate attempted to oust the Dzungars from the Eastern Semirechye (Zlatkin, 1964, p. 77).

It should be emphasized that the further development of Kazakh-Dzungarian ties is closely linked to the emergence of another "center" of Dzungarian political influence – the migration of some Oirat tribes between the Volga and Ural rivers, who adopted the new self-designation "Kalmyks". On August 20, 1609, the Kalmyks officially recognized their vassalage to tsarist Russia, whil

emphasized that the further development of Kazakh-Dzungarian ties is closely linked to the emergence of another "center" of Dzungarian political influence – the migration of some Oirat tribes between the Volga and Ural rivers, who adopted the new self-designation "Kalmyks". On August 20, 1609, the Kalmyks officially recognized their vassalage to tsarist Russia, while maintaining close ties with their main core in Western Mongolia (Boldyreva, 2014, p0. 114). The creation of their own state education on the Volga dates back to 1633.

Thus, by the beginning of the 17th century, the Kalmyks not only replaced the Nogai factor in the system of relations between the Kazakh Khanate and Russia, but also became a key player in regional international politics. Consequently, both the Kazakh Khanate and the Dzungars considered the possibility of accepting Russian suzerainty to realize their own interests in the region.

The aggravation of relations between the Dzungarian avation of relations between the Dzungarian and Kazakh khanates occurred in the second half of the 17th century. The essential difference lies in the fact that before 1635, the Kazakhs faced disparate Oirat tribes, whereas after their weakening they faced a single Dzungarian state, which became even stronger after the reforms of Khan Batu Taiji (Zlatkin, 1964, p. 111). Interestingly, according to the reports of the Astrakhan governor I. According to Repin, the authority and power of KAccording to Repin, the authority and power of Khan Batu Taiji reached such heights that there are documented appeals from him to the merchants (that is, the Kalmyks) demanding that they be resettled back to Dzungaria. Conversely, at the beginning of the 17th century, centrifugal tendencies were observed in the Kazakh Khanate. During the reign of Yessim Khan (1598-1628), Sultan Tursun consolidated his position

In an attempt to balance the growing power of the sultans, Yessim Khan introduced a new set of laws, the "Old Way of Khan Yessim", aimed at strengthening the judicial apparatus (Kazybek Bi) (Sanchirov, 2010). Conversely, within Mongolia and under direct pressure from the Dzungarian leadership, most of the laws of the "Great Code" were created with the aim of codifying customary law in the interests of the feudal elite and legally consolidating the existing feudal socio-economic relations between the Mongols and the Oirats (Shah-Mahmud Churas, 2010).

The aggravation of relations between the Oirats and the Kazakhs is recorded in synchronous Russian sources. Several important and intriguing events describe the complexity of relations not only between Kazakhs and Dzungars, but also between many actors in the region at the beginning of the 17th century, which are extremely important to consider in this context.

The first event recorded in Russian sources is related to contacts between the "vassal of the Bukhara Khan", the self-proclaimed Khan Tursin, and the Dzungars: "The envoy of the Khan of Bukhara sent his envoys to the Kalmyk Taish with the following purpose: merchants of the Khan of Bukhara go to Russian cities with goods and your Kalmyks beat and rob the merchants of Bukhara on the road... Otherwise, I will send my warriors to you." (Moiseev, 1991) Tursyn Khan's threat was not fulfilled, and soon he took a hostile position towards the Khan of Bukhara, later teaming up with Yesim Khan against Bukhara.

The second important passage from Russian documents not only points to the existing conflict points between the Oirats and Kazakhs in the steppe, but also to the fact that at the beginning of the 17th century, the close diplomatic relations of the Kazakh rulers could be demonstrated by several documented cases described in the works of I. Ya. Zlatkin and other authors like V.A. Moiseev. "And Altyn Khan joined forces with the Kazakh land, and the Kazakh people joined forces with the Nogais (against the Oirats)... they expect that the Kazakh hordes will soon attack the Oirats from their side" (TsGADA, f.Zyungarskie, 1620). It can be concluded that the Oirats posed a significant threat to the possessions of both the Nogai and Kazakh aristocracy, as well as to the East Mongolian tribes, which, with rare exceptions, retained the hereditary power of the Genghisid princes, one of whom was Altyn Khan. This position is confirmed by the words of the Tobolsk merchant Mukhtar Avzheyev.: "The Mughals settled together with the Kazakh horde and the great Kyrgyz" (TsGADA, f.Sibirskii prikaz,d.6). This letter dates back to 1625. As a result of the formation of the anti-Oirat coalition in the 1620s and 1630s, the Oirat tribes were increasingly forced to relocate to the borders of the Russian state, which was actively reported in official Russian correspondence. However, this situation has changed dramatically due to the internal Jungar conflicts, which, however, ended with the coming to

power of Batu Khuntaiji and the intensification of the struggle between Yesim Khan and Sultan Tursin.

During the reign of Batu Khuntaiji, a number of military conflicts and major battles took place, including the legendary Battle of Orbulak in 1643, also described in Russian sources by Ambassador G. Ilyin: "And Yangir went to meet Taishi with an army, and there were 600 troops with Yangir" (Zlatkin, 1964, p. 129). However, in addition to the well-known story of Zhangir Khan's victory, this passage is interesting for another reason – it contains the intentions of the Oirats to continue their campaigns further: "... and in the spring the Taishi want to go to war against them, Yangir and Yalantusha" (Moiseev V.A, 1991 p. 139). Only the death of Batu Khuntaiji, followed by a dynastic struggle between his 11 successors for the throne, gave the Kazakh Khanate a temporary respite. In addition, the defeat of Altyn Khan in the war of the East Mongol hearth and the further consolidation of the tribes around the Oirat union and the descendants of Batu Khuntaiji, who assumed the title of the Fifth Dalai Lama, also marked the beginning of a future catastrophe in Dzungaria by another nomadic people, the Manchus, who founded their own dynasty in China in 1644 (Zlatkin, 1964 p. 155). Moreover, the situation became even more acute with the inclusion of some Mongol Khalkha tribes and the Khalkha region itself into the Qing Empire. The looming threat from the Qing Empire required action, and in 1688 the first series of hostilities between the Dzungar Khanate and the Qing Empire began. It is worth noting that due to the growing Chinese threat to the Dzungarian state and the concentration of political attention of the Kazakh khans on the Sibanids in connection with the intensified struggle for the Syrdarya cities, this led to a temporary easing of the conflict, but not to peace. Presumably, already in the early years of the reign of Khan Tauke, the eastern theater was considered as secondary, and diplomatic efforts were focused on finding allies specifically in the southern, Bukhara direction.

Existing sources report the activation of embassies in Moscow and attempts to establish diplomatic relations with Safavid Iran and the Mughal Empire in India (Atygaev, 2015). The main goal of Tauke Khan's diplomacy until the middle of the 18th century was to find allies against the Shibanids and Bukharians, but not against the Oirats. The situation has worsened in direct connection with the events in East Turkestan and Mongolia. One can talk about the development of such diplomacy by analyzing Russian diplomatic sources. Former Russian envoys to Turkestan recorded the intriguing words of the khan "Tauke": "Which of the Turkic sultans or the Kizilbash shahs is greater than him, Tauke Khan"? The court of Tauke Khan was well informed about the key events in the Safavid states and India only through regular correspondence and the exchange of embassies. In general, positioning oneself as an equal ruler with the strongest players in the Eurasian space may indicate the presence of strength and ways to project power in the region.

However, before continuing to consider the relations between Kazakhs and Oirats at the beginning of the 18th century, it is necessary to return to Oirat affairs. The defeat and death of Galdan Boshoktu Khan in 1697 marked the end of the armed struggle of the Oirats for the Khalkha region, which came under the control of the Chinese Qing Dynasty. However, to the credit of the deceased, Chinese sources directly point to the victories of the third Khanate. Yuan Ye personally reflects on the defeated enemy, listing among the conquered and defeated lands and cities "Turfan, Sairam, Khasak, Bukhara and Samarqan" (Zlatkin, 1964, p. 208). The Oirats managed to free up the forces occupied by the war and send them to solve problems in the Kazakh direction, even with the help of Tsevan-Rabdan, the nephew of the deceased Galdan Boshoktu (Gumilev, 1992 p. 105).

Of course, the conflicts between the Kazakhs and the Oirats at the end of the 17th century did not end, although, despite their secondary nature for the Oirats, they were successful. In addition, relations with the Oirats became even more complicated due to the active strengthening of the western center of Oirat influence, namely the strengthening of the Kalmyk ruler Ayuki, who assumed the title of "khan" in 1690. Interestingly, this title was adopted from the Dalai Lama and clearly agreed with the "great Oirats" in the east (Istoriya Kazakhstana, 2024 p. 104).

However, attention should be paid to another important change in the policy of the Dzungarian Khanate after the death of Galdan Boshoktu. In his work, I. Ya. Zlatkin gives the following interpretation of events: Galdan Boshoktu was the uncle of Tsevan-Rabdan. During the first war with

the Manchus, Galdan Boshoktu lost power due to an uprising and the loss of operational logistics and sources of replenishment, which came under the control of Tsevan-Rabdan. The latter, having come to power, made peace with the Qing Dynasty and, in fact, resigned himself to the loss of the Khalkha region, but focused his attention on the west and Tibet. The latter was conquered in September 1717 (Zlatkin, 1964 p. 225). However, this event could not go unnoticed by China, which could not allow the Dzungars to control the most important ideological center of Lamaism and began new military operations in 1719-1720. Is it worth mentioning that the Kazakh feudal lords tried to take advantage of this turn of events and regain the regions of Semirechye and Eastern Kazakhstan in 1719 (Istoriya Kazakhstana, 2024 p. 104, p. 105). The future catastrophe in the history of the Kazakh people will occur during the war between China and the Dzungarian Khanate. In 1722/23, military operations in Tibet ended with the death of the Qin Kangxi Emperor.

Realizing the danger posed by the Dzungarian Khanate at the beginning of the 18th century, the Kazakhs sought an alliance with Russia to fight the Oirats. The Oirats themselves provided a convenient pretext for such negotiations: Russia considered unacceptable the very possibility of the appearance of a "Turkic-Mongolian" entity on its southern borders. The strengthening of the Kazakhs or Dzungars was considered unacceptable (Moiseev, 1991 p. 41). Moreover, during Buchholz's expedition to Southern Siberia and the Irtysh, fierce resistance from Oirat detachments was encountered. In addition, territorial disputes and issues related to taxation of various tribes led to the emergence of a long chain of diplomatic relations between Tsevan-Rabdan and the Siberian governor Prince Gagarin. Seeing an opportunity to capitalize on the strained relations between the Oirats and the Russians, the Kazakh feudal lords tried to form an alliance with Russia. Russian sources document the arrival of Kazakh ambassadors to Prince Gagarin, who expressed themselves as follows: "If the Khan and the entire Kazakh horde wish to be at peace with His Majesty's people or to fight only with the Kalmyk ruler Kontoi... then the Khan and the entire Kazakh horde, numbering twenty or more people, "thirty thousand will always be ready" (Zlatkin, 1964 p. 226). However, Russia did not agree to such agreements, demonstrating its attempt to maintain a neutral position, skillfully playing to the interests of both sides. Moreover, after 1723, the Kalmyk Khan Ayuka, wishing to take part in the new expansion of the Dzungars and protect himself from the retaliatory actions of the Kazakh and Karakalpak troops led by Khan Abulkhair, actively turned to Russia for help. This fact is recorded in an official letter dated December 12, 1723 (Istoriya Kazakhstana, 2024 p. 104, p. 107).

Conclusion

Thus, it can be concluded that Kazakh-Dzungarian relations cannot be considered in isolation from the political and economic factors in Central Asia. The struggle between the two states spanned a long historical period, the active phase of which occurred at the beginning of the XVI century and lasted until the end of the reign of Galdan Tseren. Relations between Kazakhs and Oirats developed unevenly, going through periods of both strengthening and weakening of the two states during the XVI-XVII centuries.

These relationships were complex and varied, including open military conflicts, diplomatic maneuvers, alliances, and trade agreements. Both sides sought to maintain and strengthen their influence in the region, influencing their domestic politics and economic development. Mutual raids, military campaigns, and political intrigues were an integral part of their interaction, having a significant impact on the lives of the peoples inhabiting Central Asia.

The political ambitions and economic interests of the Kazakhs and the Dzungars often clashed, which led to periodic tensions and lull in their relations. These relations were also influenced by external factors, such as the influence of neighboring states and empires, which sought to use the conflict to their own advantage. Thus, Kazakh-Dzungarian relations represent a complex and multi-layered process reflecting the dynamics of political and economic changes in Central Asia during this historical period.

Kazakh-Oirat relations during the XV-XVII centuries were characterized by a complex combination of military conflicts, diplomatic maneuvers and changing alliances. Although the Kazakh Khanate and the Oirat tribes initially had common interests, their rivalry intensified as both

sides sought to control key territories and resources in Central Asia. These conflicts, along with the influence of neighboring settled States, laid the foundation for a dynamic and turbulent period in the history of Central Asia. The developing relations between these two nomadic powers reflect the broader historical processes that shaped the political and economic landscape of Eurasia in that era.

References

- Gumilev, L. N. Drevnyaya Rus' i Velikaya Step' [Ancient Rus' and the Great Steppe]. Moscow: Mysl, 1992. - 544 p.
- Gumilev, L. N. Ot Rusi k Rossii [From Rus' to Russia]. Moscow: Ekslibris-Press, 1992. - 512 p.
- Boldyreva, O. N. O probleme vzaimootnosheniy Dzhungarskogo i Kazakhskogo khanstv i ob ikh poddanstve russkomu gosudarstvu. Tomsk, Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta, 2014, No. 379, pp. 112-114.
- Zlatkin, I. Ya. Istoriya Dzhungarskogo khanstva (1635-1758) [History of the Dzungar Khanate (1635-1758)]. Moscow: Nauka, 1964.
- Feoktistov, A. L. Russkie, kazakhi i Altai [Russians, Kazakhs, and Altai]. Moscow: Alfa i Omega, 1992.
- Kukeev, D. G. Kommentirovannyi perevod 328 tszuanov «Min shi. Oyraty» [Annotated Translation of 328 Quatrains «Min shi. Oirats»]. Vestnik Kalmytskogo instituta gumanitarnykh issledovaniy RAN, 2008, No. 2, pp. 24-31.
- Mirza Muhammad Khaidar Dulati. Tarikh-i Rashidi. Vostochnaya literatura. URL: https://www.vostlit.info/Texts/rus14/Tarich_Rashidi_II/frametext.htm (accessed: June 23, 2024).
- Pokotilov, D. Istoriya vostochnykh mongolov v period dinastii Min [History of the Eastern Mongols during the Ming Dynasty]. St. Petersburg: Tipografiya imperatorskoi akademii nauk, 1893. - 242 p.
- Mote, F. W. The Rise of the Ming Dynasty, 1330-1367. Harvard Journal of Asiatic Studies, 1961, Vol. 20, No. 1/2, pp. 232-288. URL: https://www.jstor.org/stable/603353?read-now=1&seq=2#page_scan_tab_contents (accessed: June 23, 2024).
- RGADA. f.122. Op.1. d.2.
- Shah-Mahmud Churas. Khronika [Chronicle]. Critical text, translation, comments, research, and indexes by O. F. Akimushkin. 2nd ed. St. Petersburg: Peterburgskoe lingvisticheskoe obshchestvo, 2010. - 496 p.
- Istoriya Kazakhstana s drevneishikh vremen do nashikh dnei. T. 3. Almaty: Institut etnografii im. Ch.Ch. Valikhanova, 2024. - 768 p.
- Sanchirov, V. P. Istoricheskoe znachenie Dzhungarskogo s'ezda mongolskikh i oyratskikh knyazei 1640 g. Vestnik Kalmytskogo instituta gumanitarnykh issledovaniy RAN, 2008, No. 2, pp. 15-21.
- Moiseev V.A. Dzungar Khanate and Kazakhs (XVII-XVIII centuries). Alma-Ata, 1991, 238 pp. TsGADA, f. Zyungarskie dela, op.113, 1620 g., d.1, l.10.
- TsGADA, f. Sibirskii prikaz, d.6, l.94-95 ob.
- Atygaev, N. A. Kazakhskoe khanstvo v sisteme mezhdunarodnykh otnoshenii Evrazii. Mir bol'shogo Altaya, 2015, No. 1(3), pp. 201-212.

Б. Габдулина¹, А. Сунчалиев², А. Балтабаева³
Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан^{1,2}
Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан³

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ МЕН ЖОҢҒАР ХАНДЫҒЫ АРАСЫНДАҒЫ ҚАТЫНАСТАР

Андатпа. Бұл мақалада XVII–XVIII ғасырлардағы Орталық Азия аумағында өмір сүрген Қазақ және Жоңғар хандықтары арасындағы тарихи қатынастардың мазмұны мен сипаты жан-жақты

талданады. Аталған дәуір аймақтың саяси тарихындағы аса маңызды және күрделі кезеңдердің бірі болып саналады. Себебі дәл осы уақытта Қазақ және Жоңғар мемлекеттері Ішкі Азиядағы геосаяси тепе-теңдік пен аймақтық қауіпсіздіктің қалыптасуында шешуші рөл атқарды. Зерттеуде екі хандық арасындағы өзара қатынастардың саяси, әскери, экономикалық және мәдени бағыттары қарастырылып, олардың дамуы мен өзгеру динамикасына ерекше назар аударылады.

Мақалада Қазақ және Жоңғар билеушілері арасындағы дипломатиялық қатынастардың қалыптасуы, әскери қақтығыстар мен бейбіт келісімдердің себептері мен салдарлары талданады. Сонымен қатар, сауда байланыстары, шекаралық өңірлердегі өзара ықпалдастық және мәдени-рухани алмасулардың рөлі көрсетіледі. Бұл зерттеу тек соғыс пен жаугершілік тарихын ғана емес, сонымен бірге екі халық арасындағы өркениеттік және мәдени өзара байланыстарды да қамтиды.

Авторлар архивтік материалдар мен заманауи ғылыми еңбектерге сүйене отырып, Қазақ–Жоңғар қатынастарының күрделі әрі өзара тәуелді сипатын ашып көрсетеді. Деректерді жүйелеу мен тарихи материалдарды талдау арқылы зерттеу жұмысы бұрынғы тарихнамаларда жеткілікті қамтылмаған мәселелерді толықтыруға бағытталған. Мақала нәтижелері XVII–XVIII ғасырлардағы Ішкі Азиядағы мемлекетаралық қатынастардың мәнін терең түсінуге және аймақтық саясаттың ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы, Жоңғар хандығы, Орта Азия, дипломатия, әскери тарих, мәдени алмасу.

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «XV ғасырдың екінші жартысы – XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақ хандығы: этносаяси тарих және сыртқы саясат» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR21882223). Орындаушы ұйым – Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «Жошы ұлысын зерттеу ғылыми институты» шаруашылық жүргізу құқығындағы республикалық мемлекеттік кәсіпорны.

Б. Габдулина¹, А. Сунчалиев², А. Балтабаева³

^{1,2} ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Қазақстан

³ Университет Шакарима Семей, Қазақстан

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ КАЗАХСКОГО И ДЖУНГАРСКОГО ХАНСТВА

Аннотация. В данной статье рассматриваются исторические отношения между Казахским и Джунгарским ханствами в Центральной Азии в XVII–XVIII веках. Этот период являлся важным этапом политического развития региона, поскольку оба ханства сыграли ключевую роль в формировании геополитического баланса сил во Внутренней Азии. В исследовании анализируются политические, военные, экономические и культурные аспекты их взаимодействия с акцентом на динамику конфликтов, сотрудничества и трансформации.

В работе рассматривается процесс установления дипломатических связей между казахскими и джунгарскими правителями, а также причины и последствия военных столкновений и мирных переговоров. Особое внимание уделено торговым отношениям, приграничному сотрудничеству и культурным обменам, оказавшим влияние на развитие обоих государств. В этом контексте статья акцентирует внимание не только на войнах и соперничестве, но и на цивилизационном и культурном значении данных отношений для региональной истории.

Опираясь на архивные материалы и современные научные исследования, авторы подчеркивают сложный и взаимозависимый характер казахско-джунгарских отношений. Систематизация документальных источников способствует восполнению историографических пробелов и расширяет академическое понимание межгосударственных отношений во Внутренней Азии XVII–XVIII веков. Полученные результаты позволяют по-новому осмыслить

историческую роль Казахского и Джунгарского ханств в формировании политического ландшафта региона.

Ключевые слова: Казахское ханство, Джунгарское ханство, Средняя Азия, дипломатия, военная история, культурный обмен.

Благодарность. Статья выполнена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на тему: «Казахское ханство во второй половине XV – первой половине XVIII веков: этнополитическая история и внешняя политика» (индивидуальный регистрационный номер: BR21882223). Исполнительная организация — РГП на ПХВ «Научный институт по изучению Улуса Джучи» Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Әдебиеттер тізімі

Гумилев, Л. Н. *Древняя Русь и Великая Степь* (Көне Русь және Ұлы Дала). Мәскеу: Мысль, 1992, 544 б.

Гумилев, Л. Н. *От Руси к России* (Русьтен Ресейге). Мәскеу: Экслибрис-Пресс, 1992, 512 б.

Болдырева, О. Н. «Жоңғар және Қазақ хандықтарының өзара қатынастары және олардың Ресей мемлекетінің қол астына өтуі мәселесі туралы». *Томск мемлекеттік университетінің хабаршысы*, № 379 (2014): 112–114. Томск.

Златкин, И. Я. *История Джунгарского ханства (1635–1758)* (Жоңғар хандығының тарихы (1635–1758)). Мәскеу: Наука, 1964.

Феокистов, А. Л. *Русские, казахи и Алтай* (Орыстар, қазақтар және Алтай). Мәскеу: Альфа и Омега, 1992.

Күкеев, Д. Г. «328 цзуаньнан тұратын Мин ши. Ойраттар шығармасының түсіндірмелі аудармасы». *РФА Қалмақ гуманитарлық зерттеулер институтының хабаршысы*, № 2 (2008): 24–31.

Мирза Мұхаммед Хайдар Дулати. *Тарих-и Рашиди*. Шығыс әдебиеті. URL: https://www.vostlit.info/Texts/rus14/Tarich_Rashidi_II/frametext.htm (қол жеткізілген күні: 23 маусым 2024 ж.).

Покотилов, Д. *История восточных монголов в период династии Мин* (Мин әулеті кезіндегі шығыс моңғолдардың тарихы). Санкт-Петербург: Императорлық ғылым академиясының баспаханасы, 1893, 242 б.

Моте, Ф. У. “*The Rise of the Ming Dynasty, 1330–1367.*” *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 20, № 1/2 (1961): 232–288. URL: https://www.jstor.org/stable/603353?read-now=1&seq=2#page_scan_tab_contents (қол жеткізілген күні: 23 маусым 2024 ж.).

Ресей мемлекеттік көне актілер мұрағаты (РГАДА). Қ. 122. Т. 1. Іс. 2.

Шах-Махмуд Чурас. *Хроника* (Шежіре). Сын мәтін, аударма, түсініктеме, зерттеу және көрсеткіштер / құраст. О. Ф. Акимешкин. 2-басылым. Санкт-Петербург: Петербург лингвистикалық қоғамы, 2010, 496 б.

Қазақстан тарихы ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейін. 3-т. Алматы: Ш.Ш. Уәлиханов атындағы этнография институты, 2024, 768 б.

Санчилов, В. П. «1640 ж. жоңғар князьдері мен моңғол князьдерінің құрылтайының тарихи маңызы». *РФА Қалмақ гуманитарлық зерттеулер институтының хабаршысы*, № 2 (2008): 15–21.

Моисеев, В. А. *Джунгарское ханство и казахи (XVII–XVIII вв.)* (Жоңғар хандығы және қазақтар (XVII–XVIII ғғ.)). Алматы, 1991, 238 б.

Орталық мемлекеттік көне актілер мұрағаты (ЦГАДА). Жоңғар істері қоры, тізбе 113, 1620 ж., іс 1, жап. 10.

Орталық мемлекеттік көне актілер мұрағаты (ЦГАДА). Сібір бұйрығы қоры, іс 6, жап. 94–95 арт.

Атығаев, Н. А. «Қазақ хандығы Еуразия халықаралық қатынастар жүйесінде». *Ұлы Алтай әлемі*, № 1(3) (2015): 201–212.

Авторлар туралы мәлімет

Габдулина Бағыш Ахметқызы – Л. Н.Гумилев атындағы ЕҰУ профессоры, т.ғ.к. Астана, Қазақстан

Сунчалиев Асхат Маратулы – Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ «Саясаттану» БББ 2 курс магистранты, Астана, Қазақстан

Балтабаева Айзада Дәлелқызы – “Шәкәрім университеті” КеАҚ, “Тарих” БББ 1 курс докторанты, Семей қаласы, Қазақстан

Сведения об авторе

Габдулина Бағыш Ахметовна – к.и.н., профессор ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан, *Сунчалиев Асхат Маратулы* – магистрант 2 курса ОП «Политология» ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Балтабаева Айзада Дәлелқызы – НАО «Университет имени Шакарима», докторант 1 курса образовательной программы «История», Семей, Казахстан

Авторлардың үлесі

Бағыш А. Габдулина – зерттеудің жалпы тұжырымдамасы мен құрылымын әзірледі, оның теориялық-әдіснамалық негіздерін айқындады, нәтижелерді талқылауға және түсіндіруге қатысты, деректерді қорытып, қорытынды тұжырымдар мен мақаланың соңғы нұсқасын дайындады.

Асхат М. Сунчалиев – мұрағаттық және статистикалық материалдарды жинап, жүйеледі, тарихнамалық және деректанулық талдау жүргізді, талдамалық кестелерді әзірлеп, библиографиялық тізімді ресімдеді.

Айзада Д. Балтабаева – мақаланың құрылымы мен композициясын айқындады, сондай-ақ оны ресімдеуге және белгіленген талаптарға сәйкестендіруге үлес қосты.

Вклад авторов

Бағыш А. Габдулина – разработала общую концепцию и структуру исследования, определила его теоретико-методологические основы, приняла участие в обсуждении и интерпретации результатов, осуществила обобщение данных, а также подготовила заключительные выводы и окончательную редакцию статьи.

Асхат М. Сунчалиев – провёл сбор и систематизацию архивных и статистических материалов, осуществил историографический и источниковедческий анализ, подготовил аналитические таблицы и оформил библиографический список.

Айзада Д. Балтабаева – определила структуру и композицию статьи, а также оказала содействие в её оформлении и приведении в соответствие с установленными требованиями.

Information about the authors

Gabdulina Bagysh Akhmetovna – Candidate of Historical Sciences, professor of Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Sunchaliev Askhat Maratuly – 2 st year master's student in the specialty «Political Science» of Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Aizada Dalelkyzy Baltabayeva – 1st-year PhD student of the educational program "History", Non-Profit Joint Stock Company “Shakarim University”, Semey, Kazakhstan

Author contributions

Bagysh A. Gabdulina – developed the overall concept and structure of the study, defined its theoretical and methodological foundations, participated in the discussion and interpretation of the results, summarized the data, and prepared the final conclusions and the final version of the article.

Askhat M. Sunchaliev – collected and systematized archival and statistical materials, carried out historiographical and source analysis, prepared analytical tables, and compiled the bibliography.

Aizada D. Baltabayeva – determined the structure and composition of the article and contributed to its formatting and alignment with the established requirements.

ҒТАХР 03.20.00

XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН АЙМАҒЫНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ЖӘНЕ ОҚУ-АҒARTУ САЛАЛАРЫНЫҢ АЛҒЫШАРТТАРЫ МЕН ДАМУЫ

К. Болатова

Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан Республикасы

<https://orcid.org/0000-0001-8235-8484>

e-mail: Kalamkas_17_81@mail.ru

Андатпа. Мақалада XIX ғасырдың екінші жартысындағы Шығыс Қазақстандағы білім беру және оқу-ағарту ісінің қалыптасуы мен даму ерекшеліктері жан-жақты қарастырылады. Аталған кезеңде аймақта орын алған әлеуметтік-экономикалық өзгерістер, патша өкіметінің отарлық саясаты, сонымен бірге жергілікті халықтың мәдени және рухани сұраныстары оқу-ағарту жүйесінің алғышарттарын айқындады. Зерттеуде алғашқы мектептердің ашылу барысы, олардың құрылымдық ұйымдастырылуы, оқу бағдарламалары мен тәрбие жүйесі талданады. Сонымен қатар мектептер мен медреселердегі оқыту әдістері, мұғалімдердің дайындығы мен қоғамдағы мәртебесі көрсетіледі. Дәстүрлі өмір салты мен ағартушылық идеялардың ықпалы негізінде білім мазмұнының жаңаруы және екі мәдениеттің өзара әсері айқындалады. Оқу орындарының аймақтың әлеуметтік-мәдени өміріндегі рөлі, олардың ұлттық сана-сезімнің өсуіне, қоғамның рухани жаңаруына және мәдени интеграцияға тигізген ықпалы ерекше назарға алынған. Мақалада тарихи-сипаттамалық, салыстырмалы-аналитикалық және архивтік деректерге сүйенген әдістер қолданылып, нақты құжаттар мен басылымдар арқылы жүйелі талдау жүргізілді. Қорытындысында бұл кезеңдегі білім беру ісі халықтың ағартушылық ұмтылыстарын күшейтіп, ұлттық білім беру дәстүрлерінің орнығуына, жергілікті интеллигенцияның қалыптасуына және аймақтың мәдени дамуына негіз қалады деген тұжырымға қол жеткізілді. Зерттеу бұдан бөлек білім ұғымының эволюциясын, әйелдердің оқу процесіне тартылу деңгейін, бос уақыттағы оқыту тәжірибелерінің қалыптасуын және қоғамдық ағартушылық қозғалыстардың даму бағыттарын да ғылыми тұрғыда талдайды, соның нәтижесінде аймақтық ағартушылық тәжірибенің жалпыұлттық ағартушылық үдерістермен өзара байланысы мен тарихи сабақтастығы айқындалады.

Түйін сөздер: Шығыс Қазақстан; Халық Ағарту; білім беру; патшалық Ресей; зерттеуші; губернатор; бастауыш мектептер; гимназия; приходтық училище; кітапхана; ұлт зиялылары.

Кіріспе

XIX ғасырдың екінші жартысындағы Шығыс Қазақстан аймағындағы білім беру мен ағарту ісін сипаттауда жалпы осы кезеңге дейінгі аймақтағы халықтың білім деңгейінің қалптасу жайын, негізін теориялық тұрғыдан зерттеудің маңызы өте зор. Осы мәселе жөнінде XVI-XVII ғғ. Сібірдегі білім беру жайын сипаттай отырып, белгілі Сібір зерттеушісі Н.М. Ядренцев бұл дәуірді «толық надандық кезеңі»- деп суреттейді. Осы кезеңде Қазақстанның Шығыс аймағында көзі ашық, орысша сауаты бар адамдар тек ресми қызметкерлер арасында ғана басым болды. Тек Қазақстан толғымен Ресей бодандығын қабылдағаннан кейін ғана XVIII ғ. бас кезеңінен бастап орыс білімі мен танымы Қазақстанның Шығыс аймағына қарай аяқ басты.

XIX ғасырдың бас кезеңіндегі Қазақстан тарихына көз жүгіртсек, екі түрлі үлкен кезеңдік ерекшеліктерді көреміз. Бірінші кезең - қазақтың білімі өз ішінде қайнап жатқан уақыт. Ресей тек отарлау мақсатын көздеп, шекарасын нығайтумен айналысты. Алғашқы кезеңдегі отарлаушылардың өздері бағындарған өлкесін мәдени игеруге, оқу білім нұрын шашуға ниеті де, мүмкіндігі де, әрі деңгейі де болған жоқ. Сондай-ақ, бұл кезеңде қазақ халқының білім сапасы мен оқу-сауаттылығы да жоғары болды деп айта алмаймыз.

XIX ғ. басында қазақ елі ішінде тыныштық орнап, ішкі Ресей өлкесінен, Сібір мен Еділ бойынан сауатты адамдар қазақ даласына келе бастады. Ресей үкіметі де көшпелілер арасынан сыр тарту үшін орысқа берілген моллаларды Қазақстанның шығыс аймағына жиі жіберді.

XIX ғ. басынан ашыла бастаған шіркеу жанындағы мектептерде мұғалімдер қызметін атқарған дьяктар мен отставкадағы солдаттардың шала сауатты болуы себепті аталмыш мектептер сапалы білім бере алмады. Сонымен, аймаққа білім беру негізін қалыптастыруда XIX ғасырдың екінші жартысындағы Батыс Сібір өлкесінің әкімшілік орталығы Омбы қаласында ашылған оқу орындарының маңызы өте зор болды.

XIX ғасырдың бірінші ширегінде қазақ өлкесінде тағы да бірнеше оқу орындары ашылды. Атап айтқанда, 1850 жылғы 22-ші тамызда Орынбор қаласында алғаш рет жеті жылдық қазақ мектебі ашылды. Оның мақсаты ауылдарда келешекте ашылатын мектептер үшін мұғалімдер дайындау болды. Мектепте орыс, қазақ, татар тілдері, арифметика, география, тарих пәндері оқытылды. Аталған мектепті Ы.Алтынсарин үздік бағаға бітірді. Мектеп өзі жұмыс атқарған 19 жылдың ішінде 48 адамға мұғалімдік мамандық берді. Олардың көпшілігі кейіннен өз мамандықтары бойынша қызмет атқарды.

Оқу-ағарту саласындағы біршама ілгерілеушілік 1860 жылғы реформалармен тығыз байланысты болды. Ресейдің орталығында басталған бұл игі өзгерістер 70 жылдары қазақ жеріне де жетті. Ақмола, Семей, Торғай облыстарында ондағы бастауыш мектептер ашылып, гимназиялар ашуға дайындық жүрді.

XIX ғасырдың II жартысында Шығыс Қазақстан өңірінде мектептермен қатар кітапханалар, оқу үйлері, жеке мамандықтар бойынша бірнеше оқу мекемелері пайда болды. 1863 жылдан бастап Қазақстанның Шығысындағы ірі қалаларында қыздар гимназиялары ашыла бастады (Ядренцев Н.М., 1892.).

XIX ғасырдың екінші жартысындағы зерттеушілер еңбектерінде «... азды-көпті білімі бар әскерилер, аз пайыз болса да білімді бюрократ шенеуніктер сауатты тап болып есептелетін, бірақ бұқара халықтың жалпы сауаттылық деңгейі өте төмен болатын » деген ақпараттар әсіресе Қазақстанның Шығыс өңірі жөнінде көптеп жазылды.

Осы кезеңде оқу-ағартудағы патшалық Ресей саясатының білім саласындағы бастамасы ретінде Қазақстанның шығыс аймағында да алғашқы мектептер ашылып, жұмыс істей бастады. Осы тұрғыда жыл сайын 500 рубльден қаржы бөлініп отыру жоспарланды. Алайда бұл жарлық барлық аймақта түгелдей дерлік жүзеге аспады. Мектеп ашу мақсатындағы патшалық Ресей тарапынан жүргізілген бастаманың жалғасы ретінде осы жылдары Омбы қаласында жалғыз орталық қырғыз мектебі ашылып, оған генерал- губернатордың жарлығымен Сібір қырғыздары және Семей облысынан жиырма бала мемлекет есебінен

қабылданатын болды. Сонымен қатар, өз ерікімен келіп оқитын оқушылар үшін оқу құралдарын алуға жылына әрқайсысына 5 рубльден қаржы бөлінді. Осы оқу орынын бітірген жекелеген оқушылардың Омбы әскери гимназиясына түсуіне бірнеше орын белгіленді. Әскери гимназияда 1846-1865 жылдары осы өңірмен шекаралас «Шығыс аймақтан 13 қазақ баласы оқыды», - деп көрсетілген қырғыз даласындағы мектептер туралы берілген комиссия төрағасы Ф.Гирстың хабарламасында (Ядринцев Н.М., 1892.).

1854 жылы 1 қазанда Семей облысының салтанатты ашылуы болды. Семей жаңадан құрылған облыстық қалаға айналып, Ресей империясы құрамындағы ең үлкен облыс болды. Семей қаласында 1863 жылы екі оқу орны, соның ішінде бір уездік училище және оның жанында қыздар мектебі, сонымен қатар 2 шіркеу-приходтық училище, 14 казак және 9 жекеменшік татар мектебі болды.

XIX ғ. 60-жылдары Ресей өкіметі Қазақстандағы Халық Ағарту жүйесі жөнінде бірнеше реформалар жариялайды. Мәселен 1867-1868 жылдардағы реформаның жобасын дайындау үшін, зерттеу жұмысын жүргізуге арналған «Дала комиссиясы» атты комиссия құрылды. Бұл комиссия өз жұмысы барысында негізінен екі нәрсеге ерекше көңіл бөледі. Оның біріншісі, қазақтардың бәрін бірыңғай билеп-төстеудің жаңаша жүйесі болып табылған «Жаңа низам» деп аталған Ережені 1867 жылдан бастап өмірге енгізу болса, ал екіншісі, қазақтарды келешекте православие дініне ендіру арқылы орыстандыру саясатын жүзеге асыруды көздеді. Содан соң іле-шала 1870 ж. 26 наурызда Халық Ағарту министрлігі ұлттық мектептер туралы бірінші рет заң қабылдайды. Бұл заңда Н.И. Ильминский жүйесі басшылыққа алынады. Аталмыш жүйе ең алдымен, Қазақстандағы халық ағарту ісін орыстандыру және миссионерлік бағыттарда жүргізуді көздейді.

1868 ж. 21-ші қазанындағы Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстарындағы басқару туралы Ережеге сәйкес барлық ұлт өкілдері үшін әрбір уездік басқармада мектеп ашу мәселесі ескерілді. Бұл мектептерді қазына қаржыландыратын болды және мектеп бағдарламаларын халық ағарту министрлігімен келісе отырып, генерал-губернаторлар бекітіп отырған.

Ресей бодандығын толықтай қабылдағаннан кейін жалпы қазақ жерінде, атап айтқанда, Шығыс аймағында орыс тілді мектептерді ашудың негізгі екі мақсаты болды: біріншіден, жергілікті орыс тұрғындарын сауаттандыру болса, екіншіден, патша үкіметіне жергілікті халықтың әдет-ғұрпын, тілін білетін адамдар қажет болды. Патша үкіметі Қазақстанда өзінің қанаушылық және әлеуметтік аппараттарына жұмыс істейтін азаматтарға мұқтаж болды. Сондай-ақ, мектептер ашудың тағы бір қажеттілігі шаруашылық мақсат үшін қажет болды. Тұрғындар балалары қажетті орысша білім алмай қарапайым жұмыстарды атқаруға ұсыныс білдіре алмайтын еді.

Шығыс аймақтағы Патшалық Ресей бақылауындағы XIX ғасырдың 60-70-ші жылдарында мектептерде негізінен сауатты хатшылар дайындау, тағы да басқа қызметтер жұмысында күнделікті шаруашылық байланысты қажеттіліктерді жүзеге асыру мақсатында қазақ балаларына хат таныту қажеттілігі туындады. Алғашқы кезеңде аймақта мектептер ашылғанымен, олар қаржы мен кадрлардың жетіспеуінен жабылып отырған. Тек 1868 жылғы және 1875 жылғы мектеп реформалары негізінде қазақтарды Омбы мұғалімдер семинариясына оқытуға жіберілгеннен кейін, ауылдық және станициялық мектептер саны облыста біртіндеп өсті. Семей қаласындағы әйелдер мектебі 1864 жылы уездік училище жанынан қайта ұйымдастырылып, 2 разрядты әйелдер училищесі болып аталды. 1871-ші жылдан кейін гимназия деңгейіне көтерілді.

Материалдар мен әдістер

XIX ғасырдағы Шығыс өңіріндегі мектептер жөнінде А.Е.Алекторов: «Мектепте балалар қолдарын қусырып, ұзын орындықтарда отырды. Мұғалім оларға қарап, сабақ берді. Негізінен құдай заңдары және табиғат, туыс туғандар жөнінде түсініктеме береді. «Оқушылар құр тыңдау үшін емес, столда тас тақтайларын, кітаптарын, дәптерлерін алып үлкен тақтай мен мұғалім айтқандарын қағаз бетіне түсерді. Олар онымен қатар арифметикалық есептер

шығарады. Мектеп оқулықтары төрт бұрыштау типографияда басылып шығады. Жазу тақталары тастан жасалынған», - деп сипаттайды (Алекторов, 1905).

Өскемен қаласында XIX ғасырдың екінші жартысына дейін мемлекеттік мектептің жетіспеуінен аймақ тұрғындары өз балаларын оқыту үшін Омбыға, Петропавлға, Қазанға, кейде Ташкент пен Бұхараға жіберіп отырды. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Шығыс Қазақстанда жеке мектептер қалыптаса бастады. Олар негізінен саяси жер аударылғандар, отставкадағы шенеуніктер, болыстық және селолық писарлар, діни қызметкерлер тарапынан ашылып отырды. Мұндай мектептерде XIX ғасырдың 70-ші жылдары Өскемен уезінің Пропорщикова селосында село писарі тарапынан хат тану мақсатында он бала білім алды. Биструха деревниясында А.Громов балаларды оқытса, Кіші Үлбіде жергілікті отставкадағы шенеуніктен бес бала хат таныды.

Жалпы сол кезеңдегі көзқарас бойынша аймақтың жалпы жергілікті тұрғындары сауатсыз деп танылды. Сауаттандыру жеке мектептермен қатар медреселерде де жүргізілді. Медреселерде балаларды оқуға, жазуға және есептеуге үйретті. Негізінен бұл аймақтағы діни білім беруде негізінен құранды меңгеруге көп көңіл бөлінді. Балаларды құран аяттары мен дұғаларды жаттауға міндеттеді. 1837 жылы Өскеменде татар мешіті жанында мұхаметтік ерлер мектебі ашылды. Онда мұғалім рөлін молда атқарды. Одан кейінгі жылдары казактар үшін мектеп ашылды. Мектеп 9-шы казак полкі мекемесінде орналасты. 1861 жылы осы мектепте жиырма оқушы білім алды. 1860 ж. Өскемен қаласында бір мемлекеттік мектеп болды. 1863 жылы қалада ерлер және әйелдер приходттық училищесі ашылды. Ол ағаш үйде орналасты. 1868 жылы қаладағы ерлер училищесінде 36 бала оқыды. Ал әйелдер училищесінде 12 бала оқыды. 1888 ж Өскеменде шіркеулік-приходттық мектебі ашылды да жылына 25 бала білім алды.

1867 жылы бастауыш мектепте үш жыл көлемінде діни ілім (Закон Божий), орыс тілі, арифметика, таза жазу секілді пәндерді оқып, меңгеруі тиіс болды. Сонымен бірге, онда оқушылар оқитын оқулықтар да аталып көрсетілді. Мәселен, орыс тілі бойынша «Родное слово», Паульсонның «Книга для чтение», діни ілім (Закон Божий) пәнінде «Начатки Христианского православного учения), арифметика пәні бойынша Талановтың құрастыруымен шығарылған «Арифметические задачи» секілді оқулықтар пайдаланылды. Бағдарламада оқушылардың аптасына 18 сабақ (діни ілімнен –3, орыс тілінен – 8, арифметикадан – 4, таза жазудан – 3 сабақ) дәріс алатындығы да аталып көрсетілген. Жергілікті, станициялық, поселкелік және ауыл шаруашылықты мектептер отырықшы уездерде сауат ашудың басты көздерінің бірі болып табылды. Облыстағы мектептер екі түрге бөлінді. Біріншісі – орыс тілді казак поселкелеріндегі мектептер, екіншісі – мұхамедтік мектептер (казактарға, татарларға арналған мектептер). Ауыл шаруашылықты мектептерді қамтамасыз етуге 1887 жылы Семей облысы бойынша 23421 сом 28 тиын қаржы жұмсалған (Обзор, 1904)

Семей тарихи-өлкетану мұражайының «Циркулярь по Западно-Сибирскому учебному округу. Год IV-й № 1-й» атты құжаттар топтамасында Семейде 8 мешіттік мектептер болғандығы, 1865 жылы бұл мектептерде 420 ұл мен 280 қыз бала оқыған, ал соңғылары жиірек сауатты әйелдердің үйлерінде оқыған. Ал, 1881 жылы Зайсанда ерлер приходттық училищесі ашылғандығы жөнінде мәлімет келтірілген (Обзор, 1912).

Қазақ балаларына арналған мектептерінің жетіспеушілігі, оқыту-тәрбиелеу ісінің қанағаттандырмауы себепті көптеген қазақтарды өз балаларын мұсылман мектептеріне беруге мәжбүр болды. Мұсылман мектептері мен медреселері көбіне мешіттердің ішінен ашылған болатын. Ондағы мұғалімдер қызметін молдалар атқарды. Бұл мектептер қайыр садақа немесе байлардың қаражаты арқасында жұмыс істеді. Оқудың негізгі құны нақты белгіленбеді. Ата-аналар молдаға ақша, мал, дүние мүлік, тамақ және т.б. арқылы есеп айырысып отырды. Мектептерде оқу бағдарламасы, оқу мерзімі, сондай-ақ, оқушыларға арналған ешқандай сынып бөлімдер қарастырылмады. Бұл мектептерде негізінен татар, казак сауаты мен хат тануға, құранды талдауға және рухани өлеңдерді жаттауға үйреткен. Бұндай мектептердің оқушыларға ешқандайда сапалы білім беруге мүмкіндігі болмады (Обзор, 1912:112).

XIX ғ. екінші жартысында білім беру жүйесіне ерекше назар аударылды. Генерал-губернатор осы кезде қоныстанушылар үшін мектеп ашу қажеттілігін негізгі мәселе ретінде көтерді. Бұл жайында «Еңбек пен өмірдің жаңа жағдайлары, әкімшілік және мәдени орталықтардан алыс болуы, енжар да тағы көшпенділер арасында тұру ... қоныс аударушылар үшін жайсыз, бұл жайт әрі де жалғаса берсе, орыс мәдениетін таратушылардың өзі де көшпелілер деңгейіне түсіп, өз ұлтының артықшылығын жоғалтуы мүмкін. Ағарту ісін, әсіресе, кәсіптік білімді қолға алмай, өлкенің табиғи байлығы толық игерілмейді, не оны пайдалану тиімсіз болады,» - дей келе білімнің отарлау үшін қажеттілігін айқындап көрсеткен (Бобровников, 1913:90)

Талқылау мен нәтижелер

1881 Өскемендегі үш класты приходттық мектеп үш класты қалалық училище болып қайта ұйымдастырылды. 1888 жылы Өскеменде шіркеу приходттық мектеп ашылып, Қазан төңкерісіне дейін ондағы оқушылар саны 25 адамды құраған еді.

Ресейдің Орталық губернияларының қоныстанушылары санының өсуіне байланысты Шығыс Қазақстан аймағындағы мектептер ашу қажеттілігі туындай бастады. Шығыс аймағындағы мектеп жасындағы балалардың 1/2нің білім алу мүмкіндіктері болмады. Әсіресе осы аймақтың ауылдық жерлеріндегі білім беру мүмкіндігі шектеулі болды. Аймақтың ауылдық жерлеріндегі білім беру саласы ақсап жатты. Шаруа балаларына арналған алғашқы мектеп Шығыс Қазақстанның Змеиногорск уезінің селоларында ашылды. Атап айтқанда, Шемонаихада – 1865ж., Бобровкада – 1872 ж., Глубокийде – 1874 ж., Красноярскіде – 1882 жылы (Предгорныйда), Тарханкада – 1886 ж. (Кесте 1), Выдрих пен Секисовкада 1888 ж. ашылды. Жалпы бұл мектептерде білім алып жатқан бүкіл 263 оқушының шаруалардың балалары болуы, уезд тұрғындарының 1/3 бөлігінің мектеп жасындағы балаларын оқытуға мүмкіндігі бар болғандығын көрсетеді. Бұл ең алғашқы көшпелі қазақ тұрғындарына арналып Патшалық Ресей тарапынан ашылған мектептер еді (Ядринцев, 1892: 552).

Кесте 1 – 1886-1887 жж. Змеиногорск уезі бойынша оқушылар саны

Змеиногорск уезі	
Болыстар мен ауылдар атауы	Оқушылар саны
Бобровка	18
Шемонаиха	18
Тарханка	29
Риддер	48
Глубокий	60
Карснорский	89
Барлығы	262

Жалпы бүкіл уезд бойынша 263 оқушы шаруалар балалары арасында білім алуы уезд тұрғындарының 3/1 бөлігінің мектеп жасындағы балаларына білім беруге мүмкіндігі бар екендігін көрсетеді. Бұл ең алғашқы көшпелі қазақ тұрғындарына арналып Патшалық Ресей тарапынан ашылған мектептер.

Аталған кезеңде Өскемен мен Зайсанда ауылдық мектептер болмаған. Олар тек XIX ғасырдың аяққы кезеңінде қалыптасты.

XIX ғасырдың ортасында шығыс пен батысты тұтастырған тұлғалар өте аз еді. Бірақ олар аз болса да, медреселік білімімен көп іс тындырған ғұламалар еді. Сондай түркі жұртынан шыққан ғұламалардың бірі - 1818 жылы Маржан қаласында дүниеге келген Шаһабуддин Багауиддинұлы. Ол - жәдидтік ілімнің негізін қалаушылардың көшбасшысы еді. Араб, парсы және түрік елдерінде болып, сол елдердің тілін меңгеріп, ғылымын игерген атақты білімпаз. Маржани отанына қайтып оралған соң жәдидтік бағыт ұстап, Қазаннан «Ғалия» медресесін

ашты. Бұхара, Самарқанд, Ыстанбұл, Мысыр (Египет), Таяу Шығыс сапарларындағы діни тәжірибені жинақтай келіп, исламияттағы қате түсіндірілген қағидалардың шын мәнін уағыздады. Оның жәдидтік ілімі қазақ еліне Семей, Қарқаралыдағы мешіттерде дәріс берген шәкірттері арқылы кеңінен тарады. Абай оқыған «Ахмет Риза» мешіті де сол Маржанидың бағытын ұстанып, ғылымның бар саласын оқытты.

Патшалық Ресей өзінің отарлау саясатын аймақта тереңдете енгізу үшін мемлекеттік мектептерді ауылдық жерлерде ашуды саналы түрде кейіндеттіп отырды. Оның орына бір класты шіркеу приходтық мектептері бірінен соң бірін ашып отырды. Оларда негізінен құдай заңдары оқытылды. Осындай білім беру арқылы Шығыс Қазақстанда да миссионерлік шоқындыру саясаты жалғастырылды. Шіркеу приходтық мектептердің осындай қарқынды ашылуына мысал ретінде Өскемен уезі бойынша төмендегі кестедегі (Кесте 2) деректерді келтіре аламыз.

Кесте 2 – XIX ғ. екінші жартысында Өскеменнің селолық аймақтарында ашылған шіркеу приходтық мектептерінің сандық көрсеткіші

Село атауы	ашылған жылы
Снегировко	1882
Забульбинский слабодасы	1883
Убиньский	1892
Зрянск	1895
Кондратьевский	1998
Золотоухинский	1998
Огневой	1998
Путинцево	1998

1883 жылы Омбы қаласында «Азиялық училище» атанып келген, жалпы білім беретін әскери гимназия тәріздес оқу орны ашылды. Училищенің негізгі міндеті отарлау саясатына қажетті мамандарды дайындау еді. Бұл оқу орнында қазақтың бір сыпыра азаматтары, атап айтқанда, Шыңғыс Уалиханов, Мұхамедқанапия Бахрамұлы, Мұстапа Бүркітпайұлы т.б. тәрізді XIX ғ. көпшілік қауымға аты белгілі тарихи тұлғалар оқыды.

Орыс-қазақ мектептері шекара бойындағы біршама елді мекенді, станция маңындағы қазақтарды қамтығанымен, орысша сауат алу мәселесін шеше алған жоқ. Мұндай мектептердің жалпы саны елуге жетіп, негізінен-тілмаш, урядник сияқты қызметкерлерді дайындады. Ал ауылдық мектептер ағаш немесе саманнан салынған тар, суық жерлерде орналасты. Кейде ескі шіркеу үйлері құрылыстарында орын тепті. Мысалы: Лосихин мектебі: 1894 жылы шіркеудің кіре берісінде орналасты. Мектеп өте тар, ыңғайсыз және суық болды. Қабырғаларын қырау шалған, сырт киіммен отыру мүмкін емес...», - деп суртеттейді мектеп мұғалімі. Ал Выдрихинский мектебінде «кластар суық, ауа өте тар, нашар жанған пештен түтіннің иісі шығып тұрады, мектеп ғимаратында оқушылар сырт киімдерімен отырады, балаларға өте қолайсыз», - деп суреттейді (Бобровников, 1913:90).

Осы мектеп мұғалімі өз естелігінде. Шығыс Қазақстан аймағының көптеген мектептері осындай жағдайда жұмыс атқарды. Мектептердің материалдық жағдайы өте төмен болды. Сондықтан аймақ мұғалімдерінің көпшілігі мектептер жабылу алдында тұрғандықтан жағдайы жақсы, ауқатты тұрғындардан материалдық көмек сұраған кездері де болды. 1867 жылы осындай қиын жағдайда тұрған Өскемен приходтық училищесінде «почетный блюститель» Зородов пен оставкадағы шенеунік Паклевский материалдық көмек беріп, училищенің әрі қарай қызмет көрсетуге мүмкіндік жасайды.

Алғашқы кезеңде Шығыс өңірінде балаларды сауаттандыратын білімі жетік мамандар тапшы еді. Ол жөнінде Ертіс қазағы Ф.Усов жазғандай, мектептегі шала сауатты мұғалімдер оқушыларды оқып-жазуға 2-3 жылда да үйрете алмас еді. Мектепте қажетті құралдар: әліппе, алғашқы оқу кітаптары, қауырсын, қарындаштар болмады. Кейбір мектепте қолға түскен кез

келген кітапты оқып, жазуды құмда үйренетін. Көп қазақтар мектептен сауат алмай шығып, кейбіреуі шала сауатты болып шығатын. Ф.Усов ресми құжаттар мектептердегі шынайы жағдайды жақсартып көрсететін деген пікір айтады.

Қалалық дума 100 рубль тұратын Равноапостол князі Владимирдің иконасын сыйлады. Қала қаржысына кітапхана ашылды. Осы кезеңде мектепте түрлі сословиендегі: дворян, казак, шаруа, дін қызметкерлері, түрлі шендегілердің православие дініндегі балалары оқыды. 1888 ж. 1 қаңтарында 82 оқушы бар болатын. Оқу ақысы жылына 3 рубльді құрады.

Ал Семей облыстық есептеу басқармасының мәліметі бойынша XIX ғасырдың аяғында осы облыстағы 814 мектепте 3219 шәкірт оқыған. Ал осы кезде аталған облыс тұрғындарының жалпы саны 685 197 адам болса, әрбір 213 тұрғынға 1-оқушыдан келген екен. Яғни, мектеп жасындағы 19-баланың біреуінің ғана оқуға мүмкіндігі болған, қалған 58449 бала, дәлірек айтқанда, мектеп жасындағы барлық баланың 95% оқи алмады. Осындай келеңсіздіктерді шешу үшін Уфадан оқу жоспары алынып, мұғалімдер шақырылды (Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивы ҚР ООА. Қ. 4. Іс. 381. 12-23 п.).

XIX ғасыр аяғындағы Шығыс Қазақстандағы мектеп жүйелерінің көпшілігі Уфа қаласындағы Ғалия медресесіне ұқсас ұйымдастырылған еді. Бұндай мектептердің оқытуы негізінен діни тұрғыда өтетін. Оның алғашқы мұғалімдері Уфаның башқұрттары мен Қазанның татарлары болды. Мектепте оқитын қазақ балалары үшін интернат ұйымдастырылып, мұғалімдерге пәтер беріледі. Ал олардың жалақысын оқушылар төлейтін болған. Аталған санаттағы мектептер патшаның қазақ даласындағы мектептер санағынан құпия түрде тізімге ілінбей қалып отырған.

Семей уездінің шенеуніктерінің мектептер ашу мәселесі жөнінде болыстықтарда өткізілген съездер туралы Көкпектінің бөлімшелік приставына жолдаған рапортындағы баяндамада мектептердің дәл сол кезеңде қазақ өміріне аса қажеттілігі жоқ екенін хабарлайды. Ол қазақ: «Мектеп салу, тақсыр, жақсы ой, бірақ дәл қазір ол бізге қатты қажет емес-ау. Біз әлі өзіміздің отырықшы немесе көшпелі болатынымызды білмейміз, алдағы 3-4 жылда қайда тұратынымыз да белгісіз. Отырықшылыққа көшу керектігін де көре алмай отырмыз: барлығымызға жерде жетпейтін шығар. Көшпелі болып қала беруіміз де қолымызда емес, шабындық та аз, бүгінгі барымызды ертең тартып алуы да мүмкін. Бір ғана малмен қайда барамыз. Қыс бойы біз малымызды жалға Қытай жерінде бақсақ, жазда да өз жерімізге ақы төлейміз. Бізден мемлекеттік бөлімшелер де, орыс шаруалары да, кімнің қолынан келсе, солардан салық алады. Барлығы заң негізінде талап етеді. Жайлауға көшкенше дейін, мемлекеттік жерге деп қаншама ақша төлейміз. Бұның барлығы біздің бір нәрсеге сенуімізге қорқыныш әкелді және өзіміздің келешегіміз не болатынын білмейміз»-деп жазған (Можаровский, 1870:183).

Сонымен, орыс білімі Қазақстанға негізінен Қазақстанның Ресейге қосылған кезінен кейін өріс ала бастады. Қазақ жерінде мектептер ашудың тағы бір себебі далалық облыстағы шеткері халықтар мен шаруашылық міндеттерді атқару үшін орыс тілі мен білімін меңгерту қажеттілігі туындады. Жергілікті халықтың балалары орыс білімін айтарлықтай меңгермесе, орыс әкімшілік аппараты тарапынан оларға белгілі бір міндетті тапсырмалар беру мүмкіндігі де шектеулі болды.

«Семипалатинская жизнь» газетінің XX ғасырдың басындағы деректер сандарында аймақтағы білім беру жағдайы жиі жарияланып отырды. Мысалы: «Дегенмен де патша үкіметі ашып отырған жаңа орыстандыру саясатын жүргізетін аппараттық мектептерге көшпелі қазақ халқының балаларын бірден жаппай бере салмағандығын, бірақ оған қарамастан патша үкіметі көшпелі тұрғындарға арналған мектептерін жер-жерлерде ашып жатты. Мектептердің қазақ ауылдарынан алшақ орналасуына және тағы да басқа да себептерге байланысты мектептердегі балалар саны мардымсыз болғандығын» жеткізіп отырған (Граменицкий, 1908:29). Әдетте Өскемен, Семей, Зайсан, Павлодар уездерінің ауылдар жанындағы мешіттерде мұсылман мектептері болды. Бұл мектептерде хат тану, оқу мен қатар бес рет намаз оқу меңгертілді. Бірақ аса маңызды көңіл бөлінген мәселе - ол құран оқу, діни дастандар оқу және арифметикаға көңіл бөлу. Қалалық аймақ жанындағы мектептердегі

оқушыларда арнайы дәптерлер болғандығы жөнінде деректер сақталған. Олар негізінен ерекше жазуға арналған дәптерлер болды. Теологиялық пәндермен қатар Фараиз жүйелі түрде оқытылды. Фараиз деп отырғанымыз жеке мүлікті бөлу жөніндегі заңдар жинағы. Сонымен қатар ,Усул фиках-фруспруденция, Хикмет-тарихи энциклопедия, философия, жаратылыстану, Наху -араб грамматикасы, Монтых-логика пәндері оқытылды. Сақталынған деректерде көптеген Шығыс аймақтағы медреселерде географиялық карталардың болғандығы аталып өтіледі. Бірақ оқушылардың материалдық жағынана қамтамасыз етілуі әркелкі болды. Шығыс аймақтағы медреселерде тұрмыс жағдайларына байланысты оқушылар саны мен оқыту пәндері де түрлі деңгейде болды. Конфессионалдық мектептерде пәндердің әртүрлі болуына байланысты білім беру ақсүйектер мектептеріне қарағанда біршама төменірек болды (Граменицкий,1908:29).

Білік басындағылар ауылшаруашылық және қолөнер кәсіптік біліміне баса назар аударды. 1880 ж. Омбыда тұңғыш жекеменшік ағарту қоғамы «Попечение о начальном образовании» ашылды, ол өлкедегі білім беру ісіне елеулі үлес қосты. Мұндай мекемелер Қазақстанның Шығыс аймағында да ашылды.

Сонымен, Шығыс Қазақстандағы халық ағарту ісі аталған кезеңде екі бағытта – діни және азаматтық білім алу бағытында дамыды. XIX ғасырдың екінші жартысында қалалық училищелер, шіркеулік училищелер, кәсіптік гимназиялар, орыс-қазақ және орыс жергілікті халық училищелері мен мектептері, ауыл және бастапқы сауат ашу мектептері ашылды.

Осы жағдайларды ескере отырып, Семей қаласының әкімшілік басқару органдарында уездік училище ашу жөнінде мәселе көтерілді. Бұл уездік училищені ашу үшін төменгі класты немесе прихоттық училищені қоса отырып ашу мәселесі ұсынылды (Тажобаев,1965:164).

Сонымен қатар оқу орындарында белгілі бір тәртіптер орындалуы қажет болды. Мысалы, Семей облысына қарасты гимназия, семинария және т.б. оқу-ағарту орындарының оқушылары оқу мекемесіне тіл тигізсе оқудан шығарылатын болған. Ол жөнінде бүкіл облыстағы оқу орындарына халық ағарту министрлігі қарамағындағы Батыс Сібір оқу округінен арнайы хат келіп отырған. Мұндай оқушыларды аймақтың басқа оқу мекемелері қабылдауға құқығы болмады. Бұл заң 1867 жылы мамырда халық ағарту министрі тарапынан қабылданды. Осы заң негізінде білім ордаларынан бірнеше оқушылар шығарылды. Мысалы: Қарқаралы уезінен Иван Ковтун осыдай себеппен оқудан шығарылды. 1911 жылы халық ағарту министрлігі тарапынан П. Казанцевтің Букварі және бірінші класта кластан тыс оқытылатын Сытин типографиясынан шығарылған оқулықты айналымнан алып тастау жөнінде нұсқау берілді. Патшалық Ресей тарапынан П. Казанцев саяси тұрақсыз тұлға деп танылды.

1863 жылы құрылған Өскемен үш класты училищесі 1881 жылы қалалық үш класты училище болып қайта құрылды. Ол қоғамдық үйде орналасты. Бұл училищенің инстпектор болып мұғалімдер институтының курсы бітірген А.И. Михайлов тағайындалып, алғашқы оқытушысы Омбы мұғалімдер семинариясын бітірген Г. Псариев болғандығы көрсетілген.

Ал мұндай уездік училищені Семейде ашу жөніндегі шешім 1831жылы қабылданды. Уездік училищені ашу жөніндегі рұқсат 1833 жылы 18-ші шілдеде рұқсат беріліп, 1833 жылы 18-ші қыркүйекте ашылды.

Алғашқы уездік училищенің ашылуы Семей өңіріндегі білім ордасының ашылуындағы маңызды қадам болды. Бұл білім ордаларының ашылуы тек орыс тұрғындарының балалары ғана емес, қазақ балаларының білім алуына да тиімді қызмет атқарды. Жаңа білім беру мекемесінің ашылуы барысында қала мен округ халқы өз балаларын біліммен сусындатуға, ғылым үйренуге мүмкіндік алды. Ал мұсылман қауымы училищенің ашылуы кезінде 90-нан аса татар, 8 ташкенттік, 90 қырғыз мешітерінде білім алып жатқан балаларын біртіндеп орыс бөліміне бере бастады. Училищені ашу барысында қиындық туғызған мәселелер қатарына оның қаржыландырылу мәселесі болды.

Қала тұрғындарының қалалық училищені қаржылай қамтамыз етуге біршама мүмкіндіктері бар еді. Бірақ Шығыс аймақтағы тұрғындардың, әсіресе ауқатты мұсылмандардың көпшілігі өз балаларын медреселерге бергендіктен, мұндай қаржыландыру

іс-шарасына бірден кірісіп кете алмады. Осындай жағдайлар патшалық Ресей тарапынан жаңадан ашылған мектептердің әрі қарай өрістеуіне кедергілер де туғызып отырған. Уездік училищені ашу барысында әкімшілік аталған оқу орнын қаржыландыруды қалалық тұрғындар тарапынан емес, қалалық кірістен қамтамасыз етілуін жоспарға енгізді. Сөйтіп, қалалық қаржы тарапынан училищенің жұмыс істеуі, мұғалімдердің еңбек ақысы төленуі қолға алынды.

Училище мекемесін сатып алу үшін қалалық бюджеттен 491 сом, 20 тиын қаржы бөлінгендігі жөнінде мұрағат деректерінде құжаттар сақталынған. Уездік училищеде сабақ тек орыс тілінде ғана жүргізілмей, тұрғындардың өтініші бойынша татар тілі де қосымша жүргізілген.

1833 жылғы бекітілген Оқу мекемесінің ережесіне сәйкес уездік училищеге қабылдау үшін оқуға қабылданушылар оқып, жаза білулері міндетті болды және арифметиканың 4 негізгі ережелерін меңгерулері қажет болды. Бірақ осы кезеңде Семейде уездік училище талаптарына дайындық жүргізетін приходтық училище болмаған. Сондықтан, қалалық училище ашылғаннан кейінгі жылдары бір мезетте приходтық училище де ашылды.

Н. Абрамовтың «Областной город Семипалатинск» атты еңбегінде сол жылдары осы оқу орнында 110 адам оқыған баяндалады (Абрамов, 1900:147).

1833 жылы осы училищенің оқытушысы болып, Тобыл оқытушылар семинариясын аяқтаған курган мешанының баласы Петр Худяков тағайындалды. Бұл деректі келтіруіміздің себебі, Семейде осы кезеңде мұғалім кадрларын дайындайтын арнайы мекемелердің болмағандығын көрсету еді.

Аймақтағы балалардың көпшілігі, атап айтқанда, XIX ғасырдың 60-шы жылдары 120-дан астам бала арнайы үйлерде, әсіресе, шенеуніктер балалары білім алған. Аймақтағы казак балалары үшін арнайы 20 балалық мектеп станицада орналасты. Онымен қатар қалада 1859 жылы 1 штаттық бақылаушы және 3 оқытушыдан құралған үш класты училище ашылды. Онда осы жылы 50 шақты бала білім алды.

Кейіннен жаңа казак приходтық училищелері бой көтере бастады. Мұсылман балаларына арналған арнайы мектептер мешіттер жанынан ашыла бастады. Мұндай мектептердің көпшілігі негізінен XIX ғасырдың 50-ші жылдарында бой көтерді. Аталған мектептерде казак балалары жылына 3-4 ай мерзімінде ғана білім алды. Қазак-орыс қатынастарын сипаттайтын «Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках» атты жинақта орыс-азияттық мектептерде негізінен оқуға деген талпынысы барлық адамдар құқылы болды. 1857 жылдың 3-ші шілдесінде осы мектептерге байланысты арнайы қаулы шығарылды.

XIX ғасырдың екінші жартысына дейін Шығыс аймақтағы мектептерде 372 оқушы білім алды. Бұл өлкедегі әр 977 тұрғынға бір оқушыдан айналды. Ал 1861 жылғы Сібір қырғыздары облысының есебі бойынша өлкеде барлығы 14 орыс-казак мектептері болды. Олардың оқушылары саны да өте аз болды. Аталған кезеңде Сібір қырғыздары облысындағы 271715 казакқа (облыстағы барлық тұрғын саны 298533) және Семей облысындағы 177414 жергілікті тұрғынға бір ғана Омбы казак мектебі қызмет етті (мектептегі оқушылар саны 20-дан аспады). Бірақ бұған қарамастан аймақта сауаттылыққа деген халық сұранысы артып, соның негізінде аймақта мектептер саны жыл санап өсе бастады. 1863 жылы бір Семей қаласындағы училищелер мен мектептер және ондағы оқушылар құрамын төмендегі кестеден (Кесте 3) көре аламыз: (ҚР ООА. Қ. 64. Т.1. Іс. 5938. П. 9-10 п.).

Кесте 3 – Семей қаласындағы училищелер мен мектептер және ондағы оқушылар құрамы

Училищелер атауы	Училищелер саны	Оқушылар саны
Уездік училище	1	73
Уездік училище жанындағы әйелдер мектебі	1	78

Приходттық училище	2	106
Казак училищесі	14	231
Жеке татар мектептері	9	479
Барлығы	25	917 адам

Семей қаласындағы әйелдер мектебі 1864 жылы уездік училище жанынан қайта ұйымдастырылып, 2 разрядты әйелдер училищесі болып аталды. Бұл 1871 жылдан бері гимназия деңгейіне көтерілді. XIX ғ. аяғында қазақ ұлдарына арналған барлық интернатқа 1894 ж. 30-шы мамырындағы Жоғары мәртебелінің бұйрығымен «бастапқы ауыл шаруашылығы негіздері» дәрежесі берілді. Оқушылар қатарына қазақтармен бірге православие дініндегілер де қабылданды. Билік басындағылардың ұйғаруынша, «интернаттар көшпенділер үшін тиімсіз, тіпті пайдасыз» деген. Сол себепті, генерал-губернаторлықта ауыл шаруашылық мектептері қазақтарды отырықшылыққа ауыстыруда, отырықшыл жер шаруашылығын игеруде өте тиімді деп саналды.

Сондықтан, дала өлкесінің генерал-губернаторы Г.А. Колпаковский интернаттарды бастапқы ауыл шаруашылық мектептеріне түрлендіру жөнінде ерекше комиссия құрды. Ұлдарға жергілікті тұрғындар арасында кең таралған ауылшаруашылығы кәсіптеріне, қыз балаларға әйел кәсібін үйрететін болды.

Павлодар ауылшаруашылық мектебі 1898 жылдың аяғында ашылды, ол дала генерал - губернаторы облыстық земство сомаларынан жіберілетін 3.400 рубльге және жер шаруашылығы департаменті жеке құрам мен оқу құралына бөлетін 1950 рубльге қаржыландырылатын болды.

Семей облысындағы патшалық Ресей тұсындағы ерлер гимназиясының әрбір класс оқушыларына демалыс билеті беріліп отырған. Ол негізінен 20-шы желтоқсаннан 7-ші қаңтарға дейінгі уақыты көрсетіліп, 1885-1895 оқу жылына беріліп отырған. Мерзімі біткен кезде билет класс жетекшісіне кері қайтарылған. Демалыс кезеңдерінде оларға арнайы ережелер белгіленген. Өскемен ерлер прогимназиясының ережесінде де демалыс кезеңіндегі оқушыларға қойылатын талаптар берілген. Біріншіден, оқушылар демалыста болған кезде тәрбиеленіп жатқан гимназия атына кір келтірмеуі керек. Екіншіден, билет оқушының мекен жайында, немесе тұрғылықты жердің полиция учаскесінде, ия болмаса жергілікті жердің оқу мекемесінде тіркелуі тиіс болды. Үшіншіден, оқушы билетсіз демалысқа кететін болса, гимназиядан шығару шарасы да қолданылды. Төртіншіден, билет класс тәрбиешісі немесе жетекшісіне тапсырылуы шарт болды. Бесіншіден, егер оқушы ауырса, немесе жанұя жағдайына байланысты уақытында гимназияға орала алмайтын болса, ата-анасы гимназия инспекторына заңды куәлік беріп, хабарлауы тиіс болды. Сонымен қатар, гимназияға жіберілген күні билетте көрсетілуі керек. Мұндай қатал талаптар жергілікті жерлердегі оқу орындарындағы оқушылардың сандық құрамын сақтауға бағытталса, екіншіден білім саласында талапты күшейте отырып, отарлау саясатын енгізу үшін көшпелі халық балаларына білім беруді тереңдете жүргізуді мақсат етті.

1894 ж. Семей ерлер гимназиясында 30 бала оқыды. Оқушылар тізімімен танысу барысында көптеген жергілікті халақ балалары миссионерлік саясат нәтижесінде орыс фамилиясын алғандығы байқалады. Мәселен, Булатов Семен, Дожкил Владимир деген оқушы есімдері де кездеседі. Осы гимназияның 1894-1895 жылдардағы инспекторы М.Рябинин болды. Патшалық Ресей өз саясатын жүргізу мақсатында 9-шы тамызда орыс тілінен, 10-шы тамызда арифметикадан, 12-ші тамызда құдай заңдарынан талапкерлерге емтихан тапсырып, бірінші класқа гимназияға қабылдады. («Орталық мемлекеттік архив» Республикалық мемлекеттік мекемесі. ОМАРММ қ. 3, т.1, іс. 696, - 32 п).

XIX ғасырдың екінші жартысында Шығыс Қазақстан мен оның басқа аудандарындағы сауаттылық өте төмен деңгейде болды. Осы аймақтағы халық-ағарту саласы жөнінде төмендегі деректер беруге болады: 1898 жылы Семейде ерлер және әйелдер прогимназиясы, 2 ауылшаруашылық мектебі, бес класты және үш класты қалалық училище жұмыс атқарды. Зайсанда ауылшаруашылық, приходттық қалалық және әйелдер приходттық училищесі, Өскеменде ауылшаруашылық училищесі, қалалық бес класты, үш класты училищелер,

Павлодарда қалалық бес класты, үш класты училищелер, әйелдер приходтық училищесі, Көкпектіде әйелдер қалалық және шіркеу приходтық училищесі болды.

1897 жылы Қазақстанда алғаш рет халық санағы өткізілді. Мұның қорытындысы бойынша Зайсан және Павлодар қалаларында сауаттылық біршама деңгейге көтерілгені байқалды, ал өте төмен көрсеткіштер Семей және Көкпекті аймақтарында болды. Шығыс Қазақстан аймағында сауаттылықтың пайыздық көрсеткіші 28-ге жетті. Жалпы алғанда, бұл санақтың қорытындысы бойынша жас көлемі бойынша Шығыс Қазақстандағы сауаттылық бойынша Ж. К. Қасымбаев мынандай деректер келтіреді (ҚР ООА. Қ. 503. Т.1. Іс. 16а. 8 п.): (кесте 4).

Кесте 4 – 1897 жылғы Семей облысындағы халықтың сауаттылық деңгейі

Жасы	Ер адам	әйел адам
10 жасқа дейін	7,6	5
10-19 жасқа дейін	78,6	32
20-39 жасқа дейін	41	23
40-49 жасқа дейін	37,3	13
50-59 жасқа дейін	33,5	11,2
60-69 жасқа дейін	28,4	10,8
70-79 жасқа дейін	27,9	8,8
80-89 жасқа дейін	22,7	5,8

1885 жылға дейін Семей облысында халық училищесінің инспекторы лауазымы болған жоқ. Бастауыш білім беруді қадағалау облыстың штаттық бақылаушысына берілген болатын. Штаттық бақылаушы Семей облысының уездік училищесінде орналасты. Оның басты міндеті оқытушылардың мінез- құлқына, оқушылар мен қарым-қатынасы, оқушылардың үлгерімін бақылауға алып отыру сияқты міндеттерді алға қойды. Бақылаушы бүкіл облыс бойынша сыныптардағы емтихан барысына жауап берді. Семей қаласының өз басындағы оқу мекемелерінде күн сайын бақылаушы тарапынан тексеріс жүргізіліп, ал қаладан шеткері аймақтағы білім беру орындарын айына екі рет тексеріп отырған. 1885 жылы Семей облысында қалалық училищелер инспекторы лауазымы тағайындалды. 1906 жылы училищенің директоры сайланды. Осы кезеңде Семей облысы екі инспекторлық бақылау қарамағында болды. Бірінші инспекторлық бақылау қарамағына – Семей, Павлодар.

Қалалардағы ерлер мен әйелдердің сауаттылығы жөніндегі жоғарыдағы деректер 10-19 жас аралығында аймақтағы ерлер арасындағы сауаттылық деңгейі біршама көтерілгенін айқындайды.

Қарқаралы уездері қарасты болса, екінші инспекторлық бақылауға - Өскемен, Зайсан уездері енді. Оның негізгі мекемесі Өскемен қаласында болды. Семей облыстық халық училищелері инспекторы генерал губернаторына жолдаған хатында: «Облыста 800 мыңнан астам балалар 8-11 сыныптарда, оның 110-дай оқушысы тек орыс-түзем мектептерінде оқып жатқандығын» хабарлаған. Осы инспекторлық басқару мәліметіне сүйенсек, Семей облыстық халық инспекторы одан әрі «жақсы жабдықталған мектепте 15 баланы оқыту үшін 1555 сом қажет, интернаты бар мектептерді салуға қаражат жетпейді, сондықтан да жергілікті халықтың балалары сыныптан тыс қалып отыр», - деп хабарлай келе, «тығырықтан шығу жолы - арзан ауыл мектептерін салу», - деп кеңес береді. "Мұны көшпелі жұрттың қалың бұқарасын мұсылман молдаларына қалдырып қоямыз. Бұл жайт мемлекет мүддесіне және де халық-ағарту ісіне сәйкес келмейтіндігі түсінікті. Келеңсіз әрекеттерге жеткізбеудің жолы қазақтарды орыс-түзем оқуына көбірек тартуда деп ойлаймын. Ал, орыс-түзем мектептерінің саны облыста санаулы. Орыс-түзем мектептері көбіне далаларда, немесе мұсылман қоныстарында орналасқан, онда орыс оқушылары болмаған. Қазақ балалары қалалардағы орыс балаларымен таныс емес, оларға жергілікті халық тілін үйрететін мұғалімдер жетіспейді.

Алдағы уақытта, Жоғары мәртебелім, сіздің «бұратана халыққа орыс тілін, ал орыс оқушыларына түземдіктер тілін үйрету қажет» деген нұсқауыңызды жүзеге асыру жолында шаралар істеледі деп сендіремін",- деп баяндайды Семей облысының халық училищелерінің инспекторы.

Аймақтың барлық жерлерінде одан әрі орыс-түзем мектептерін ашу ісі көзделді. XIX ғасырдың аяққы кезеңінде Өскемен уезінде жеті орыс-мектебін ашу жоспарланды. Алайда, 1898 жылы мектеп үйлеріне қаражат жетіспегендіктен тек қана үш мектепті ашу мүмкін болды. Бұл тарихи кезеңде отарлық саясаттың езгісінде болған қазақ халқының басынағы жағдай еді. Дегенмен де, жоғарыда келтірілген деректерде Қазақстанның шығысындағы қалаларда білім беру мекемелердің жұмыс қызметі, уездер мен уездік қалалар халқының білім деңгейінің көтерілгендігін көрсетеді. Бірақ, осы жетістіктердің өзі орталықтың тікелей араласуымен, олардың ұстанған бағыттары негізінде жүзеге асырылды.

Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде «Қазақстандағы халыққа білім беру мен сауаттандыру ісі өте төмен жағдайда болды» деген пікірлер кеңестік дәуірінде де өріс алған еді. Әіресе, мұсылманша сауаттанғандар тарапына қатысты мәселеде әділетсіздік белең алды. «Мұсылман тұрғындары арасындағы сауатты адамдар, көбінесе, орысша сауаты бар, жаза алатындар діни қызметкерлер, қазақ шенеуніктері мен феодалдардың арасында болды» деген пікірлер зерттеушілер еңбектерінде басым болды.

Шығыс Қазақстан аймағындағы білім беру және оқу-ағарту саласының қалыптасу алғышарттары патшалық Ресей саясатын жүгізу барысында қажетті жұмыстарды атқара алатын хат таныған, жаза, сыза білетін адамдардың қажеттілігінен туындады.

XIX ғасырдың екінші жартысында Шығыс Қазақстан аймағында сол кезеңдегі билік талабын орындау, әрі орыс мәдениеті мен дінін аймаққа енгізу мақсатында мектептер, училищелер, гимназиялар, орыс-қазақ, орыс тілді мектептер, приходтық, ауылшаруашылық училищелер бой көтерді.

Қоғам дамуының қай кезінде болмасын, білімнің орны мен арқалар жүгі ерекше болған. Революцияға дейін Қазақстанның Шығыс аймағындағы Семей, Өскемен, Зайсан, Аякөз, Көкпекті қалаларында халыққа білім беру ісі және халықтың сауаттылығы Қазақстанның басқа қалаларындағы сияқты төмен жағдайда болды.

XIX ғасырдың екінші жартысындағы әлеуметтік-экономикалық жағдай Семей, Өскемен, Павлодар қалаларының өркендеуіне өз әсерін тигізді. Қалаларда сауатты адамдарға деген сұраныс күн сайын арта бастады. XIX ғ. 50-ші жылдарынан бастап мектептер ашу ісі жандана бастады. Семей қаласындағы барлық оқушылар саны 917 ғана адамды құрады. 1864 жылы әйелдер мектебі екінші разрядты училище дәрежесіне көтеріліп, кейіннен гимназия болып құрылды.

XIX ғ. 90-шы жылдары төрт класты ерлер гимназиясы, ауылшаруашылық мектеп, әйелдер прогимназиясы ашылды. Бірақ аталған оқу орындарында тек ауқатты адамдар балалары ғана білім ала алды. Өйткені оқу ақысы жоғары болды. Ерлер гимназиясында оқу ақысы жылына 3 сом 36 тиынды құраса, әйелдер гимназиясында 9 сом 3 тиынды құрады (ҚР ООМ. Қ. 503. Т.1. Іс. 16а. 12-13 п.).

Шығыс Қазақстандағы мектептердің даму тарихының өткен XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы түрлі кезеңдері мен құрылымдық деңгейлерін зерделесек, қайталанбас асыл мұралар бар. Бұл мұралар осы уақытқа дейін қазақ жеріндегі мектептердің тарихы жайлы айтылған кері пікірлер мен қазақ өлкесінде жүргізілген оқу-ағарту жүйесінің дамуы жөніндегі ойларды жаңаша мәліметтермен толықтыратыны күмәнсіз. Қазан төңкерісіне дейін Ресейлік патшалықтың отарлау саясатының бодауында болған, қазақ ұлтының даму тарихын әсіресе, жас ұрпаққа білім беру барысында өзіндік із қалдырған түрлі оқу мекемелері мен білім беру орындарын толығымен жоққа шығаруы, бастауыш білім берудегі кадими, жадидтік, ұлттық мектептер мен медреселерді өздеріне тәуелді етуі өткенімізді бұрмалауға апарды.

Көрсетілген тарихи мерзімде Шығыс Қазақстан жерінде бастауыш мектептің дамып, қалыптасуын, мектептің жаңа типтері, олардағы білім мазмұны, мектеп қажеттерінің елеулі

өзгеріске ұшыраған уақыттарын деректі мұрағат құжаттарына сүйене отырып, екі кезеңге бөліп қорытындылауды орынды көрдік.

Бірінші кезең (1861-1890 ж.ж.) отаршылдардың оқу-ағарту саласындағы жұмыстары, бастауыш орыс, орыс-қазақ (орыс-түзем немесе аралас) мектептерінің пайда болуы және олардың мұсылмандық ескі оқу жүйедегі оқу орындарымен қатар дамуы.

Екінші кезең (1891-1916 ж.ж.) бастауыш орыс-қазақ мектептері қызметі барысында әр халыққа білім беруді ана тілінде ұйымдастыру мәселелері және мұсылмандық жаңа оқу жүйесі жадизмнің қалыптасып дамуы мен қазақ ұлттық бастауыш мектептерінің іргетасының қалануы.

XIX-ғасырдың екінші жартысынан бастап Шығыс Қазақстан өлкесіндегі мектеп жүйелерінің құрылысы өзгерістерге ұшырай бастады. Бұған бірнеше себептер негіз болды. Олар: біріншіден, қазақ жерін отарлау, қазақтарды орыстандыру мақсатындағы патша өкіметінің саясаты және орыс, орыс-қазақ мектептерінің құрылуы; екіншіден, осындай тарихи құбылыстардан қазақ даласындағы араб тілінде білім беретін ескі (қадими) жүйедегі мектептерде білім беру тілінің татар тіліне ауысуы; үшіншіден, ескі жүйедегі мектептердің оқу бағдарламасына орыс тілінің енуі; төртіншіден, қазақтарды орыстандыру барысында балаларға арналған оқулық, оқу құралдары мен әдеби кітаптардың баспа бетінен орыс әрпімен қазақ тілінде жазылуы.

Ресей үкіметінің оқу ағарту министрлігінің 1870 жылы 26-шы наурыздағы «Ресейді мекендеуші бұратаналарға білім беру шаралары туралы» заңы қабылданды. Бұл заңның негізінде Шығыс Қазақстанда оқу ағарту жұмысы діни және азаматтық екі бағытта жүргізілді. Діни бағыттағы ескі жүйедегі (қадими) мектептер, медреселер, шіркеу, приход мектептері жатты. Бұндай мектептер өз мүмкіндігінше ұстанған бағыты бойынша балалардың сауатын ашуда айтарлықтай қызмет атқарғаны белгілі. Ал, азаматтық сипаттағы мектептер қазақ өлкесінде XIX ғасырдың екінші жартысынан бастау алып дамыды. Олардың қатарында азаматтық мектеп, қалалық училищелер, кәсіптік гимназиялар, орыс, орыс-қазақ және жадидтік мектептерді жатқызуға болады. Мұндай оқу орындары көптеп ашылды, онда қызмет атқарған мұғалімдер Ресейдегі жоғары оқу орындарын бітіріп келгендер мамандар еді.

Мектептерде қолданыста болған оқыту әдістері: сауаттау әдісі, дыбыстық әдіс, тұтас сөз әдісі, буындап оқу, өз бетінше іштей және дауыстап оқу, оқығанын баяндап беру, жаттау әдісі, араб, парсы сөздерінің аудармасын түсіндіріп беру әдісі, аударма (орысшадан қазақшаға, қазақшадан орысшаға, т. б. мектеп типіне байланысты) әдісі, сөздік әдісі, сұрақ-жауап, әңгіме, көрнекілік әдісі, жалқылау (айырыңқы) әдісі, жалқылау-жалпылау әдісі, т. б. (Абай облысы мемлекеттік архиві (АОМА) Қ. 50. Т.1. Іс. 554. 24, 16, 18 pp.).

Шығыс Қазақстандағы оқу-ағарту мекемелерінің типтері және олардың білім беру бағыты

I. Діни білім беретін бастауыш мектептер.

1. Мұсылмандық ескі жүйедегі мектеп. араб тілі, бастауыш, алғашқы білім беру сатысы, оқу орны.
2. Діннің қарапайым негіздерін (дұға, құран оқу, т.б.) үйрететін оқу орны.
3. Орыстардың шіркеулік діни мектебі.
4. Приходтық мектеп.

II. Азаматтық білім беретін бастауыш мектептер.

1. Прогимназия-гимназияның бастауыш білім беру сатысы.
2. Реалдық училищелер.
3. Орыс мектебі.
4. Орыс-қазақ (орыс-түзем) мектебі.
5. Қалалық училище.
6. Болыстық және ауылдық мектептер.

Мұсылмандық дүниетанымға үйрету мен баулу, білім мен тәрбие беруге негізделген оқу мекемелері, әсіресе, мұсылмандық ескі мектептер жөнінде сөз қозғасақ, бұл мектептер (бәд-әл-мағариф - араб т.) балалардың бастауыш білім (көп жағдайда аталуы ибтида, араб т. - бастауыш, алғашқы) алуының алғашқы сатысын қамтитын оқу орны болған. Бұл мектептер христиандардың приходттық училищелері, еврейлердің хедері, көне-жапондық бастауыш мектептерімен ұқсас еді. Мұндай мектептердің негізгі мақсаты балаларға діни ережелерін үйрететін және мұсылман адамдар арасындағы қарым-қатынас жасау ережелерін орындауға баулитын. Аталмыш мектептерде 6-14 жас аралығындағы балалар оқитын. Дегенмен, мұсылмандық мектептердің көпшілігінде балалардың ұлтына қарай ақындардың поэзиялық шығармалары ана тілінде оқытылды, сондай-ақ, арифметика мен жазуды үйретті. Алған білімдерін олар кейіннен жеке сауда ісінде, немесе аудармашы яки көшірмеші мамандығына пайдаланса, кейбіреулері осындай бастауыш мектептерді бітіргеннен кейін үлкен қалалардағы атақты медреселерде оқуын жалғастырып жатты.

1870-1890-шы жылдарындағы аймақтағы білім беру мен ағарту саласындағы саясат жаңа мектеп уставтарының қабылдануымен ерекшеленді. Атап айтқанда, 1871 жылы гимназиялар мен прогимназиялар уставы; 1872 жылғы реальдық училищелер уставы; 1874 жылы бастауыш халықтық училищелер туралы жаңа ережелер; 1884 жылғы университет уставы, шіркеулік-приход мектептері туралы ережелер қабылданды. Онда мектеп түрлері және олардың тәрбие мен білім берудегі ұстанымдары анықталған болатын (ҚР ООМ. Қ. 64. т. 1, іс 57, 1 п.).

1864 жылы гимназиялар мен прогимназиялар уставы бойынша Шығыс аймақта гимназиялардың классикалық және реалдық екі түрі бекітілді. Классикалық гимназиялар оқушыларды университеттерге және басқа оқу орындарына бағыттап, көптеген көне тілдерді, орыс сөз өнерін, жаңа шетел тілдері мен тарихты оқуға баулыды. Қазақстанның Шығыс аймағындағы реалдық гимназияларда азаматтық және әскери қызметке дайындап, көне тілдердің орнына математиканың төрт амалын оқытуға баса назар аударылып, заңтану сабағы енгізілді. Прогимназия - гимназияның бастауыш сатысы болып табылады. Гимназиядағы педагогикалық оқыту бағдарламаларын бекітуге, оқулықтарды таңдау құқығы берілді. Гимназиялар мен прогимназиялардың барлығы ақылы болды. Бастауыш пен орта мектеп аралығында ешқандай сабақтастық ескерілген жоқ.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, XIX ғасырдың екінші жартысы Қазақстан тарихында бетбұрысқа толы кезең болды. Бұл кезең Қазақстанның Ресейге толықтай қосылуымен ерекшеленеді. Патшалық Ресей өзінің жер мәселесіне байланысты отарлауына толықтай қол жеткізіп, енді білім беру саласына қатысты өзінің реформаларын іске асыруға және жаңа бағыттағы білім беру орындарын ашуға негіз жасай бастады.

Ресей империясының басты мақсаты жергілікті халықпен тығыз қарым-қатынас орнатып, оларды орыстандыру екеніне тоқталғанбыз. Патша әкімшілігі қазақтардан өздеріне қызмет ететін шенеуніктер дайындау үшін арнайы орыс-қазақ мектептері – училищелер ашты. Өздері оқытқан кадрларды жұмысқа тарту арқылы қазақтар арасындағы сұлтандардың беделін төмендетуді көздеді және руға бөлінушілікті әлсіретуді, мұсылмандық мектептердің өсуіне шектеу қоюды нысана етті. Сонымен, Ресей құраманда болған Қазақстанның Шығыс аймағындағы білім беру XIX ғасырдың екінші жартысындағы білім беру саласындағы Патша үкіметінің саясаты шеңберінде дамыды. Осы кезеңде отарлаудың жаңа бағыты – рухани отарлау терең белең ала бастауы нәтижесінде орыс қазақ, орыс-түзем, шіркеулік приходттық мектептер Шығыс Қазақстанда бірінен кейін бірі ашыла бастады.

Білім берудің аталған кезеңдегі негізгі бағыты патшалық Ресей саясатын жүзеге асыратын мамандар даярлау және өздеріне қызмет етуге қолайлы азаматтарды тәрбиелеу еді.

Пайдаланған әдебиет

Ядринцев Н.М. Сибирь как колония в географическом, экономическом и историческом отношении. - Спб., 1892.- 552-555 с.

Алекторов А.Е. Из истории образования среди киргизов Акмолинской и Семипалатинской областей // Журнал Министерства народного просвещения. -1905.-Т. XII Ч. – 362 с.

Обзор Семипалатинский области за 1903 г. – Семипалатинск, 1904. – 77 с.

Обзор Семипалатинской области за 1911 г. – Семипалатинск, 1912. – 112 с.

Бобровников Н.А. Русско-туземные училища, мектебы и медресы Средней Азии: Путевые заметки. - Спб., 1913.-90 с.

Ядринцев Н.М. Сибирь как колония в географическом, экономическом и историческом отношении.-Спб., 1892. - 552 с.

Бобровников Н.А. Русско-туземные училища, мектебы и медресы Средней Азии: Путевые заметки. - Спб., 1913.- 90 с.

ҚРОМА. Қ. 4. Іс. 381. 12-23 п.

Можаровский А. Изложение хода миссионерского дела по просвещению казанских инородцев с 1552 по 1867 год. – Казань, 1870. – 183 с.

Граменицкий С.М. Краткая историческая записка об устройстве инородческого образования в Туркестанском крае // Туркестанские ведомости. -1908.- № 52. -29 с.

Тажибаев Т. Педагогическая мысль Казахстана во второй половине XIX века. – Алма-Ата, 1965. – 164 с.

Абрамов Н. Областной город Семипалатинск. – Семипалатинск, 1900. – 147 с.

ҚРОМА. Қ. 64. Т.1. Іс. 5938. 9-10 п.

ҚРОМА. Қ. 3. Т.1. Іс. 696. 32 п.

ҚРОМА. Қ. 503. Т.1. Іс. 16а. 8 п.

ҚРОМА. Қ. 503. Т.1. Іс. 16а. 12-13 п.

Абай облысы мемлекеттік архивік (АОМА). Қ. 50. Т.1. Іс. 554. 24, 16, 18 пп.

ҚРОМА. Қ. 64. Т. 1. Іс. 57. 1 п.

К. Болатова

Alikhan Bokeikhan University, g. Семей, Республика Казакстан

ПРЕДПОСЫЛКИ И РАЗВИТИЕ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ И ПРОСВЕЩЕНИЯ В ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Аннотация. В статье всесторонне рассматриваются особенности формирования и развития системы образования и просвещения в Восточном Казахстане во второй половине XIX века. В этот период социально-экономические изменения, колониальная политика царского правительства, а также культурные и духовные потребности местного населения определили предпосылки становления системы народного образования. В исследовании анализируется процесс открытия первых школ, их организационная структура, учебные программы и воспитательная система. Кроме того, рассматриваются методы преподавания в школах и медресе, уровень подготовки учителей и их общественный статус. На основе влияния традиционного уклада жизни и идей просвещения выявляется обновление содержания образования и взаимодействие двух культурных сред. Особое внимание уделено роли учебных заведений в социально-культурной жизни региона, их влиянию на рост национального самосознания, духовное возрождение общества и культурную интеграцию. В статье применены историко-описательный, сравнительно-аналитический и источниковедческий методы, проведён системный анализ архивных документов и печатных изданий. В результате установлено, что в указанный период просветительская деятельность способствовала укреплению народных стремлений к образованию, становлению национальных традиций обучения, формированию местной интеллигенции и развитию региональной культуры. В

статье также рассматривается эволюция понятия «образование», участие женщин в учебном процессе, формирование практик обучения в свободное время и развитие общественных просветительских движений, что позволило выявить взаимосвязь и историческую преемственность регионального и общенационального просветительского опыта.

Ключевые слова: Восточный Казахстан, народное просвещение, образование, Российская империя, исследователь, губернатор, начальные школы, гимназия, приходское училище, библиотека, национальная интеллигенция.

К. Bolatova

Alikhan Bokeikhan University, Semey, Republic of Kazakhstan

PREREQUISITES AND DEVELOPMENT OF THE SYSTEM OF EDUCATION AND ENLIGHTENMENT IN EAST KAZAKHSTAN IN THE SECOND HALF OF THE XIXth CENTURY

Abstract. The article provides a comprehensive analysis of the formation and development of the education and enlightenment system in East Kazakhstan during the second half of the 19th century. In this period, socio-economic changes, the colonial policy of the Tsarist government, as well as the cultural and spiritual needs of the local population determined the prerequisites for the establishment of the public education system. The study examines the process of opening the first schools, their organizational structure, curricula, and educational approaches. It also highlights teaching methods in schools and madrasahs, the training and social status of teachers, and the renewal of educational content under the influence of traditional lifestyles and enlightenment ideas, as well as the interaction between two cultural spheres. Special attention is paid to the role of educational institutions in the socio-cultural life of the region, their impact on the growth of national consciousness, the spiritual revival of society, and cultural integration. The article employs historical-descriptive, comparative-analytical, and source-based methods, using archival documents and printed materials for systematic analysis. The study concludes that the educational process of this period strengthened the people's aspiration for enlightenment, contributed to the establishment of national educational traditions, the formation of the local intelligentsia, and the overall cultural development of the region. Furthermore, it explores the evolution of the concept of education, women's involvement in the learning process, the formation of informal learning practices, and the rise of public enlightenment movements, revealing the interconnection and historical continuity between regional and nationwide educational and intellectual developments.

Keywords: Eastern Kazakhstan, public education, schooling, Kazakh region, Tsarist Russia, researcher, governor, primary schools, gymnasium, parish school, library, national intelligentsia.

References

Jadrincev N.M. Sibir' kak kolonija v geograficheskom, jekonomicheskom i istoricheskom otnoshenii. - Spb., 1892.- 552-555 c.

Alektorov A.E. Iz istorii obrazovanija sredi kirgizov Akmolinskoj i Semipalatinskoj oblastej // Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshhenija. -1905.-Т. III Ч. – 362 s.

Obzor Semipalatinskij oblasti za 1903 g. – Semipalatinsk, 1904. – 77 s.

Obzor Semipalatinskoj oblasti za 1911 g. – Semipalatinsk, 1912. – 112 s.

Bobrovnikov N.A. Russko-tuzemnye uchilishha, mekteby i medresy Srednej Azii: Putevye zametkm. - Spb., 1913.-90 s.

Jadrincev N.M. Sibir' kak kolonija v geograficheskom, jekonomicheskom i istoricheskom otnoshenii.-Spb., 1892. - 552 c.

Bobrovnikov N.A. Russko-tuzemnye uchilishha, mekteby i medresy Srednej Azii: Putevye zametkm. - Spb., 1913.- 90 s.

ҚРОМА. Қ. 4. Is. 381. 12-23 p.

Mozharovskij A. Izlozhenie hoda missionerskogo dela po prosveshheniju kazanskih inorodcev s 1552 po 1867 god. – Kazan', 1870. – 183 s.

Gramenickij S.M. Kratkaja istoricheskaja zapiska ob ustrojstve inorodcheskogo obrazovanija v Turkestanskom krae // Turkestanskije vedomosti. -1908.- № 52. –29 s.

Tazhibaev T. Padagogicheskaja mysl' Kazahstana vo vtoroj polovine XIX veka. – Alma-Ata, 1965. – 164 s.

Abramov N. Oblastnoj gorod Sempalatinsk. – Semipalatinsk, 1900. – 147 s

ҚROMA. Қ. 64. Т.1. Is. 5938. 9-10 p.

ҚROMA. Қ. 3. Т.1. Is. 696. 32 p.

ҚROMA. Қ. 503. Т.1. Is. 16a. 8 p.

ҚROMA. Қ. 503. Т.1. Is. 16a. 12-13 p.

Abaj oblysy memlekettik arhivik (AOMA). Қ. 50. Т.1. Is. 554. 24, 16, 18 pp.

ҚROMA. Қ. 64. Т. 1. Is. 57. 1 p.

Автор туралы мәлімет

Болатова Каламкас Болатовна – тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Alikhan Bokeikhan University

Сведения об авторе

Болатова Каламкас Болатовна – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Alikhan Bokeikhan University

Information about the author

Bolatova Kalamkas Bolatovna – candidate of Historical Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University

MPHTI 03.15.00

HOSPITALITY CUSTOMS OF THE GANJA CITY POPULATION

B. Amanova

ANAS Institute of History and Ethnology named after A.A. Bakikhanov

Senior researcher of the "Historical ethnology" department (Baku, Azerbaijan)

E-mail: baharamanova@bk.ru

<https://orcid.org/0009-0007-5011-7820>

Annotation. The article is devoted to the hospitality customs of the population of Ganja, one of the oldest and most prominent cultural centers of Azerbaijan. Ganja is the homeland of the genius poet Nizami Ganjavi, as well as well-known poets and public figures such as Mahsati Ganjavi, Mirza Shafi Vazeh, Ahmad Javad, Javad Khan, Deli Ali, and İsrafil Mammadov, whose heroic deeds became legendary among the people. The study highlights the traditions of welcoming guests, providing them with shelter, organizing festive gatherings in their honor, and setting abundant and generous tables as an expression of respect, goodwill, and mutual trust. Special attention is given to the symbolic role of hospitality in shaping social ties, strengthening collective identity, and preserving cultural values within the community of Ganja. At the same time, the article underlines the significance of historical

references, noting that many foreign travelers and authors widely described the openness and sincere hospitality of the peoples of the Caucasus, including Azerbaijanis. Their comparisons between the customs of local inhabitants and those of their own countries further reveal the uniqueness, richness, and depth of Azerbaijani traditions. Thus, the hospitality of Ganja's population is presented as both cultural heritage and a reflection of universal human values.

Keywords: Azerbaijan; Ganja city; population; hospitality; foreign authors

Introduction

The custom of hospitality holds one of the most prestigious and honorable places in the family and social life of the Azerbaijani people, including the population of the city of Ganja, which forms an integral part of this cultural tradition. Hospitality and respect for the guest are universal phenomena that, to a greater or lesser extent, can be observed among all nations of the world. Nevertheless, in the Azerbaijani context, and particularly in Ganja, these traditions have acquired distinctive forms and symbolic significance. The literary and historical materials collected in the course of research confirm this viewpoint and provide abundant evidence for the deep-rooted nature of such customs.

Scholars emphasize that the ancient traditions of patriotism, respect for other peoples, hospitality, hard work, humanism, commitment to justice, reverence for elders, and other universal human qualities possess a progressive and enduring character. Of course, it would be inaccurate to claim that these traditions belong exclusively to a single nation, since similar values exist among most peoples of the world. However, national specificity, cultural individuality, and local adaptation can be clearly seen in the Azerbaijani case. These features highlight the unique character of Ganja's hospitality traditions and their contribution to the wider cultural heritage of Azerbaijan (Shukurov, 1981:37).

Material and method

In the research, a wide range of oral and written sources, including archival documents, manuscripts, folklore samples, and memoirs, were collected and analyzed. Field-ethnographic studies, conducted in different periods and with the participation of local informants, provided valuable firsthand data on the customs and daily practices of the Ganja population. The research employs a combination of complex ethnographic methods, such as participant observation, structured and semi-structured interviews, and comparative description of rituals and traditions.

Alongside ethnographic data, the study applies historical-comparative analysis, allowing the identification of common features and distinctive aspects of Ganja's hospitality practices in relation to the broader Caucasian and Azerbaijani cultural context. A scientific-critical approach to the available literature was also implemented in order to reassess existing interpretations and to integrate them with newly collected materials.

Presenting the studied issue in this integrated manner has created conditions for a holistic understanding of the hospitality customs of the Ganja population, highlighting their continuity, symbolic meaning, and social functions. This methodology not only reveals the uniqueness of these traditions but also contributes to the broader study of cultural heritage in Azerbaijan.

Discussion

The custom of hospitality was considered an important norm of social life in the traditional life of every nation, as well as Caucasians (Anchabadze, 1985:110-120). The mentioned opinion is also brightened by the notes of an American scientist who was a guest in the family of Caucasians and was impressed by their generosity, openness, and hospitality. He writes: "To show the importance of hospitality, just as the Greeks made Zeus the "god of hospitality", the Caucasians also created the tradition of hospitality. They said, "A guest is a guest of God, you should not touch him or hurt him." Thus, hospitality was shown to the stranger, and his safety was ensured in these places far from his home and homeland. The host had to protect his guest even at the risk of death" (Benet, 1989:97). An episode in the play "Khanlar" by our immortal poet S.Vurgun shows that the above idea is true. The response of his mother, Gızyetər to the gendarmes, who asked the location of the Khan's friends-

guests who were hiding from the government, is a clear example of the heart and hospitality traditions of our people:

Oğul! Bir qayda var eldə, obada:
Qonaq əziz olar, qaçaq olsa da,
Onu ələ vermək namərdlik olar.

Although the gendarmes punished Gizyeter, he did not mince his words, surprising these executioners, ignorant of humanity, with his answer:

Fələyin zindanı kürəyimdədir,
Zalımın zənciri biləyimdədir,
Qonağın yerini soruşursunuz? -
Yarın ürəyimi, ürəyimdədir! (Vurgun, 1988:209-213).

Such positive features testify to the rich inner world of all Caucasians, as well as the people of Azerbaijan and the young people who are part of it, and their loyalty to the traditions of hospitality.

According to informants, the people of Ganja have always been generous, attentive and caring towards guests. According to them, as a proof of this, it is enough to show the guesthouse built by Shah Abbas for the overnight stay of foreign guests coming to Ganja, as well as travelers, travelers and merchants passing through here - Caravansaray. Mashadi Asgar Alakbarov, Isa Alakbar oglu Aliyev, Deyirman Isa, Mashadi Kazim etc. are among the residents of Ganja city. such hospitable people are still remembered today.

In this regard, the information found in the ethnographic literature is also interesting. It is mentioned there that according to the question asked by E.Abdullabey oghlu, a resident of Boyuk Bagman district, Ganja region, there were more noble and generous people in Ganja provinces: "These include Khudadad bey Rafibeyov, Ismayil bey, Hasan bey, Jahangir bey, Mehdi bey Aliyev, etc. . an example can be given. I remember Governor Khudadad Bey well. He studied medicine in Germany. He was a very progressive man. In Ganja, he headed the "Charity" society. He gained great respect among the people with his kindness and hospitality. It was the spring of 1918. The hospitality he gave to his friends from foreign countries for the sake of the Democratic Republic organized in Ganja is still not erased from my memory. More than 50 types of pilaf were brought to the table at this meeting" (Salehov, 1995:73-74).

The hospitality of the people of Ganja can be seen in the examples of folklore. For example, let's follow the tale "The Generous Butcher": "... Evening falls, the butcher's shop closes. They want Shah Abbas and the vizier to leave. Butcher Ahmad says:

- I have been paying attention to you for a long time: I see you are a stranger. Don't go anywhere, you are both my guests.

Ahmed the butcher brings the guests to his house. Baridan informs his cousin that I have a guest, prepare food. The girl prepares food and drink and gives it to Ahmed. The guests fall asleep after eating and drinking. When the morning dawns, they want to leave. Ahmed says:

You are my guest for three days, this is my custom. Don't go, stay" (Ganja folklore anthology, 2003:240).

The hospitality mentioned above is also highlighted in the works of Nizami, an eminent poet and genius thinker who opened his eyes to the world, lived in Ganja, and contributed to the development of Near and Middle Eastern literature. For example, in the example taken from the poet's poem "Seven Beauties", we read:

Dedim ki: - Ey gözəl, kölgən yarındır,
Tacım sənin ayaq torpaqlarıdır.
Canıma and içib, dedi o gözəl:
-Sənə yar olaram bir gün, yaxın gəl,
Sən mənim hörmətli bir mehmanımsan,
Əziz tutulmalı daima mehman (Ganjavi, 2004: 141).
Or,
Onun vardı əvvəl bəzək paltarı,
Bəzən al geyərdi, bəzən də sarı.

Bağ qönçəsi kimi qonaq sevəndi,
Yanağı gül kimi gülürdü, şəndi.
Vardı işrət üçün mehman otağı,
Göydə Sürəyyaya dəyərdi tağı.
Süfrələr salmışdı, döşənmiş yerə,
Ədəb öyrətmişdi xidmətçilərə.
Gəlsəydi bir nəfər uzaqdan əgər,
Cilov tutub, qonaq eyləyərdilər.
Süfrə salardılar otaqda layiq,
Yemək verərdilər qonağa layiq (Ganjavi, 2004:129).

From the description mentioned above by N.Ganjavi, we can witness how the people of Ganjali value the guest and hospitality.

The expression "Guest is God's guest" which has found its place in the thinking of the people of Ganja, and the people of Azerbaijan in general, indicates a great meaning. At the core of this saying are hidden positive features such as purity, moral education, generosity, hospitality, etc. Respecting a guest, forgiving his debt when appropriate, taking care of him, and protecting him from enemies are human qualities. From this point of view, a story given in "Gabusnama" which is a book of advice is interesting. Since it is relevant to our topic, we think it is appropriate to mention it here:

"I have heard that İbn Mughla assigns Nasr ibn Mansur Tamimi to work on the divan of Basra. After a year, he called back and demanded a report from him. He was a man of many states and his state had the eye of the caliph. As he calculates, it turns out that he has a lot of money left at his feet. Ibn Mughla says: "Either pay this money or go to prison"! Nasr says: "O Mavlana, I have property, but it is not here, spare me for a month. It is not appropriate for me to go to prison for so many goods."

Mughla's son knew that the man had the ability to give so many goods and he was telling the truth, so he said: "There is no order from Amir al-Momin, and you cannot go anywhere else until you give these goods. For now, sit here in one of the cells in my palace, and be my guest for a month."

Nasr says: "I agree to your order." Then he stays as a prisoner in the palace of ibn Mughla. Coincidentally, it was the beginning of Ramadan. When it was evening, ibn Mughla said: "Bring so-and-so, let him break his fast with us." In short, Nasr breaks his fast with him throughout the month of Ramadan. As soon as the fasting holiday ends and a few days pass, Mughla's son sends a message that "they are delaying the delivery of the goods, what should we do?" Nasr says: "I gave the gold." Mughla's son says: "Who did you give it to?" Nasr says: "I gave it to you." Mughla's son is surprised and calls Nasr and tells him: "Man, who did you give the gold to?" Nasr says: "I didn't give the gold, but I ate your bread for free for a month, I broke the fast with your bread for a whole month, and I was your guest. Now that the holiday has arrived, my right to work is that you want gold from me?"

Mughla's son laughed and said: "... go safely, I gave you that property for rent, I will give you that gold myself" (Gabusnama, 1989:70-71). Apparently, the phrase "I was your guest" saved Nasr from paying a huge debt and confiscating his property.

We learn about the hospitality of the people of Ganja from the conversations of old people, as well as from ethnographic literature: "... the people of these places would love guests and hospitality. They would invite singers and musicians to make their parties more cheerful. H.Shushinsky, who has an unparalleled voice, describes a visit to Ganja as follows: Ganja people love melody, poetry, art, especially music, they trust the success of other singers, and they openly compete with them. Once, they sent a telegram to Mashadi Mammad Farzaliyev, a famous singer from Ganja, my colleague living in Tbilisi, and brought him to Ganja. An unusual party was organized. A hundred kinds of blessings were brought to the table" (Salehov, 1995:74).

From the surveys we conducted, it is clear that guests who knock on the door of any family in Ganja, visiting at any time, are kindly received and properly entertained. According to the custom, the guest was seated at the four (upper) heads of the table. His sitting at the top was considered a sign of respect for both the host and the guest. Regardless of the influence and social status of the visiting guest, delicious dishes (sabzi plov, kuku, kalapur, dolma, kabab, dovga, etc.) were cooked in his honor

in exchange for his ability and financial status. First, jam and tea were brought to the table, followed by dishes and various sweets and sherbets.

According to the information we obtained during the ethnographic visit, the host endures all difficulties in order to provide the guest with good rest, food and drink, as they say, to be treated like a "master", and is even ready to spend his wealth and borrow money from others, open his mouth to relatives and neighbors would be. In this regard, the memory of Hasan agha Giyasbeyli, who was originally from the village of Kamarli in Gazakh district and had close friendships with our immortal poet S.Vurgun, is interesting: "Three or four brothers and sisters were orphaned. Although our name was Bey, we were poor. A few months after my father's death, one day we saw five to ten horsemen coming down the dirt road from the hill on the other side of the river that runs through the middle of the village. My mother put her hand over her eyes and looked for a long time, and suddenly spoke in a panic:

- Oh boy, these riders are coming to us, they are the man's friends. There is nothing in our house, we are ashamed.

My mother was a careful wife. He quickly sent one of us to the neighbor to borrow a bowl or two of flour. He sent one of us to buy an animal. We were in debt until the end. In summary, until the horsemen crossed the valley and reached our house, the neighbors joined hands, the hearth was left, the iron was hung, the dough was kneaded, and the animal was slaughtered. The samovar steamed when riders fell off their saddles in the yard. My mother said "welcome" and invited her inside. Not even five minutes passed, the numerous men of the village arrived, they drank tea, the table was opened, kebabs were made, and hot fatir was brought out. There was food and drink in our house for a week. We did not know who called the lover. Who sent the men fighting in the yard, who sent the sacks full of flour, carts full of firewood, who emptied them into the yard. We didn't know who are the ones who give us hands and feet, make firewood, slaughter animals and cook kebabs, knead dough and roll it into logs, hang sackcloth and spread fatir, carry water from the spring and boil samovar? After the guests left, we sat and caught our breath as if we had just finished the wedding and saw that we had three or four months of food in our house. From that day, God gave us our sustenance. Our table was always full of guests (Shikhli, 1992:56-57). The events unfolding in this story, which is very rich in ethnographic materials, are characteristic of Ganja and the entire population of Azerbaijan. Here we witness how our people welcome and appreciate guests, their humane character, openness, and neighborly attitude.

"Gabusnama" contains interesting information about how to receive a guest: "When a guest comes to your home ... be kind to him. Give everyone the care they deserve, as Abu Shukur says:

Qonaq ya dost olsun və yaxud düşmən,
Gərək layiqincə hörmət edəsən.

If there is fruit, bring fruit and eat it before the meal, take a little break, then the food is ready on the table, but do not sit down yourself, let the guests say "sit" once or twice, if the guest is not too big and it is suitable for you to sit, only after that they accept your offer and eat and sit lower than everyone..., don't say "so-and-so" every hour, you don't eat at all, eat well, don't be ashamed, forgive me, I couldn't prepare something for you... Such words make people feel ashamed and cannot eat bread, and they leave your table half-hungry and half-full" (Gabusnama, 1989:69-70).

According to the old residents of Ganja, it was believed that the table opened in the name of the guest would bring sustenance and blessings to the family. The idea that guest houses could not be without joy created enthusiasm in the population. The following lines taken from S. Vurgun's poem "Aygün" are an example of what is said and thought:

Bu axşam Aygünün evində gülən
Bu şənlik, bu büsat, bu cəlal nədir?
Ürəkdən-ürəyə axıb süzülən
Söyləyin, şeirdir, yoxsa nəğmədir?

Başdan ayağadək geyib qırmızı,
Məclisə gün kimi şölələr yayır.

Gələn qonaqlara bu ellər qızı
Üstü zəfəranlı plov paylayır.

Conclusion

As everywhere in Azerbaijan, the living room was separate in Ganja. This room, with carpets hanging from its walls, was given to the guest, and neatly packed woolen blankets were opened to the guest. S.Benet, who witnessed such positive features, writes that "one of the most respectable issues in the Caucasus is having a separate guest house... If the family does not have a separate guest house, one of the rooms is definitely reserved for guests. Here the guest rests" (Benet, 1989:98).

It is no coincidence that A.Duma did not hesitate to say a good word about our people with such a large heart: "If you knock on any door in Azerbaijan, as well as in the entire Caucasus, and say that I am a foreigner, I have no place to stay, the owner of the house will give you the biggest room at that hour. will give He and his family will live in a small room. Moreover, if you stay in his house, let's say, for a week, two weeks, a month, he will take care of you and will not let you suffer from blindness" (Duma, 1985:17). In this regard, the opinion of French sociologist and geographer of the 19th century E. Reclu is also interesting. Referring to the book of S. Bunyadova, we consider it appropriate to mention the conclusion reached by the same author based on his observations: "Azerbaijani living in Transcaucasia (South Caucasus - B.A.) have qualities that are not unique to any people of the Caucasus. Such rare sincerity and integrity away from greed, extreme kindness and hospitality can be found only among them. Azerbaijanis are considered the spreaders of culture in the Caucasus" (Bunyadova, 2005:8).

Let's also say that the beauty of the city, the houses built in the national architectural style, and the baths attracted the interest of the guests. Literature materials also show this: "The city's handsome two-three-story houses built of baked bricks, well-kept comfortable hotels, and baths with all kinds of facilities for relaxation would attract the attention of visitors to the city" (Shushinski, 1986:69).

The hospitality of the Turkic peoples, as well as the carriers of that culture - Azerbaijani Turks with rich spirituality, as well as the young people from the branches of that body, shows what moral standard they have. This cannot be considered a coincidence. Such greatness is in the soul and blood of the Turkish people, due to their attachment to the historical roots of their traditions, which their great-grandfathers passed down from generation to generation, from memory to memory. The information we received from the "The Book of Dede Gorgud" saga about hospitality also says this: Bayindir Khan, the Khan of the Khans, would visit the Oguz Beys once a year, "he would slaughter a stallion from a horse, a bull from a camel, and a ram from a sheep and entertain them." (The Book of Dede Gorgud 1988:132). Of course, there are enough questions in the current direction in our classical literature.

According to the given information and ethnographic literature survey (Allahmanlı, 2011:157), if a person walking along the road knocked on a door and asked for water, it would be thought that he was hungry. The owner of the house would definitely bring that person home as a guest and feed and drink.

As in other regions of Azerbaijan, among the people of Ganja, the heart of the guest who came to the house was not touched, he was treated as a holy and dear person. If the guest reached for any object and said that he liked it, that object would be given to him. No one would be embarrassed to offend a guest visiting the house. Such situations were alien to Azerbaijani Turkish families. S.Vurgun also mentioned this respectable custom, the tradition that has been lived since ancient times in his poem "I remembered":

Sən bizim ellərin ruhuna bir bax!

Bizdən inciməmiş bir əziz qonaq (Vurğun, 2005:220).

According to the old people, when a guest expressed his desire to leave, they would ask him to stay for a few days. If the guest agreed and said that he had to go, then food and drink would be put on his way, and he would be sent away with certain gifts and lots. Relatives and neighbors would also participate in the "farewell ceremony".

By the way, let's note that among young people there are a number of proverbs and sayings related to guests. Although some of them have all-Azerbaijani characteristics, some of them belong only to the local population. In this regard, the following examples are of interest:

Qonaq evin yox, elin qonağıdır.

Qonaq umdugu yerdən küsər.

Qonağın ruzisi özündən əvvəl gələr.

Qonaq girməyən evə vay girər.

Qonaqdan qayıdacığı günün tarixini soruşmazlar.

Qonaq düşmən də olsa, gəldiyi evdə ona toxunmazlar.

Qonaga çörək yeyirsənmi deməzlər.

Atlı gələn qonaga atsız yola salmazlar.

Qonağın sözün yerə salmazlar.

Bir ev qarşılayan qonağı bir el yola salar və s.

The result

As in all regions of Azerbaijan, hospitality customs have a special place in the public life, household and culture of Ganja city population. This tradition, passed down from generation to generation, is kept alive and constitutes one of the cores of people's national and moral values. Hospitality, which instills humanity, kindness, humanism, openness, generosity, mutual trust, respect and love for each other, has practical significance in the education and upbringing of the young generation, in their attachment to the roots, and in their warm relations with the elders.

References

Allahmanli M. From the spiritual culture of the Western region of Azerbaijan. Baku: Nurlan, 2011, - 176 p.

Benet S. How you live, you make a face (the way of life of the peoples of the Caucasus. The translator from English and the author of the foreword, Gazanfar Pashayev). Baku: Yazichi, 1989, - 212 p.

Bunyadova Sh.T. Azerbaijani hospitality. Baku: Elm, 2005, - 152 p.

Duma A. Caucasian visit. Baku: Yazichi, 1985, - 142 p.

Ganjavi N. Seven beauties. Baku: Lider, 2004, - 366 p.

Ganja folklore anthology, book I. Ganja, 2003, - 487 p.

Kitabi-Dada Gorgud. Baku: Yazichi, 1988, - 265 p.

Gabusnama. Baku: Azernashr, 1989, - 237 p.

Salehov Sh.M. Hospitality // Gazakh-Aghstafa regions (Collected, compiled and edited by: Shota Saleh). Baku: Sabah, - p. 69-76.

Shikhli I. Bury the dead in the cemetery. Baku: Youth, - 1992, - 272 p.

Shushinsky F. Sayyid Shushinsky. Baku: Light, 1991, - 180 p.

Shukurov A. Islam, custom, tradition. Baku: Azernashr, 1981, - 73 p.

Vurgun S. Selected works. In seven volumes. IV c. Baku: Elm, 1988, - 764 p.

Vurgun S. Selected works. In three volumes. II c. Baku: Azernashr, 1986, - 384 p.

Anchabadze Yu.D. Прекрасный обычай гостеприимства // СЭ, №4, 1985, - p. 110-120.

List of informants

Ismayilova Gulnara Veysel gizi - born in 1972, Ganja city.

Abdullayeva Gumru Elman gizi - born in 1985, Ganja city.

Aliyev Yunis Isa oglu - born in 1951, Ganja city (Garachil district).

Aliyev Gabil Islam oglu - born in 1953, Ganja city (Old district).

Guliyeva Asya Majid gizi-born in 1966, Ganja city (Bala Bagmanlar district).

Alakbarova Gulnaz Ajdar gizi - born in 1984, Ganja city.

Guliyeva Ruziyya Zaman gizi - born in 1955, Ganja city.

Alakbarova Zemfira Alakbar gizi - born in 1957, Ganja city.

Б. Аманова

Әзербайжан ҰҒА Тарих және этнология институты, Баку, Әзербайжан

ГЯНДЖА ҚАЛАСЫ ХАЛҚЫНЫҢ ҚОНАҚЖАЙЛЫҚ ДӘСТҮРЛЕРІ ТУРАЛЫ

Аңдатпа. Мақала Әзербайжанның ең көне әрі ірі мәдени орталықтарының бірі болып табылатын Гянджа қаласы халқының қонақжайлық дәстүрлеріне арналған. Гянджа — әлемдік поэзияның жарық жұлдызы Низами Гянджевидің, сондай-ақ Махсати Гянджеви, Мирза Шафи Вазех, Ахмед Джавад, Джавад хан, Дели Али және халық арасында ерлігі аңызға айналған Исафил Мамедов сияқты әйгілі ақындар мен қоғам қайраткерлерінің отаны. Зерттеуде қонақты қарсы алу, оларға пана беру, құрметіне мерекелік жиындар ұйымдастыру және сыйластық пен жомарттықтың белгісі ретінде дастарқан жаю дәстүрлері жан-жақты сипатталады. Сонымен қатар, қонақжайлықтың әлеуметтік байланыстарды нығайтудағы, ұжымдық бірегейлікті қалыптастырудағы және мәдени құндылықтарды сақтаудағы символдық маңызына ерекше көңіл бөлінеді. Мақалада көптеген шетелдік саяхатшылар мен авторлардың Кавказ халықтарының, соның ішінде әзербайжандардың ашықтығы мен қонақжайлығы жайлы кеңінен жазғандығы атап өтіледі. Олардың жергілікті салт-дәстүрлерді өз халықтарының әдет-ғұрыптарымен салыстыруы әзербайжан мәдениетінің бірегейлігі мен байлығын тереңірек танытады. Осылайша, Гянджа халқының қонақжайлығы мәдени мұра ретінде ғана емес, сонымен бірге әмбебап адамзаттық құндылықтардың айнасы ретінде ұсынылады.

Түйін сөздер: Әзербайжан; Гянджа; халық; қонақжайлық; шетелдік авторлар, Низами Гянджеви, әдет-ғұрып.

Б. Аманова

Институт истории и этнологии НАНА, Баку, Азербайджан

О ТРАДИЦИИ ГОСТЕПРИИМСТВА НАСЕЛЕНИЯ ГОРОДА ГЯНДЖА

Аннотация. Статья посвящена обычаю гостеприимства населения Гянджи – одного из древнейших и наиболее значимых культурных центров Азербайджана. Гянджа является родиной гениального поэта Низами Гянджеви, а также известных поэтов и общественных деятелей, таких как Махсати Гянджеви, Мирза Шафи Вазех, Ахмед Джавад, Джавад хан, Дели Али и Исафил Мамедов, подвиги которого стали легендарными среди народа. В статье подробно рассматриваются традиции встречи гостей, предоставления им приюта, организации праздничных мероприятий в их честь и накрытия богатых и щедрых столов как проявления уважения, доброжелательности и доверия. Особое внимание уделяется символическому значению гостеприимства в формировании социальных связей, укреплении коллективной идентичности и сохранении культурных ценностей внутри гянджинского общества. Отмечается также важность исторических свидетельств, где многие иностранные путешественники и авторы описывали открытость и искреннее гостеприимство народов Кавказа, включая азербайджанцев. Их сопоставления местных обычаев с традициями собственных народов позволяют глубже понять уникальность, богатство и самобытность азербайджанской культуры. Таким образом, гостеприимство жителей Гянджи предстает не только частью культурного наследия, но и отражением универсальных человеческих ценностей.

Ключевые слова: Азербайджан; Гянджа; народ; гостеприимство; зарубежные авторы; Низами Гянджеви; обычаи и традиции.

Автор туралы мәлімет

Бахар Аманова – Әзербайжан ҰҒА Тарих және этнология институтының «Тарихи этнология» бөлімінің аға ғылыми қызметкері (Баку, Әзербайжан).

Сведения об авторе

Bahar Amanova – старший научный сотрудник отдела «Историческая этнология» Института истории и этнологии НАНА (Баку, Азербайджан).

Information about the author

Bahar Amanova – senior researcher of the "Historical ethnology" department of the Institute of History and Ethnology of ANAS (Baku, Azerbaijan)

МРНТИ: 03.91.91

СЕРЬГИ С ПРИПАЯННЫМ КОНУСОМ ИЗ КОЛЛЕКЦИИ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

З. Каримбаева

*Филиал института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана
Республика Казахстан, г. Астана, проспект Абая 22*

E-mail: z_karimbayeva@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-2893-8423>

Аннотация. В статье рассматриваются три экземпляра серёг с припаянным конусом из коллекции Национального музея Республики Казахстан. Украшения происходят из памятников Центрального и Западного Казахстана и датируются VIII–IV вв. до н.э. Приведены морфологические характеристики, особенности техники изготовления и декора, а также проведены сравнения с аналогичными находками из сопредельных регионов Евразийских степей. Материалы позволяют уточнить распространение и локальные особенности данного типа украшения.

В работе подробно описаны форма и конструкция серёг, включающая наличие припаянного конуса, различные варианты ободков, креплений и декоративных элементов. Особое внимание уделено технике пайки, характеру обработки металла и применению орнаментации, что позволяет проследить уровень развития ювелирного ремесла у древнего населения Казахстана. Проведён сравнительный анализ с аналогичными изделиями, обнаруженными в погребальных комплексах Южной Сибири, Прикаспийского региона и Алтая, что позволило выявить общие черты и локальные особенности в традициях изготовления украшений.

Результаты исследования показывают, что серьги с припаянным конусом не только выполняли декоративную функцию, но и могли иметь символическое значение, связанное со статусом или этнической принадлежностью их владельцев. Выявленные данные уточняют географию распространения данного типа украшений и их эволюцию в пределах раннего железного века. Материалы статьи вносят вклад в изучение древнего ювелирного искусства, расширяют представления о культурных связях и обменах между племенами, населявшими степные территории Казахстана и сопредельных регионов Евразии.

Ключевые слова: Центральный Казахстан; Западный Казахстан; Восточный Казахстан; ранний железный век; серьги с припаянным конусом, могильник Талды, Датировка

Введение

В коллекции Национального музея Республики Казахстан в экспозиции «Золото степей» представлены три экземпляра серёг с припаянным конусом. Данный тип украшений относится к числу характерных ювелирных изделий раннего железного века и фиксируется в погребальных памятниках восточной части Евразийских степей. Серьги с припаянным конусом распространены на обширной территории — от Нижнего Поволжья до Горного Алтая и Тувы, что позволяет рассматривать их как один из наиболее выразительных элементов женского костюма саков и раннескифских племён.

Методы исследования

Для изучения представленных предметов были использованы следующие методы: визуальное морфологическое описание с фиксацией размеров, веса, особенностей техники изготовления и декора; сравнительно-типологический анализ с привлечением опубликованных материалов из Центрального, Восточного и Западного Казахстана, а также сопредельных регионов (Алтай, Тува, Нижнее Поволжье).

Обсуждение

Серьга 1 происходит из могильника Карашоки (курган № 8) на территории Центрального Казахстана (рис. 1). Украшение представляет собой кольцо диаметром около 3,5 см, к которому посредством полосы зерни прикреплен конус высотой 1,22 см и диаметром основания 1,35 см. Дужка выполнена из довольно массивного стержня и украшена сканью в виде тонкой проволоки с чередующимися плетёными полосами. В основании конуса пробиты четыре отверстия. Вес изделия составляет 11,55 г. находка зафиксирована в сильно ограбленной могиле с дромосом и датируется VIII–VI вв. до н. э.

Рисунок 1 – Центральный Казахстан, могильника Карашоки, курган №8 (из коллекции Национального музея РК)

Серьга 2 найдена в Центральном Казахстане, Каркаралинский район, могильник Талды II, курган № 5 (рис. 2). Изделие состоит из массивной дужки, выполненной из округлого в сечении прута, образующего несомкнутое кольцо. К нижней части дужки припаяна подвеска в форме конуса, поверхность которого покрыта мелкой зернью. На площадке у основания конуса зафиксированы мелкие отверстия с неровными краями. Вес серьги — 3,50 г. Датировка находки относится к V–IV вв. до н. э.

Рисунок 2 – Центральный Казахстан, могильника Талды II, курган №5 (из коллекции Национального музея РК)

Серьга 3 происходит из Западного Казахстана, Актюбинская область, могильник Бесоба, курган № 3 (рис. 3). Украшение выполнено из плоского в сечении прута, согнутого в виде несомкнутого кольца. К нижней части дужки припаян конус, поверхность которого украшена рядами зерни: по шву, у основания и в верхней части. На основании анализа формы и декора изделие датируется VI–V вв. до н. э.

Рисунок 3 – Западный Казахстан, могильник Бесоба, курган №3 (из коллекции Национального музея РК)

Серьги с припаянным конусом имеют широкую территорию распространения: ареал их бытования охватывает пространство от нижнего течения р. Волги до Горного Алтая и Тувы. Подобные изделия зафиксированы в памятниках Центрального, Восточного и Западного Казахстана, что свидетельствует о значительной популярности данного типа украшений среди сакских племён.

В Центральном Казахстане серьги с конусовидными подвесками встречены в ряде могильников. Так, в могильнике Жиланды II, курган № 2 обнаружено украшение, относящееся к числу наиболее характерных находок данного типа (Бейсенов, 2014:121). Оно состоит из массивной дужки, выполненной из округлого в сечении прута, образующего несомкнутое кольцо. К нижней части дужки при помощи пайки прикреплен крупная подвеска конусовидной формы, поверхность которой покрыта рядами мелкой зерни (рис. 4).

Из могильника Бектауата, курган № 1 происходит серьга, конус которой украшен вертикальными рядами зерни (Бейсенов, 2014:121). Особый интерес представляет основание

конуса, где зафиксированы восемь пробитых отверстий, вероятно предназначенных для крепления дополнительных подвесок или декоративных элементов (рис. 4).

В могильнике Бакыбулак, курган № 15 найден фрагмент серьги в виде конуса, поверхность которого также покрыта зернью (Бейсенов, 2014:121). Несмотря на фрагментарную сохранность, находка позволяет уверенно отнести её к рассматриваемому типу изделий (рис. 4).

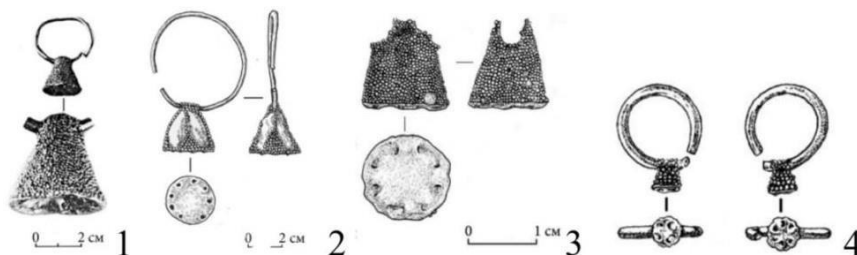

Рисунок 4 – Серьги из Центрального и Восточного Казахстана

1- могильник Жиланды, курган 2; 2 – могильник Бектауата, курган 1; 3 – могильник Бакыбулак, курган 15; 4 – могильник Тар Асу, ограда 23 (Бейсенов, 2014)
2-

Особый интерес представляет находка из могильника Ыскак I, курган № 1, где серьги зафиксированы в двух экземплярах. У одной серьги сохранилась только дужка, конус отсутствует. Вторая серьга имеет форму несомкнутого кольца размерами 3,1 × 2,7 см, изготовленного из восьми продольно спаянных между собой проволок равной толщины (Кукушкин и др., 2024:95). Ширина изделия составляет 0,8 см, диаметр сечения проволоки — 0,1 см. К нижней части кольца припаян небольшой конус диаметром по основанию 1,1 см, по месту крепления — 0,8 см, высотой 0,6 см. На поверхности основания, по окружности конуса, закреплены восемь скрученных в кольцо полосок металла, выполнявших декоративную и конструктивную функции (рис. 5).

Рисунок 5 – Центральный Казахстан, могильник Ыскак, курган 1 (Кукушкин и др, 2024)

В Восточном Казахстане серьги с припаянным конусом зафиксированы в могильнике Тар-Асу, ограда № 23 (рис. 4). Здесь обнаружено украшение с массивной дужкой, выполненной из округлого в сечении прута, и крупной подвеской в форме конуса, поверхность которого покрыта мелкой зернью. По технике изготовления и стилистике данная находка имеет близкие аналогии с изделиями Центрального Казахстана, что указывает на общность ремесленных традиций региона (Самашев и др., 1998:174).

За пределами Казахстана серьги данного типа широко известны в Горном Алтае, где они встречены в могильниках Бойтыгем II (курган № 19), Коо I (кольцо 2), Быстрынском (курганы

8 и 14) (Тишкин, 1999:186). В Кузнецкой котловине подобное изделие происходит из памятника Казанково X (Ширин, 1999:238), а в Нижнем Поволжье — из Комсомольского могильника (Федоров, 2015:72).

На территории Тувы серьги с припаянным конусом найдены в многочисленных памятниках, в том числе на р. Бегире, в логе Мунгаш-Чирик (курган 40), а также в комплексах Орта-Хем III (курган 1), Куйлуг-Хем II (курган 9), Хемчик-Бом III (курган 1), Сарыг-Булун (курган 1), Ангор-Хову (курган 5), Аржан-2 (Чугунов, 2003:392).

Таким образом, география находок данного типа украшений охватывает огромный ареал, что подтверждает наличие устойчивой культурной традиции, сложившейся в раннескифское время.

Результаты

Обращаясь к истокам данного типа серег, исследователи склонны связать их происхождение с украшениями культур бронзового века (рис. 6)

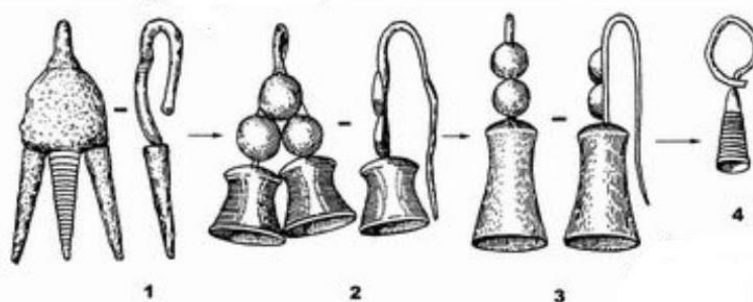

Рисунок 6 – Нижняя Сырдарья, Южный Казахстан, могильник Тагискен (Итина, Яблонский, 2001)

По мнению М.А. Исиной и Л.Т. Яблонского, изложенному в их монографии (Итина, Яблонский, 2001:63), тагискенский экземпляр серьги с конусовидным элементом может рассматриваться как предшественник форм, получивших широкое распространение в эпоху раннего железного века. Подобная преемственность подчёркивает глубокие корни ювелирных традиций и свидетельствует о постепенном развитии художественных и технологических приёмов в степной зоне Евразии.

Если обратиться к технике изготовления, серьга состоит из двух основных элементов – дужки в форме кольца и конусовидной подвески, соединённых при помощи пайки (Тишкин, 1999:185).

Дужка. Основа выполнялась из проволоки, которой придавалась гранёная или округлая форма. Следы раскатанности, вытянутости и опливов металла указывают на использование различных приёмов обработки – прокатки,ковки на наковальне, зажимов щипцами. В ряде случаев поверхность дополнительно украшалась сканью или декоративной проволокой.

Конус. Изготавливался из тонкой золотой фольги, сворачиваемой в конусовидную форму. Основание закрывалось отдельной пластиной, которая припаивалась в завершающей стадии. На некоторых экземплярах фиксируются отверстия, пробитые шилом после пайки, что свидетельствует о возможности использования дополнительных подвесок.

Зернь. Одним из главных декоративных приёмов была зернь. Её изготавливали из мелких отрезков тонкой проволоки, нагреваемых в глиняных тиглях до температуры, при которой металл приобретал сферическую форму. После охлаждения шарики сортировались и припаивались к поверхности конуса в виде рядов или узоров. В серьгах из Казахстана зернь расположена у основания конусов и вдоль шва, создавая не только декоративный эффект, но и усиливая конструкцию изделия. Использование зерни придавало украшению характерную фактуру и игру светотени, делая его особенно выразительным при освещении.

Заклучение

На территории Казахстана серьги с припаянным конусом зафиксированы в Центральных, Восточных и Западных регионах. Здесь они встречаются в могильниках Жиланды II, Бектауата, Бакыбулак, Ыскак I, Талды II, Карашоқы, Бесоба и Тар-Асу. Находки демонстрируют широкий хронологический диапазон — от VIII до IV вв. до н.э. — и разнообразие декоративных приёмов: использование зерни, декоративной проволоки, отверстий для подвесок. Казахский материал позволяет проследить как локальные особенности ювелирного производства, так и культурные связи с соседними регионами — Тувой, Алтаем, Южным Уралом и Нижним Поволжьем.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках программы BR 24992951 «Археологическое наследие Сарыарки (от эпохи камня до средневековья)».

Автор благодарит Национальный музей Республики Казахстан за предоставленные для исследования материалы из коллекции.

Список литературы:

- Бейсенов А.З. Серьги сакской эпохи // Вестник Томского государственного университета. История: Том №6 (32) – г. Томск: Томский государственный университет, 2014. – с. 121 - 128
- Итина М. А., Яблонский Л. Т. Мавзолеи Северного Тагискаена: Поздний бронзовый век Нижней Сыр-Дарьи. — Москва : Восточная литература, 2001. — 295 с.
- Кукушкин А. И., Дмитриев Е. А., Жауымбай С. У., Гусев И. В. Сакское захоронение из Центрального Казахстана: результаты междисциплинарных исследований // Proceedings in Archaeology & History of Ancient & Medieval Black Sea Region. — 2024. — Т. 18. — Нес-Циона. — С. 91–104.
- Самашев З.С., Франкфорт А.П., Ермолаева А.С. и др. Исследования культуры древних кочевников Казахского Алтая // Проблемы изучения и сохранения исторического наследия: Материалы Междунар. арх. конф. Алматы, 1998. С. 174–202.
- Тишкин А.А. Украшения раннескифского времени из Горного Алтая // Итоги изучения скифской эпохи Алтая и сопредельных территорий. Барнаул: Изд-во АлтГУ, 1999. С. 184–190.
- Федоров В. К. Серьги из могильника Сара в Оренбургской области // Вестник археологии, антропологии и этнографии. — Тюмень : ФГБУН Федеральный исследовательский центр Тюменский научный центр СО РАН, 2015. — № 2 (29). — С. 69-73.
- Чугунов К.В. Серьги раннескифского времени Саяно-Алтая: Происхождение традиции и типологическое развитие // Исторический опыт хозяйственного освоения Западной Сибири. Барнаул: Изд-во АлтГУ, 2003. Кн. 1. С. 386–395.
- Ширин Ю.В. Погребения скифского времени в Кузнецкой котловине // Итоги изучения скифской эпохи Алтая и сопредельных территорий. Барнаул: Изд-во АлтГУ, 1999. С. 237–240.

З. Каримбаева

*А.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Астана қаласындағы филиалы
Қазақстан Республикасы, Астана қаласы, Абай даңғылы, 22*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ МУЗЕЙІ ҚОРЫНДАҒЫ ДӘНЕКЕРЛЕНГЕН КОНУСЫ БАР СЫРҒАЛАР

Андатпа. Мақалада Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі қорындағы дәнекерленген конусы бар сырғалардың үш үлгісі қарастырылады. Бұл әшекейлер Орталық және Батыс Қазақстан ескерткіштерінен табылған және б.з.д. VIII–IV ғасырлармен мерзімделеді. Зерттеуде бұйымдардың морфологиялық сипаттамалары, жасалу және әсемдеу техникасының ерекшеліктері келтіріліп, сондай-ақ Еуразия далаларының көршілес аймақтарынан табылған

ұқсас олжалармен салыстырмалы талдау жасалған. Алынған материалдар бұл әшекей түрінің таралу аясын және жергілікті ерекшеліктерін нақтылауға мүмкіндік береді.

Жұмыста сырғалардың пішіні мен құрылымы егжей-тегжейлі сипатталған. Олардың құрамында дәнекерленген конус, түрлі жиек, бекітпе және сәндік элементтердің нұсқалары бар. Ерекше назар металды өңдеу сипатына, дәнекерлеу техникасына және өрнектеу тәсілдеріне аударылған, бұл ежелгі Қазақстан тұрғындарының зергерлік шеберлік деңгейін айқындауға мүмкіндік береді. Оңтүстік Сібір, Каспий маңы және Алтай өңірлеріндегі жерлеу кешендерінен табылған ұқсас бұйымдармен салыстырмалы талдау жүргізіліп, әшекей бұйымдарын жасау дәстүрлеріндегі ортақ және жергілікті белгілер анықталған.

Зерттеу нәтижелері дәнекерленген конусы бар сырғалардың тек сәндік мақсатта ғана емес, сонымен қатар иесінің әлеуметтік мәртебесі мен этникалық тегімен байланысты символдық мәнге де ие болғанын көрсетеді. Алынған деректер бұл әшекей түрінің таралу географиясын және оның ерте темір дәуірі шеңберіндегі даму эволюциясын нақтылайды. Мақала материалдары көне зергерлік өнерді зерттеу ісіне үлес қосып, Қазақстан мен оған іргелес Еуразия аймақтарын мекендеген тайпалар арасындағы мәдени байланыстар мен алмасулар туралы түсініктерді кеңейтеді.

Түйін сөздер: Орталық Қазақстан; Батыс Қазақстан; Шығыс Қазақстан; ерте темір дәуірі; дәнекерленген конусы бар сырғалар; Талды қорымы; мерзімдеу.

Z. Karimbayeva

*Branch of the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology in Astana
Republic of Kazakhstan, Astana, Abay Avenue 22*

EARRINGS WITH A SOLDERED CONE FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract. The article examines three examples of earrings with a soldered cone from the collection of the National Museum of the Republic of Kazakhstan. These ornaments were discovered at archaeological sites in Central and Western Kazakhstan and date back to the VIIIth–IVth centuries BCE. The study presents the morphological characteristics of the artifacts, as well as the features of their manufacturing and decorative techniques. Comparative analysis with similar findings from neighboring regions of the Eurasian steppes has been conducted. The obtained materials make it possible to clarify the distribution area and local variations of this type of jewelry.

The paper provides a detailed description of the form and structure of the earrings, which include a soldered cone, various types of rims, fastenings, and decorative elements. Special attention is paid to the metalworking methods, soldering techniques, and ornamentation styles, allowing researchers to trace the level of craftsmanship achieved by the ancient population of Kazakhstan. A comparative analysis with analogous items from burial complexes in Southern Siberia, the Caspian region, and the Altai has revealed both common and region-specific traits in jewelry-making traditions.

The results of the study show that earrings with soldered cones served not only as decorative objects but also as symbols possibly associated with the social status or ethnic identity of their owners. The findings refine the geographical distribution and evolutionary development of this jewelry type within the Early Iron Age. The materials presented in the article contribute to the study of ancient jewelry art and expand understanding of cultural connections and exchanges among the tribes inhabiting the steppe regions of Kazakhstan and neighboring areas of Eurasia.

Keywords: Central Kazakhstan; Western Kazakhstan; Eastern Kazakhstan; Early Iron Age; earrings with a soldered cone; Taldy burial site; dating.

References

Bejsenov A.Z. Ser'gi sakskej jepohi // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istorija: Tom №6 (32) – g. Tomsk: Tomskij gosudarstvennyj universitet, 2014. – s. 121 - 128

Itina M. A., Jablonskij L. T. Mavzolei Severnogo Tagiskena: Pozdnij bronzovij vek Nizhnej Syr-Dar'i. — Moskva : Vostochnaja literatura, 2001. — 295 s.

Kukushkin A. I., Dmitriev E. A., Zhauymbaj S. U., Gusev I. V. Sakscoe zahoronenie iz Central'nogo Kazahstana: rezul'taty mezhdisciplinarnyh issledovanij // Proceedings in Archaeology & History of Ancient & Medieval Black Sea Region. — 2024. — T. 18. — Nes-Ciona. — S. 91–104.

Samashev Z.S., Frankfort A.P., Ermolaeva A.S. i dr. Issledovanija kul'tury drevnih kochevnikov Kazahstanskogo Altaja // Problemy izuchenija i sohraneniya istoricheskogo nasledija: Materialy Mezhdunar. arh. konf. Almaty, 1998. S. 174–202.

Tishkin A.A. Ukrasheniya ranneskifskogo vremeni iz Gornogo Altaja // Itogi izuchenija skifskoj jepohi Altaja i sopredel'nyh territorij. Barnaul: Izd-vo AltGU, 1999. S. 184–190.

Fedorov V.K. Ser'gi iz mogil'nika Sara v Orenburgskoj oblasti // Vestnik arheologii, antropologii i jetnografii. — Tjumen' : FGBUN Federal'nyj issledovatel'skij centr Tjumenskij nauchnyj centr SO RAN, 2015. — № 2 (29). — S. 69-73.

Chugunov K.V. Ser'gi ranneskifskogo vremeni Sajano-Altaja: Proishozhdenie tradicii i tipologičeskoe razvitiye // Istoricheskij opyt hozjajstvennogo osvoeniya Zapadnoj Sibiri. Barnaul: Izd-vo AltGU, 2003. Kn. 1. S. 386–395.

Shirin Ju.V. Pogrebeniya skifskogo vremeni v Kuzneckoj kotlovine // Itogi izuchenija skifskoj jepohi Altaja i sopredel'nyh territorij. Barnaul: Izd-vo AltGU, 1999. S. 237–240.

Авторлар туралы мәлімет

Каримбаева Зулхумар Расулжанқызы – гуманитарлық ғылымдар магистрі, Астана қ. орналасқан А.Х. Марғұлан атындағы Археология институты филиалының лаборанты, Қазақстан Республикасы.

Сведения об авторе

Каримбаева Зулхумар Расулжанқызы – магистр гуманитарных наук, лаборант филиала Института археологии им. А.Х. Марғұлана в г. Астана, Республика Казахстан.

Information about author

Karimbayeva Zulkhumar Rasulzhankyzy – Master of Humanities, Laboratory Assistant at the Branch of the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology in Astana, Republic of Kazakhstan.

ҒТАХР 03.20.00

СЕМЕЙ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ШАРУАШЫЛЫҒЫНА НАРЫҚ ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ӘСЕРІ (XIX Ғ. ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ МЕН XX Ғ. БАСЫ)

Г. Абенoва¹, Ә. Қабижанов^{2*}

^{1,2}*Шәкәрім университеті (Семей, Қазақстан)*

E-mail: g.abenova@shakarim.kz¹

kabizhanov.adil@gmail.com^{2*}

¹ <https://orcid.org/0000-0001-7845-182X>

² <https://orcid.org/0009-0007-8986-2190>

Андатпа. Бұл мақалада қазақ халқының XIX ғ. соңы мен XX ғ. басындағы дәстүрлі шаруашылығына нарық қатынастарының әсері архивтік және сол кезеңге тән деректердің негізінде қарастырылып, мысал ретінде Семей облысының нарық қатынастары зерделенді. Қазіргі тарихнамада шаруашылықты зерттеу барысы тек архивтік құжаттар негізінде ғана емес, сондай-ақ белгіленген хронологиялық шеңберге қатысты статистикалық мәліметтерді интерпретациялаумен кең көлемде жүргізілуде. XIX ғ. дамыған капиталистік қатынастар Қазақстанның шығыс өңіріне көпестер мен саудагерлер арқылы қарқынды түрде жетіп, Семейді өлкедегі ірі сауда орталықтарының біріне айналуына үлкен үлестерін қосты. XIX ғ. соңына қарай нарықтық жүйенің қазақ даласында кең тарауы мал шаруашылығының жүргізілу тәсілдеріне, жер пайдалану формаларына және дәстүрлі қауымдық қатынастарға да ықпал етті. Қазақ шаруаларының біртіндеп нарықтық саудаға тартылуы, тауар және ақша қатынастарының дамуы бір жағынан шаруашылықты жаңғыртуға жағдай жасаса, екінші жағынан әлеуметтік жіктелуді күшейтіп, дәстүрлі шаруашылық үлгілерінің біртіндеп ыдырауына себеп болды. Осы жағдайда, әсіресе, Ресейдің жүргізген әкімшілік-аумақтық реформалары салдарынан орын алған дәстүрлі шаруашылықтың тоқырауы қазақ шаруашылығын капиталистік тұрғыда, яғни нарыққа бейімделген жаңа кәсіптермен айналысуға итермеледі. Жұмыстың мақсаты – Семей өңіріндегі дәстүрлі шаруашылықтың трансформациясын анықтау және нарықтық қатынастардың қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық дамуына тигізген әсерін кейбір статистикалық мәліметтер негізінде талдау. Мақалада қарастырылған деректер бойынша Семей облысы мысалында нарықтық қатынастардың кейбір көріністеріне талдау жасалып, нарықтың дәстүрлі қазақ шаруашылығына әсері зерделенді.

Түйін сөздер: дәстүрлі қазақ шаруашылығы; нарық; нарықтық қатынастар; Семей; көпестер; сауда жолы; жәрмеңке; деректер.

Кіріспе

XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. басында Қазақстанның әлеуметтік және экономикалық құрылымында айтарлықтай өзгерістер орын алып, халықтың тұрмыс жағдайы түбегейлі өзгерді. Бұл кезеңде қазақтың дәстүрлі шаруашылығы көбіне мал шаруашылығына сүйенген көшпелі және жартылай көшпелі жүйе ретінде елдің барлық аумағын қамтып тұрды. Осы дәстүрлі шаруашылық біртіндеп нарықтық қатынастардың ықпалына түсіп, қоғам арасында жаңа көзқарастар мен даму бағыттары қалыптаса бастады. Ресей империясының отаршылдық саясаты, әкімшілік-аумақтық реформалар және аграрлық бағыттағы қоныстандыру әрекеті қазақ даласында ғасырлар бойы қалыптасқан тұрмыс салтына жаңа шаруашылық түрлерінің пайда болуына ықпал жасады. Өз кезегінде, осы өзгерістерге бейімделу қажеттілігін туындатып, халықтың әлеуметтік рөлі мен қоғамдық қызметтеріне де біршама әсер етті.

Осыған байланысты мақалада аталмыш үрдістерді бұрынғы Семей облысындағы нарық қатынастарының мысалында зерделеу көзделді. Семей облысы XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. басында көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығының басымдылығын сақтай отырып, жәрмеңкелік сауданың, қала-қоныстардың және шекаралық аумақтардағы айырбас сауданың (Зайсан-Бұқтырма бағыты, Семей, Өскемен, Павлодар, Қарқаралы уездері арқылы жүретін сауда тораптары) жедел өсуімен ерекшеленді. Семей өңіріндегі нарық қатынастардың жылдам дамуы қазақтың дәстүрлі шаруашылығында орын алған жаңа экономикалық бағыттарға халықтың бейімделу не бейімделмеу дилеммасын туындатып, жер мен шаруашылыққа деген бәсекелестікті арттырды.

Зерттеудің өзектілігі қазақтың дәстүрлі шаруашылығының XIX-XX ғасырлар тоғысындағы өзгерісін өңірлік деңгейде, яғни, мақалада мысалға келтірілген бұрынғы Семей облысының мысалында қарастыру болса, архивтік материалдар негізінде салыстырмалы түрде талдау оның міндеттері болмақ. Семей облысы жәрмеңкелік сауда торабы, кеден инфрақұрылымының дамуымен қатар қоныстандыру саясаты да қатар жүрген өңір ретінде нарық қатынастарының дәстүрлі мал шаруашылығы мен жалпы экономикаға ықпалын зерттеуге қолайлы.

Материалдар мен әдістер

Қазақтың дәстүрлі шаруашылығының трансформациясын зерттеу жұмыстарында қолданылатын негізгі дереккөздердің қатарында: архив құжаттарын, статистикалық жинақтар, сол кезде жарияланған саяхатшылардың мағлұматы мен мерзімді басылымдарды жатқызамыз.

Мақалада қолданылған құжаттар топтамасы Абай облысы мемлекеттік архивінің (бұдан әрі АОМА) қорларында, түрлі жылдары басылып шыққан құжаттар топтамаларында да кездеседі.

Дәстүрлі қазақ шаруашылығының XIX ғ. соңы мен XX ғ. басындағы құрылымын, ұсақ тауарлық өндіріс пен нарық инфрақұрылымымен түйісуін қамтыған кеңестік кезеңдегі көлемді еңбектердің қатарына Дахшлейгердің бастамасымен жарық жинағын жатқызуға болады (Хозяйство, 1980). Аталған еңбекте мал шаруашылығы, жер өңдеу ошақтары, шөпті ору, жәрмеңке мен қала тораптарының іздері картографиялық-типологиялық әдіспен біріктірілген.

Жинақта қолданылған деректер бұрынғы Семей облысына тән материалдармен кеңірек аймақтық-империялық статистикалық мәліметтермен түйістіріледі. Атап айтқанда, жинақтағы авторлар географиялық-статистикалық басылымдарды (Ресейдің географиясы мен статистикасына арналған материалдар: «Сібір қырғыздары облысы», 1868), әрі уездік деңгейдегі кешенді зерттеулерді («Семей облысын зерттеу материалдары: Өскемен уезі», 1913) жүйелі пайдаланып, шаруашылық құрылымын, көші-қон мен жер пайдалану үлгілерін карта-кестелермен байланыстырған.

Семей облысының нарыққа кірігу үрдісін жергілікті елді-мекендер қимасында біршама мәліметтерді қамтып беретін дереккөздердің қатарында Ф.А. Щербина және т.б. экспедициясының «Қырғыз (қазақ) жер пайдалануы туралы материалдарында» үй шаруашылығы, жайылым айналымы, салық, бағалар мен жәрмеңке айналымының жылдық есептері жүйелі түрде келтірілген (Материалы, 1905).

Өлкелік нарық арналарының «инфрақұрылымдық айнасы» ретінде «Памятная книжка Семипалатинской области» жыл сайынғы шығарылымдары (мысалы, 1897-1915 ж.ж.) жәрмеңкелердің жұмыс кестесін, баж-салық түсімдерін, кәсіп иелері мен сауда үйлері тізімдерін, жол және пошта желілерін кестелермен береді. Бұл жинақтар Семейдің аймақаралық торап ретіндегі орнын қарастыруға мүмкіндік береді. Осындай басылымдар халық арасындағы нарықтану белгілерін, баға динамикасын, айналымның өсуін, жүк-тасымал логистикасын зерттеуге зор мүмкіндік береді.

Семей қаласының сауда-логистикалық орталық ретіндегі тарихи орны төңкеріске дейінгі шолуларда да қамтылған. Мысалы, И. Земляницынның очеркі қаланың транзиттік саудадағы рөлі мен тауар ағымдарының құрылымын сипаттайды (Земляницын, 1876). Сонымен бірге Г. Н. Потаниннің экспедициялық-этнографиялық еңбектері шекаралық кеңістіктегі қоныс-шаруашылық бейімделулер мен сауда-мәдени байланыстарды кең контексте талдайды (Потанин, 1884). Бұл авторлардың қамтығын мәліметтері кейінгі зерттеулермен салыстырмалы талдауға ыңғайлы.

Этнографиялық деректер де шаруашылыққа қатысты мағлұматты мол береді. В.В. Радловтың жинақтары мен этнографиялық жазбаларында шаруашылық дағдылар, тұрмыс заттары, кәсіп түрлері туралы мол материал қоры шоғырланған (Радлов, 1860). Сондай-ақ Н.А. Аристов түркі руларының құрамы мен этникалық-географиялық таралуын талдай отырып, қоныс-шаруашылықтың тарихи негізін нақтылағандықтан, оның да еңбектері аталмыш зерттеуді өзекті болмақ (Аристов, 1896). Бұл еңбектер дәстүрлі көріністер мен шаруашылық құрылымдардың ұзақ мерзімді түрленуін түсіндіруге қажет ақпарат береді.

Жергілікті интеллектуалдық орта мен өлкетанулық дереккөздер қатарында Ә. Бөкейханның жарияланымдары ерекше маңызды. Ол Семей облысының «Памятная книжка» беттерінде тарихи-әлеуметтік материалдар жариялап, аймақтың шаруашылық-мәдени деректерін ғылыми айналымға енгізді (Памятная книжка, 1901). Бұлар кейінгі экономикалық-тарихи зерттеулерде жиі дәйектеледі.

Мәселен, дәстүрлі қазақ шаруашылығына нарық қатынастарының және жалпы ішінара сол кездегі әлеуметтік-экономикалық өмірге әсерін зерттеген ғалымдардың қатарында: Юзефовичтың (Юзефович, 1880), Ашмариннің (Ашмарин, 1925), М. Тынышпаевтың

(Тынышпаев, 1993), және т.б. атап, олардың еңбектеріне сүйенуге болады. Ал қазіргі зерттеулер төңкеріске дейінгі мәліметтерді жаңа әдістермен қайта оқып, қарастыруға бағытталған. Мысалы, Ж. Қасымбаевтың (Қасымбаев, 1976), М. Каримовтың және т.б. еңбектері.

Талқылау

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында Семей облысы қазақтарының шаруашылығына нарық қатынастарының енуі аймақтың әлеуметтік-экономикалық құрылымын түбегейлі өзгертті. Дәстүрлі мал шаруашылығы жетекші сала болып қала бергенімен, оның ішкі мазмұны мен ұйымдасу жүйесінде жаңа құбылыстар байқалды. Тарихшы Е. Бекмаханов атап өткендей, бұл кезеңде қазақ даласына капиталистік қатынастардың енуі шаруашылық құрылымының өзгеруіне әкелді, мал шаруашылығының өнімдері кең көлемде нарыққа шығарылды (Қазақстан, 1992).

Алдымен, жәрмеңке саудасының дамуы Семей өңірінің шаруашылық өмірінде ерекше орын алды. Қоянды, Семей, Шар жәрмеңкелері қазақтардың мал өнімдерін өткізу орталығына айналды. Мал терісі, жүн, май және ет өнімдері Ресейдің орталық қалаларына жеткізіліп, айырбас ретінде өндірістік тауарлар әкелінді. Бұл жағдай қазақ қоғамының дәстүрлі тұтыну мәдениетіне өзгеріс енгізді және отбасылық шаруашылықтардың нарыққа бейімделуін жылдамдатты.

Сонымен қатар, әлеуметтік жіктелу үдерісі күшейді. Байлар ірі мал иелеріне айналып, сауда қатынастарына белсенді араласса, орта және кедей топтар нарықтық жағдайда әлсірей түсті. Салық жүйесінің күшеюі, әсіресе отарлық әкімшілік енгізген жаңа алым-салық түрлері, шаруалардың кедейленуіне ықпал етті. Бұл жағдай әлеуметтік теңсіздікті тереңдетіп, ауыл ішіндегі қайшылықтарды күшейтті.

XX ғасырдың басында Ресей империясының аграрлық реформалары Семей өңіріне айтарлықтай әсер етті. Столыпин реформасы нәтижесінде аймаққа орыс қоныстанушылары көптеп келіп, қазақ жерінің бір бөлігі тартып алынды. Мұның салдарынан көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтардың жер көлемі тарылып, дәстүрлі мал жайылымдары қысқарды.

«С конца XIX в. и особенно в начале XX в. был взят новый курс на изъятие земельных угодий у кочевников-казахов и широкомасштабное переселение крестьянского элемента из европейских губерний России» (История Казахстана и Центральной Азии 2001. - 620 с).

Сонымен бірге, нарықтық қатынастардың енуі белгілі бір дәрежеде жаңа мүмкіндіктерге де жол ашты. Кейбір қазақ байлары малын нарыққа шығару арқылы капитал жинақтап, саудамен және капиталын өсірумен айналыса бастады. Яғни дәстүрлі шаруашылық шеңберінде кәсіпкерлік элементтері пайда болды.

Жалпы алғанда, Семей облысы қазақтарының дәстүрлі шаруашылығы отарлық билік жағдайында жаңа сипатқа ие болып, бір жағынан нарыққа бейімделу, екінші жағынан әлеуметтік теңсіздіктің тереңдеуі сияқты қарама-қайшы үрдістерді бастан кешірді.

Нәтижелер

XIX ғ. екінші жартысында, әсіресе Ресей патшалығы тарапынан жүргізілген әкімшілік-аумақтық реформалардың салдарынан дәстүрлі қазақтың шаруашылығы түпкілікті өзгерістерге ұшырай бастады.

Осы тұрғыда, XVIII – XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ қоғамының шаруашылық қызметін бір мағынада бағалау мүмкін емес. Ол кезде шаруашылық дамуының барысы сауда көлемінің біртіндеп өсе түсуімен және сайып келгенде нарыққа тәуелділігімен анықталды. Біз қарастырып отырған кезеңге дейінгі қазақ шаруашылығының даму сарыны айырбас саудаға негізделгені көпшілікке мәлім. Қазақ жерінің табиғи ерекшеліктеріне байланысты көшпелі мал шаруашылығы Қазақстан даласының ең көп бөлігін алып жатты. Көшпелі мал шаруашылықтың дамуы бір жағынан, осы табиғи ерекшеліктермен байланысты болса, екінші жағынан, айырбас сауданың қолайлы дамуына жол ашты. Орта ғасырлардан

қалыптасқан көшпелі мал шаруашылығын меңгерген қазақ халқы үшін бұл дәстүрлі шаруашылықтың ажырамас бөлігіне айналған (Қазақстан тарихы, 2010: 179).

Орта ғасырларда көшпелілер өз билеушілеріне салықты қоймен төлеуге міндетті болып, көне көшпелі дәстүрге сай жауынгерлерді тиісті (екі атпен, қару-жарақ және азық-түлікпен) қамтамасыз ету керек еді. Айталық, қазақ малшылары үшін қой малдың ең маңызды түрі саналып, ал одан кейін жылқы, ешкі, ірі қара және түйе өсіру таралған.

Осы құрылым XIX-XX ғасырлар тоғысындағы нарықтану жағдайында ең алдымен қой мен жылқы өнімдерінің (жүн, тері, қыл, көлік-қызмет) айналымға жылдам тартылуына негіз болды, яғни фискалды-әскери міндеттер мен экологиялық-технологиялық бейімделу дәстүрлі шаруашылықтың нарық кеңістігіне кірігу логикасын түсіндіреді (Отан тарихы, 2024).

Ал егін шаруашылығы көбіне оңтүстік өңірлерде отырықшы қалалардың ықпалымен дамыған. Дегенмен көшпелі қазақтардың да тұрмыс салтында егіншіліктің іздері байқалған (Қазақстан тарихы, 2002: 181). Мысалы көшпелі қазақтар өздерінің қыстаулары жанындағы құнарлы жерлерге дән сеуіп, шыққан өнімді нарық үшін емес, жергілікті сұранысты қамтамасыз ету үшін ғана, яғни астық үшін қолданған. Бұны ескере отырып, дәстүрлі қазақ шаруашылығында мал шаруашылығы мен айырбас сауданың басым болғанын көреміз.

Алайда 19 ғасырда орын алған саяси-әлеуметтік өзгерістер мен қайшылықтардың салдарынан қазақ қоғамында жер ресурстарын емін-еркін пайдалану шектелді сәйкесінше, мал шаруашылығы дағдарысқа ұшырады. Патша үкіметі тарапынан ұйымдастырылған жәрмеңкелердегі әділетсіз сауда айналымы қазақ даласындағы мал шаруашылығын құнсыздандырып, сауданың пайдасы біржақты, яғни көпестер мен орыс буржуазиясының үлесінде қалып отырды.

XIX ғ. архивтік деректерге назар аударсақ, мысалы, 1842 жылдың өзінде Семей қаласында 90 ға жуық Қоқанд, Бұқара, Ташкент және тағы басқа қалалардан келген саудагерлер тұрғаны жазылған (Торговые связи 44).

«Губернский Совет по рассмотрению приговоров семипалатинского городского общества 10 сентября и 23 октября 1853 г. нашел, что общество для большего развития в Семипалатинске торговли признает полезным учредить там ныне две ярмарки: первую с 25 мая по 10 июня, на том основании, что в случае развития торговли с Китаем выгоднее будет отвозить товары водным путем и вторую, с 15 декабря по 1 января, потому что караваны из киргизской степи в настоящее время возвращаются в Семипалатинск перед наступлением Ирбитской ярмаки»

Бұл құжаттың мазмұнында Семей өңіріндегі сауданың ресми түрде ұйымдастырылып, жәрмеңкелік жүйенің қалыптаса бастағанын дәлелдейді. Әсіресе, Қытаймен сыртқы сауданы дамыту және қазақ даласынан келетін керуендерді тарту мақсатында Семей қаласының аймақтық сауда орталығына айналғанын көрсетеді.

Капиталистік тауар-ақша қатынастарының біртіндеп дамуы жағдайында Қазақ өлкесінің аумағы XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап, әсіресе XIX–XX ғасырлар, бүкілресейлік нарыққа қосылды. XIX ғасырдың соңынан бастап Семейде банктік және несиелік мекемелер ашыла бастады. «Семипалатинские областные ведомости» газетінің хабарлауынша, 1887 жылы Қалалық банк ашылып, онда кепілге қою арқылы ақшалай несие алуға мүмкіндік болған.

Кесте 1. 1855 ж. Қоянды жәрмеңкесіне сатуға әкелінген мал саны туралы Семей облыстық басқармасының есебінен

Жылқы	Қой	Сиыр	Ешкі
14946	25000	1489	469
1392	300	815	15
406	-	1659	-
1734	3588	2074	-
3048	1460	1770	300

Семей облысының ең үлкен, 1848 жылдан бастап Қарқаралы уездінде жұмыс жасаған Қоянды жәрмеңкесі немесе Ботов жәрмеңкесі (Ең алғаш ашқан Варнав Ботов есімімен) қазақ шаруаларының жаңа нарыққа бейімделуіне біршама әсер етті.

Кесте 2. 1900 ж. Ботов жәрмеңкесі комитетінің мал сату туралы мәліметтері

	Сатуға әкелінді	Сатылды
Жылқы	50	5
Түйе	5000	2729
Сиыр	12000	8090
Қой, ешкі	245000	185154

Кестелерді салыстыра отырып 1855 жылдардан 1900 ж. Аралығында қой, ешкі сиырға нарықтық сұраныс арытып ал жылқы малына азайғанын көреміз (Кесте 1 және 2) Бастапқы жәрмеңкелерде сауда айырбас немесе ақша түрімен жүріп отырған болса кейінгі кезде ақша рөлі өсе түске

Жыл сайын Семейде саудагерлердің саны артып отырды. Ішкі сауданың өсуінің нәтижесінде Семей кеденінің айналымы тек 1858 жылдың өзінде 150 000 рубльді құрады, ал 80-жылдардың басында ол бірнеше миллион рубльге дейін жетті

Патша Үкіметі мен Қытай арасындағы сауда қарымқатынасының бөлшегі Семей обылысы болды. Соның ішінде Семей қаласы маңызыды рөл атқарды Қытайдан Ресейге, Ресейден Қытайға жол саудагерлер үшін осы қалалар арқылы өтті.

Торговля сия имеет главное направление свое на Семипалатинск, гораздо меньше на Усть-Каменогорск, и весьма незначительная часть оной производится близ впадения реки Нарым в Иртыш и по дороге, идущей через Алтайский хребет, в 350 верстах на восток от Бухтармы. Находящийся в обороте капитал семипалатинских, как российских, так и татарских к ташкентских купцов, простирается до 1- мил лионов], усть-каменогорских – до 300 т[ысяч], а по реке Нарым торгуют вообще не более, как на 10 т[ысяч] рублей (Торговые связи 44)

Қытайға немесе Ресейдегі жәрмеңкелерге барып саудамен айналысқан қазақтарда болды.

Мәселен, Семей қаласының тұрғыны, қазақ Тыныбай Кәукенов сауда жасау ақылы, қомақты капитал жинап, Семей қаласында үй тұрғызған Кейін 1836 жылдан бастап саудагерлердің үшінші гильдиясына тіркелді. 1850-жылдардың орта шеніне қарай қаладағы саудагерлермен қатар, Семейде де, облыс аумағында да құрылып жатқан өнеркәсіптік кәсіпорындардың иелік ете бастайды.

1880-жылдардан бастап қала астық саудасының орталықтарының біріне айналды. Астықты күз және қыс айларында, негізінен Том губерниясының облысқа шектес ауылдарында жергілікті коммерсанттар, сондай-ақ өзге қалалардан келген ұсақ саудагерлер, алыпсатарлар (қаз. алыпсатарлар), пароход иелері сатып алды. Астық Қазақ даласында сатылды. Семейдегі ең ірі астық саудагерлері Красильников, Плещеев, Мухин, Хабаров, Злоказовтар ағайындылары және басқалар болды (Обзор Семипалатинской области ... 1889).

Әсіресе 1886 жылы Ертіс бойымен пароход қатынасы ашылғаннан кейін Семейдегі астық саудасы ерекше жанданды. Навигация ашылысымен, қыста сатып алынған астық буксирлі пароходтармен Ертіс арқылы Омбыға немесе Түменге жөнелтіліп, одан әрі Ресейдің Еуропалық бөлігіне және шетелге өткізілді. 1887 жылдың жазында Семейден Түменге шамамен бір миллион пұт астық жөнелтілді 68; 1892 жылы – 1 812 800 пұт, оның ішінде 100 000 пұт бидай. Бұдан бөлек, қала қоймаларында 300 000-нан 400 000-ға дейін пұт астық сақталды (Очерки экономической истории казахской ССР 1974).

Бұған дәлел ретінде 1886 жылдан 1894 жылға дейінгі Қарқаралы уезіндегі егін көлемінің өзгерісін келтіруге болады. Статистикалық деректерге сүйенсек, 1886 жылы егістік көлемі

небары 904 четверть болса, 1887 жылы ол екі еседен артық өсіп, 1937 четвертьке жеткен. Бұл – қазақтардың егіншілікке ден қоя бастағанын көрсететін алғашқы маңызды қадам еді. Келесі жылдары да өсім байқалады. Мәселен, 1890 жылы егістік көлемі 2564 четвертьке, ал 1892 жылы 3161 четвертьке дейін артқан. 1893 жылы бұл көрсеткіш барынша жоғарылап, 3468 четвертьтен асты. Бұл кезеңде егіншілікпен айналысушылар саны көбейіп, халық арасында жер жыртып, дән себу дәстүрге айнала бастағанын аңғаруға болады. Әрине, кейбір жылдары ауа райының қолайсыздығына немесе басқа да себептерге байланысты аздап төмендеу орын алған. Мәселен, 1889 және 1894 жылдары көрсеткіш біраз кеміген. Дегенмен жалпы алғанда, 1886 жылдан 1894 жылға дейінгі сегіз жыл ішінде егістік көлемі үш еседен артық ұлғайып, 904 четвертьтен 2841 четвертьке жеткен. Бұл үрдіс тек егіс көлемінен ғана емес, егіншілікпен айналысқан қоныстардың (кибиткалардың) санынан да анық көрінеді. 1887 жылы 27 925 кибитка егінмен шұғылданған болса, бұл барлық қоныстардың 24,05%-ын құрады. 1892 жылы олардың саны 33 528-ге жетіп, үлесі 28,93%-ға дейін артқан. 1894 жылы егіншілікке тартылған қоныстардың саны 34 109-ға жетіп, жалпы халықтың шамамен үштен біріне жуығын қамтыған. Бұл деректер қазақ қоғамында дәстүрлі мал шаруашылығымен қатар егіншіліктің де біртіндеп маңызды салаға айналғанын айқын көрсетеді. (Памятная книжка Семипалатинской области 1898.).

Қорытынды

Зерттеу деректері XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басында Семей өңірі мен кеңірек Қазақ даласының біртіндеп империялық тауар-ақша айналымына тартылып, бүкілресейлік нарықпен тығыз сабақтасқанын айқын көрсетті. Жәрмеңкелік жүйенің (Семейде екі маусымдық жәрмеңкенің ресми ашылуы, Қоянды/Ботов жәрмеңкесінің өңірлік торапқа айналуы) институционалдануы мен Қытай бағытындағы транзит саудасының көбеюі Семейдің аймақтық сауда-логистикалық орталығы ретіндегі рөлін бекітті. Сауда капиталдарының негізгі ағымы Семейге шоғырланып, Усть-Каменогорск пен Нарым бағыттары салыстырмалы түрде екінші қатарға ығысты.

Ішкі тауар айналымының үдемелі өсуі кеден түсімдерінің және астық саудасының айтарлықтай ұлғаюымен қатар жүрді. 1886 жылдан Ертіс бойымен пароход қатынасының іске қосылуы көлік шығындарын төмендетіп, Семей – Омбы – Ресей – Еуропа тізбегі бойынша астық экспортының маусымдық емес, жүйелі сипат алуына жағдай жасады.

Қаржылық инфрақұрылым да нарықтанудың маңызды алғышарты болды: 1887 жылғы Қалалық банк сияқты несиелік институттар кепілмен қарыз беру арқылы айналым капиталының өсуін қамтамасыз етті. Нәтижесінде саудагерлер корпусының саны жыл сайын көбейіп, капиталдың шоғырлануы күшейді; Тыныбай Кәукенов секілді жергілікті кәсіпкерлердің гильдиялық көпес қатарына өтуі әлеуметтік-экономикалық мобильділіктің жаңа арналарының пайда болғанын дәлелдейді.

Мал және астық нарықтарының динамикасы құрылымдық өзгерісті көрсетеді: жәрмеңке деректерін салыстыру қой-ешкі мен ірі қараға сұраныстың өскенін, ал жылқы үлесінің төмендегенін аңғартады. Бұл, бір жағынан, өнеркәсіп пен қалалардағы тұтынудың өзгеруімен, екінші жағынан, фискалдық-әскери міндеттер және айырбас саудадан ақшалай есепке көшу үдерісімен сабақтас. Дәстүрлі көшпелі шаруашылық толықтай ыдырамағанымен, нарық талаптарына бейімделе отырып, аралас (мал-егін) модельге қарай жылжыды: Қарқаралы уезінде 1886–1894 жылдары егістік көлемінің еселенуі және егіншілікпен айналысатын қоныстар үлесінің үштен біріне жуықтауына дейін артуы осының айғағы.

Сонымен бірге нарықтық интеграция қайшылықсыз өткен жоқ. Жерді пайдалану еркіндігінің шектелуі мен жәрмеңкелердегі тең емес айырбас қатынастары мал шаруашылығы өнімдерінің құнсыздануына әкеліп, бағалық арбитраж пайдасының басым бөлігі көпестер мен сырттан келген капитал иелеріне тиді. Әлеуметтік жіктелу тереңдеп, еңбек нарығы қалыптаса бастағанымен, табыстың бөлінісі айқын асимметрия көрсетті.

Жалпылай алғанда, қарастырылған кезең Семей өңірінің экономикалық құрылымын түбегейлі өзгертті: сауда-қаржы инфрақұрылымы қалыптасты, өндіріс пен логистика іріленді,

шаруашылықтың дәстүрлі үлгілері нарық талаптарына икемделді. Бұл үрдістер ХХ ғасырдың басындағы аймақтық индустриялану мен урбанизацияға институционалдық және материалдық негіз қалап, қазақ қоғамының экономикалық модернизациясына даңғыл жол ашты. Дегенмен, нарықтанудың әлеуметтік құнын азайту тетіктері жеткілікті болмағандықтан, болашақ зерттеулерде баға конъюнктурасы, кредиттік тәуекелдер және меншік қатынастарының трансформациясы сияқты факторлардың жергілікті қоғамға ықпалын мейлінше микро деңгейде (жеке қауым, қоныс, үй шаруашылығы кескінінде) талдау өзекті болып қала береді.

Әдебиеттер тізімі

Ашмарин К. Кочевые пути, зимовые стойбища и летовки (историческое описание) // Советская Киргизия. 1925. №5-6. 123 с.

Хозяйство казахов на рубеже XIX-XX веков Материалы к ист.-этногр. атласу / [Г.Ф. Дахшлейгер, В.В. Востров, Н.Э. Масанов и др.; Отв. ред. Г.В. Дахшлейгер]. – Алма-Ата: Наука, 1980. – 254 с.

Материалы по киргизскому землепользованию собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Семипалатинская область. Каркаралинский уезд. Том-VI-й. – С.-Петербург. –1905.

Земляницын И. Исторический очерк Семипалатинска и его торговля // Материалы для статистики Туркестанского края. Вып. IV. Ташкент, 1876. Pdf.

Казахстан в 20-40 годы XIX века / Е. Бекмаханов; [отв. ред. Н. Б. Жиенгалиев; Министерство образования Республики Казахстан]... – Алма-Ата: Қазақ университеті, 1992. – 397 с.

Касымбаев Ж.К. Роль городов Восточного Казахстана в развитии торговых отношений в конце XIX в. // Известия АН КазССР. Сер. общ. наук. 1976. №5. – 45 с.

Қазақстан тарихы. 5 томдық. Ред.алқасы Қ. С. Алдажұманов [и др.]. 3 том, 2002. – 766 б.

Памятная книжка Семипалатинской области на 1901 г. вып. 5 / [составители: В.И. Маевский, А.Н. Букейханов, Н.Я. Коншин]. – Семипалатинск: типография Семипалатинского областного правления, типография Торгового дома «П. Плещеев и К», 1901. Pdf.

Потанин Г.Н. Семипалатинск и другие города Семипалатинской области; Полторацкая Л.К. Южные склоны Алтая и Тарбагатайский край / Живописная Россия. Т.ХI. Западная Сибирь. СПб, М., 1884. Pdf.

Тынышпаев М. Историческая справка и племенной состав коренного населения Ташкентского уезда (из материалов к национальному размежеванию в Туркестане) История казахского народа. А., 1993. – 183 с.

Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // Живая старина. Год 6, вып. III-IV. СПб, 1896.

Абусейтова М. Х. и др. История Казахстана и Центральной Азии // Учебное пособие. Алма-Ата: «Білім». 2001. 620 с.

Торговые связи Семипалатинского Прииртышья (XVIII – начало XX вв.): Сборник документов / Сост. Центр документации новейшей истории ВКО.- Семипалатинск, 2004.- 350с.

Юзефович Б. О быте киргизов Тургайской области // Русский вестник. Т. 146. М., 1880, №4

Очерки экономической истории Казахской ССР Под общ ред. С.Б Байшев Алма-Ата, Казахстан, 1974. - 360 с.

Г. Абенова¹, Ә. Қабижанов²

Шәкәрім университет (Семей, Қазақстан)

ВЛИЯНИЕ РЫНОЧНЫХ ОТНОШЕНИЙ НА ТРАДИЦИОННУЮ КАЗАХСКУЮ ЭКОНОМИКУ В СЕМИПАЛАТИНСКОМ РЕГИОНЕ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX ВЕКА)

Аннотация. В данной статье на основе архивных и характерных для рассматриваемого периода источников анализируется влияние рыночных отношений на традиционное хозяйство казахского народа в конце XIX – начале XX вв., с примерами по Семипалатинской области. В современной историографии исследование хозяйственной сферы проводится не только на основе архивных документов, но и посредством широкого использования статистических данных в рамках обозначенных хронологических границ. Развитые капиталистические отношения XIX века интенсивно проникали в восточные регионы Казахстана через купцов и торговцев, что способствовало превращению Семипалатинска в один из крупнейших торговых центров региона. К концу XIX века широкое распространение рыночной системы на казахской степи оказало влияние на формы ведения скотоводства, землепользования и традиционные общинные отношения. Постепенное вовлечение казахских хозяйств в рыночную торговлю и развитие товарно-денежных отношений, с одной стороны, способствовали модернизации хозяйства, а с другой – усиливали социальное расслоение и становились причиной разложения традиционных хозяйственных моделей. В этих условиях, особенно в результате административно-территориальных реформ Российской империи, кризис традиционного хозяйства подтолкнул казахов к освоению новых, ориентированных на рынок форм деятельности. Цель работы – выявить трансформацию традиционного хозяйства в Семипалатинском регионе и проанализировать влияние рыночных отношений на социально-экономическое развитие казахского общества на основе некоторых статистических данных. В статье на примере Семипалатинской области рассматриваются отдельные проявления рыночных отношений и изучается их влияние на традиционное казахское хозяйство.

Ключевые слова: традиционное казахское хозяйство; рынок; рыночные отношения; Семипалатинск; купцы; торговый путь; ярмарка; источники.

G. Abenova¹, A. Kabizhanov²

Shakarim University (Semey, Kazakhstan)

THE IMPACT OF MARKET RELATIONS ON THE TRADITIONAL KAZAKH ECONOMY IN THE SEMIPALATINSK REGION (SECOND HALF OF THE 19th – EARLY 20th CENTURIES)

Abstract. This article examines the impact of market relations on the traditional economy of the Kazakh people at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries, based on archival materials and contemporary sources of that period, with a case study of Semipalatinsk region. In modern historiography, the study of economic practices is carried out not only on the basis of archival documents but also through the interpretation of statistical data within the defined chronological framework. The developed capitalist relations of the 19th century rapidly reached the eastern regions of Kazakhstan through merchants and traders, significantly contributing to the transformation of Semipalatinsk into one of the major trade centers of the steppe. By the late 19th century, the widespread expansion of the market system in the Kazakh steppe influenced livestock-breeding practices, forms of land use, and traditional communal relations. The gradual involvement of Kazakh households in market trade and the development of commodity-money relations, on the one hand, fostered the modernization of the economy, but on the other hand, intensified social stratification and contributed to the decline of traditional economic models. Under these circumstances, particularly as a result of the administrative-territorial reforms carried out by the Russian Empire, the crisis of

traditional economy pushed Kazakhs toward engaging in new occupations adapted to the market. The aim of this study is to identify the transformation of traditional economy in the Semipalatinsk region and to analyze the impact of market relations on the socio-economic development of Kazakh society, drawing on selected statistical data. Using the case of Semipalatinsk, the article explores certain manifestations of market relations and their influence on traditional Kazakh economy.

Keywords: traditional Kazakh economy; market; market relations; Semipalatinsk; merchants; trade route; fair; sources.

References

Ashmarin. Kochevye puti, zimovye stojbishha i letovki (istoricheskoe opisanie) // Sovetskaja Kirgizija. 1925. №5-6. 123 s.

Hozjajstvo kazahov na rubezhe XIX-XX vekov Materialy k ist.-jetnogr. atlasu / [G.F. Dahshlejger, V.V. Vostrov, N.Je. Masanov i dr.; Otv. red. G.V. Dahshlejger]. – Alma-Ata : Nauka, 1980. – 254 s.

Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju sobrannye i razrabotannye jekspediciej po issledovaniju stepnyh oblastej. Semipalatinskaja oblast'. Karkaralinskij uezd. Tom-VI-j. – S.-Peterburg. – 1905.

Zemljanicy I. Istoricheskij ocherk Semipalatinska i ego trgovlja // Materialy dlja statistiki Turkestanskogo kraja. Vyp. IV. Tashkent, 1876. Pdf.

Kazahstan v 20-40 gody XIX veka / E. Bekmahanov; [otv. red. N. B. Zhiengaliev; Ministerstvo obrazovaniya Respubliki Kazahstan]... – Alma-Ata: Kazak universiteti, 1992. – 397 s.

Kasymbaev Zh.K. Rol' gorodov Vostochnogo Kazahstana v razvitii torgovyh otnoshenij v konce HIIH v. // Izvestija AN KazSSR. Ser. obshh. nauk. 1976. №5. – 45 s.

QazaQstan tarihy. 5 tomdyq. Red.alkasy Q. S. Aldazhumanov [i dr.]. 3 tom, 2002. – 766 b.

Pamjatnaja knizhka Semipalatinskoj oblasti na 1901 g. vyp. 5 / [sostaviteli: V.I. Maevskij, A.N. Bukejhanov, N.Ja. Konshin]. – Semipalatinsk: tipografija Semipalatinskogo oblastnogo pravlenija, tipografija Torgovogo doma «P. Pleshheev i K», 1901. Pdf.

Potantin G.N. Semipalatinsk i drugie goroda Semipalatinskoj oblasti; Poltorackaja L.K. Juzhnye sklony Altaja i Tarbagatajskij kraj / Zhivopisnaja Rossija. T.XI. Zapadnaja Sibir'. SPb, M., 1884. Pdf.

Tynyshpaev M. Istoricheskaja spravka i plemennoj sostav korennoho naselenija Tashkentskogo uezda (iz materialov k nacional'nomu razmezhevaniju v Turkestane) Istorija kazahskogo naroda. A., 1993. – 183 s.

Aristov N.A. Zametki ob jetnicheskom sostave tjurkskih plemen i narodnostej i svedeniya ob ih chislennosti // Zhivaja starina. God 6, vyp. III-IV. SPb, 1896.

Abuseitova M. X. i dr. Istorija Kazahstana i Central'noj Azii. 2001. - 620 s.

Torgovye svjazi Semipalatinskogo priirtysh'ja (XVIII - nachalo XX vv.) sbornik dokumentov.

Juzefo V. O byte kirgizov Turgajskoj oblasti // Russkij vestnik. №4.1880.

Essays on the economic history of the Kazakh USSR Under the general ed. S. B Bayshev Alma-Ata, Kazakhstan, 1974 360 s.

Авторлар туралы мәлімет

Абенова Гульнур Атымтаевна – тарих ғылымдарының кандидаты, «Шәкәрім университеті» КеАҚ, қауымдастырылған профессор.

Қабижанов Әділ Түсіпбекұлы – магистрант, «Шәкәрім университеті» КеАҚ.

Сведения об авторах

Абенова Гульнур Атымтаевна – кандидат исторических наук, ассоциированный НАО «Шәкәрім университет».

Қабижанов Әділ Түсіпбекұлы – магистрант, НАО «Шәкәрім университет».

Information about the authors

Abenova Gulnur Atymtaevna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Shakarim University.

Kabizhanov Adil Tusipbekuly – Master's student, Shakarim University.

Авторлардың үлесі

Гульнур А. Абенова – зерттеу жұмысының тұжырымдамасы мен құрылымын әзірледі, теориялық-әдістемелік негіздерін айқындады, алынған деректерді талқылауға және интерпретациялауға қатысты, нәтижелерді қорытып, мақаланың қорытынды және соңғы нұсқасын дайындады.

Әділ Т. Қабижанов – архивтық және статистикалық материалдарды жинақтап, жүйеледі, тарихнамалық және деректемелік талдау жүргізді, талдамалық кестелер дайындап, әдебиеттер тізімін рәсімдеді.

Вклад авторов

Гульнур А. Абенова – разработала концепцию и структуру исследования, определила теоретико-методологические основы работы, участвовала в обсуждении и интерпретации полученных данных, обобщила результаты, подготовила заключительную часть и окончательный вариант статьи.

Әділ Т. Қабижанов – осуществил сбор и систематизацию архивных и статистических материалов, провёл историографический и источниковедческий анализ, подготовил аналитические таблицы, оформил библиографический список.

Author contributions

Gulnur A. Abenova – developed the concept and structure of the study, defined its theoretical and methodological foundations, participated in the discussion and interpretation of the obtained data, summarized the results, and prepared the conclusion and final version of the article.

Adil T. Kabizhanov – collected and systematized archival and statistical materials, conducted historiographical and source analysis, prepared analytical tables, and formatted the bibliography.